

Жаҳон

АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Alisher Navoiy Xose Ortega-I-Gasset **Janni Rodari** Anna Axmatova **Jeyms Joys** Jonatan Swift **Jorj Bayron** Ryunoske Akutagava **Fransua Rable** Edgar Allan Po **Frans** Tomas Eliot **Vilyam Shekspir** **Kafka** Martti Larni **Artur Rembo** Gi de Mopassan **Ivan Bunin** **Aflotun** **Dante Aligeri** **Chan Chhol** **Roa Bastos** **Mario Vargas Losa** **Isay Kalashnikov** **Anton Chexov** **Taduesh Dolenga Mostovich** **Andreys Pumpurs** **Fridrix Nitshe** **Fyodor Dostoyevskiy** **Viktor Gyugo** Ivo Andrich **Marsel Prust** **Mo Yan** **Aleksandr Veselovskiy** Ann Filip **Abdulla Qodiriy** Roxelio Sinan **Andres Mata** **Moris Meterlink** Hermann Hesse **Oktavio Pas** Migel Otero Silva **Onora de Balzak** **Rikardo Miro** **Arastu** Tomas Mann **G'afur G'ulom** **Gabriela Mistral** **Ernest Heminguey** **Zahiriddin Muhammad Bobur** **Tetsuo Miura** **Erkin Vohidov** **Aleksandr Pushkin** Boris Pasternak **Premchand** Uolter de la Mer **Toni Morrison** **Migel de Servantes** **Emil Zolya** **Muxtor Avezov** **Abdulla Oripov** **Iohann Gyote** Mark Toutant **Yan Parandovskiy** **Nelli Zaks** Bernard Shou **Chingiz Aytmatov** **Oskar Uayld** **Li Munyol** **Xose Marti** Patrik Modiano **Semben Usmon** **Homer** **Jaloliddin Rumiy** **Grem Grin** **Emili Dikinson** **Oybek** **Lev Tolstoy** Migel de Karron **Avetik Isaakyan** **Jan-Mari Leklezio** **Gabriel Garsia Markes** **Sharlotta Bronte** **Grant Motevosyan** **Lesya Ukrainka** **Rabindranat Tagor** **Sofokl** **Aka-uka Grimmlar**

Жамоатчилик кенгаши:

Муҳаммад АЛИ
Наум КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДҮСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТҮЛАХҶАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Жалолиддин САФОЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖҮРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Жамила АСҚАРОВА
Даврон РАЖАБОВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ

МУНДАРИЖА

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” 20 ЁШДА

- 3 Журналхонлик давом этади...

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- 6 Алишер НАВОИЙ. Навбахор айёми бўлмиш... (Рус ва инглиз тилларига А.Кронгауз, А.Обид тарж.)

НАСР

- 46 И.КАЛАШНИКОВ. Қаттол аср. Тарихий роман. (Рус тилидан М.Ўлдошев тарж.)

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- 40 Ю.ГУВИМ. Шеърлар. (Рус тилидан У.Қўчқор тарж.)
80 МАКНУНА – Моҳларойим Нодира. Ғазаллар. (Форс тилидан О.Эркин тарж.)
122 Э.СИДДИҚОВА. Она ҳақида дoston.

КУНДАЛИКЛАР

- 12 А.ФРАНК. Чордоқ ҳикоялари. (Инглиз тилидан М.Менглиева тарж.)

ДРАМА

- 85 Э.РОСТАН. Сирано де Бержерак. Комедия. (Рус тилидан И.Мирзо тарж.)

БАДИИЙ ТАРЖИМА БИСОТИМИЗДАН

- 168 Тилак ЖЎРА.

ЭССЕ

- 144 В.ИВАШЕВА. Жеймс Жойс. (Рус тилидан О.Отахон тарж.)
159 М.МАҒАВИН. Абиш икковимиз. (Қозоқ тилидан Отаули тарж.)

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ

- 180 Г.ТОВСТОНОГОВ. Саҳна кўзгуси. (Рус тилидан Ж.Маҳмуд тарж.)
192 Д.УМАРОВА. Ўзбекистон санъатида постмодернизмнинг ўзига хослиги.

- 198 Тарихда бу кун.
201 Муқовамизда.
203 Таквим.
206 Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.

ЖУРНАЛХОНЛИК ДАВОМ ЭТАДИ...

Мамлакатимиз бўйлаб “Жаҳон адабиёти” журнали ташкил этилганига 20 йил тўлгани муносабати билан, шунингдек, журнал таҳририятининг фаолиятини таҳлилий-танқидий сарҳисоб қилиш, журналхонлар билан яқиндан мулоқот қилиш мақсадида ижодий учрашувлар давом этмоқда.

Жорий йилнинг 17–20 май кунлари Фарғона водийсида бўлиб ўтган учрашувлар ҳам китобхонлик байрамига айланиб кетди. Мазкур адабий тадбирларда профессорлар Н.Каримов, Й.Солижонов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби О.Салимов, Ўзбекистон халқ артисти Э.Комилов, Ўзбекистон халқ шоирлари Т.Низом, Э.Сиддиқова, “Жаҳон адабиёти” журнали бош муҳаррири Ш.Ризаев, тарих фанлари доктори, профессор Р.Шамсутдинов, таниқли ёзувчи ва публицистлар Д.Нурий, Қ.Кенжа, филология фанлари номзоди Р.Қўчқор, “Китоб дунёси” газетаси бош муҳаррири, шоира Х.Рустамова, истеъдодли шоирлар Ф.Афрўз, З.Мансур, Ж.Муслим, Б.Фазлиддин ва бошқалар иштирок этдилар.

Андижон давлат университетида ўтказилган тадбирда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Андижон вилояти бўлими раҳбари Х.Қўчқорова сўзга чиқиб, “Жаҳон адабиёти” журналида 20 йил ичида эълон қилинган асарлар ва уларнинг ўқувчи маънавиятини бойитишдаги ўрнига тўхталди. Марҳамат туманидаги “Орифжон ота” шифо масканидаги маърифий тадбир ҳам қизгин кайфиятда ўтди. Сихатгоҳ раҳбари Қ.Обидов бугун мамлакатимизда китоб ва китобхонлик масаласида олиб борилаётган ишлар мазмун-моҳияти, “Жаҳон адабиёти” журналининг маънавий ҳаётимизда тутган ўрни ҳақида фикр билдирди.

Водий гавҳари – Фарғона вилоятидаги учрашувлар ҳам иштирокчилар ёдида муҳрланишга лойиқ воқеаларга бой бўлди. Фарғона давлат политехника университети ва Қўқон давлат педагогика институтидаги учрашувларда ўзбек халқининг бой маданий тарихи, ёш авлод қалбида китобга муҳаббат уйғотиш, “Жаҳон адабиёти” журналининг йигирма йиллик фаолияти ҳақида сўз юритилди. Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Фарғона вилояти бўлими раҳбари Э.Сиддиқова ёшлар маънавиятини ривожлантириш, уларни миллий кадриятлар руҳида тарбиялаш бўйича Фарғона вилояти мисолида фикр-мулоҳазаларини билдирди.

Наманган вилоятининг Косонсой тумани ҳокимияти мажлислар залида аҳоли ва ёшлар билан бўлган мулоқотда юртимизда амалга оширилаётган янгиланишлар моҳияти, миллат тафаккури ривожидида китобнинг аҳамияти, “Жаҳон адабиёти” журналининг ўрни ҳақида сўз борди. Шу куни Наманган шаҳридаги Бобораҳим Машраб номидаги маданият ва истироҳат боғида

буюк ўзбек шоири Бобораҳим Машраб таваллудининг 377 йиллиги ва “Жаҳон адабиёти” журнали ташкил этилганининг 20 йиллиги муносабати билан ташкил этилган йиғинда буюк шоир маънавий жасорати, бетакрор ижоди ва журнал фаолияти ҳақида маърузалар ўқилди. Наманган давлат университети ва Наманган муҳандислик ва қурилиш институтидаги учрашувлар ҳам кўтаринки руҳда ўтди.

* * *

“Жаҳон адабиёти” журнали ташкил этилганининг 20 йиллигига бағишланган адабий-маърифий учрашув 11 май куни Жиззах шаҳрида бўлиб ўтди. Юнус Ражабий номидаги вилоят мусиқали драма театри биносида ўтган ижодий учрашувда Жиззах вилояти ҳокими ўринбосари Эштемир Исматов, Ш.Ризаев, Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлими раҳбари М.Абдурахмонова, Ўзбекистон халқ шоири У.Азим, филология фанлари доктори М.Холбеков, филология фанлари номзоди Р.Қўчқоров, шоира Ф.Камолова, санъатшунос А.Исҳоқов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таржимон А.Файзулла иштирок этди. Тадбирда мамлакатимизда китобхонлик маданиятини юксалтиришга алоҳида аҳамият қаратилаётгани, “Жаҳон адабиёти” журналининг 20 йиллигининг кенг миқёсда нишонланаётгани ҳам ушбу чора-тадбирларнинг мантиқий давоми экани қайд этилди.

* * *

12 май куни Сирдарё вилоятида бўлган журналхонлар билан учрашув ҳам қизиқарли савол-жавобларга бой бўлди. Адабий тадбирда сўзга чиққан Шухрат Ризаев, Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлими раҳбари Ҳ.Ортиқбоева, филология фанлари номзодлари О.Мадаев, М.Қўшмоқов, Умрзоқ Ўлжабоев, таржимон Я.Эгамова, ёзувчи А.Йўлдошев, шоир Р.Мусурмон, адиба З.Қуролбой қизи ва бошқалар ҳар бир миллий адабиёт ривожига таржима асарлар алоҳида аҳамият касб этишини, шу маънода “Жаҳон адабиёти” журнали ўзбек адабиёти тараққиёти учун ҳам муносиб ҳисса қўшиб келаётганини таъкидлаб ўтишди.

* * *

“Жаҳон адабиёти” журналининг 20 йиллигига бағишланган навбатдаги ижодий учрашувлар 22 май куни Қарши давлат университетиде бўлиб ўтди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, халқ ёзувчиси М.Аҳмедов, Қашқадарё вилояти ҳокимининг ўринбосари Д.Аллаев, Ўзбекистон Фанлар академияси академиги Б.Назаров, Ш.Ризаев, фалсафа фанлари номзоди А.Эркаев, Республика Маънавий тарғибот марказининг Қашқадарё вилояти бўлими раҳбари Л.Саодатова, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимлари Ш.Салимова, У.Абдуазимова, таниқли шоирлар А.Шер, Ў.Ҳайдар, филология фанлари докторлари Н.Жабборов, Н.Шодмонов, “Шарқ юлдузи” журнали бош муҳаррири С.Рауф ва бошқалар иштирок этган мазкур тадбирда мамлакатимизда китобхонлик даражасини ошириш,

адабий-бадий нашрлар тарғиботи борасида тизимли чора-тадбирлар олиб борилаётгани таъкидланди.

Қашқадарё вилояти ҳокимлигида бўлган учрашувда вилоят ҳокими, сенатор З.Рўзиев адабиётнинг инсон ҳаётида тутган ўрни катта эканлиги, масалан, маърифатли кишилар мамлакат тақдирига бефарқ қарамай, ислохотларни қўллаб-қувватлашини, шу жиҳатдан мамлакатимиз адабий ҳаётида “Жаҳон адабиёти” журналининг мавқеи баландлигини таъкидлади. Ижодий учрашув иштирокчилари Қарши шаҳрида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари билан танишишди. Хусусан, Қашқадарё дарёси соҳилида барпо қилинган дам олиш маскани барчада катта таассурот қолдирди.

23 май куни Бухоро давлат университетидаги учрашув ҳам кизгин фикр-мулоҳазаларга бой бўлди. Анжуманда университет ректори, техника фанлари доктори А.Тўлаганов, М.Аҳмедов, Ш.Ризаев, Б.Назаров, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими раҳбари Ш.Сулаймон, Ш.Салимова, А.Шер, Н.Жабборов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таржимон М.Йўлдошев ва бошқалар сўзга чиқиб, Бухоро вилояти азал-азалдан маърифат, маънавият ўчоғи бўлиб келгани, бу заминда яшовчилар учун мутолаа доимий эҳтиёж эканини эътироф этишди.

Журнал юбилейига бағишланган ижодий учрашувларнинг навбатдагиси Самарқанд давлат университетида бўлиб ўтди. Унда маърифатга ошнолик, бадий асар мутолааси инсон камолотига элтувчи энг тўғри ва ишончли йўл эканлиги ҳар бир зиёлининг зиммасидаги улкан масъулият ва шарафли бурч эканлиги ҳақида сўз борди. Адабий анжуманда сўзга чиққан университетнинг маънавий-маърифий ишлар бўйича биринчи проректори Алишер Эштов, М.Аҳмедов, Ш.Ризаев, Б.Назаров, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими раҳбари Т.Тугалов, филология фанлари доктори М.Холбеков, Ш.Салимова, А.Шер, “Зарафшон” газетаси бош муҳаррири Ф.Тошев, “Оқдарё овози” газетаси бош муҳаррири Й.Мухаммадиев, М.Йўлдошев, У.Абдуазимова ва бошқалар юртимизда китобхонликка қаратилаётган эътибор ёшларни китобга қизиқтириш орқали миллий ғояга содик, умуминсоний кадрятларга ҳурмат руҳида тарбиялашга замин яратишини таъкидлаб, бу жараёнда хориждаги сара бадий асарларни эълон қилиб келаётган “Жаҳон адабиёти” журналининг аҳамияти катта эканлигини эътироф этдилар.

Албатта, бундай ижодий учрашувлар изсиз кетмайди. Чунки тадбирларда шоир ва ёзувчилар, таржимон ва адабиётшунослар, қолаверса, журналхонлар нашримизни янада такомиллаштириш юзасидан фикр-мулоҳазаларини билдиришмоқда. Таҳририят тақлиф-тавсияларни ўрганиб, келгусидаги фаолиятида фойдаланади. Зеро, ҳар бир адабий учрашувда юртдошларимизнинг адабиётга, ижодкорларга, хусусан, “Жаҳон адабиёти” журналига нисбатан юксак эҳтироми намоён бўлиб турдики, бу эътибор ҳар бир ижодкорга завқ, ижодий жамоага куч ва шижоат бағишлайди.

*О.САФАРОВ ва
Ж.АСҚАРОВА тайёрлади.*

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

НАВБАҲОР АЙЁМИ БЎЛМИШ...

*Навбаҳор айёми бўлмиш, мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлгандек хазон фасли гулу гулзорсиз.*

*Гоҳ сарв узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу лол, ул сарви гулрухсорсиз.*

*Тонг эмастур гар диёру ёрсиз озурдамен
Ким, эмас булбул гулу гулзорсиз озорсиз.*

*Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиг даме дилдорсиз.*

*Май чу бердинг зулф ила банд эт мени, эй мугбача
Ким, хуш эрмас муг била ичмак қадаҳ зуннорсиз.*

*Топмадуқ гулранг жоме беҳумор, эй боғбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.*

*Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутунг, эй жамъким, хамморсиз.*

“Ғаройиб ус сигар”, 204-газал

ЛУҒАТ

Навбаҳор – эрта баҳор

Айём – кунлар; замон; пайт, вақтлар

Нағмасоз – нағма (куй) ижодкори, куйловчи

Тонг эмастур – ажаб эмас

Озурда – озорланган

Равза – 1) боғ; 2) жаннат

Ашжор – дарахтлар

Зулф – маҳбубнинг қайрилма сочи

Муғбача – муғ боласи

Муғ – оташпараст

Зуннор – ислом юртида ғайридинлар белига боғлайдиган чилвир

Хор – тикан

Аҳли зуҳд – тақводорлар

Жамъ – жамоат

Хаммор – майхўр

Ғазалнинг насрий баёни

Абдулла ЎРОЗБОЕВ шарҳи

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг орифона йўлдаги ғазалларидан бирidir. Навбаҳор солик фаолиятининг илк палласини англатади. Навбаҳорда, муҳими, эътидол – тенглашиш бўлиб, у ошиқнинг руҳий мувозанатига ишора қилади. Зеро, тасаввуфда баҳор “соликнинг шавқ ҳолатидаги шодлигу сурурини англатади. Диёр – макон, манзил. Солик ўз номи билан солик – у маълум макон ва мақомга интилади. Руҳи, вужуди муайян мақомга етгач, таскин топади. Демак, лирик қахрамон дунёвий ихтилот (қўшилиш, бирлашиш) лардан бир қадар холи ҳолда ҳам диёр ва ёрсизлик ҳолатидан ёзғиради ва буни хазон фаслида булбулнинг гулдан ҳам, гулзордан ҳам айрилган ҳолатига қиёслайди. Дастлабки байтда навбаҳор айёми – тариқатнинг илк босқичидаги солик ҳолати акс этган. Бу ҳолат “навбаҳор”, “булбул”, “гул”, “гулзор”, “фасли хазон” орқали таносуб; “навбаҳор айёми”, “фасли хазон” орқали тазод; “гул”, “гулзор” орқали юзага келган иштиқоқ санъатлари воситасида бадий ифодасини топган. Русча таржима аслиятдаги руҳни бир қадар тўғри ифода этган. Хусусан, унда навбаҳор сўзи аниқланмиш билан таржима қилингани маъқул бўлган:

*Снова ранняя весна. Я без родины, без друга,
Как без розы соловей ранней осенью напуган.*

Иккинчи байтнинг насрий баёни анча содда: “Булбул гоҳ сарв, гоҳ гулга қўниб жўшиб куйламоқда. Мен эса ўша гулрухсор сарвсиз гунгу лолман”. Бунда гул – ориф кўнглида зухур этади. Сарв тимсоли орқали мумтоз адабиётимизда ёрнинг қомати тасвирланган. Бу дарахтнинг шакли “алиф” ҳарфи ва бир рақамига ўхшашлиги боис мажозан Оллоҳга ишора қилади. Шу тариқа байт Ҳақ ошиқи (булбул)нинг илоҳий ишқ шавқидан мастлигини кўриб, ҳали илоҳий ишқ тотини тўла англамаган, илоҳий

сирлар моҳиятини айланмаган ошиқ ҳолати тасвири дейишимиз мумкин. Байтнинг русча таржимасида “гул ва булбул” ифодалари аниқроқ акс этирилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

*Он взлетитъ на кипарис, огласив округу песней,
Я, увы, безгласен, нем, не могу издать ни звука.*

Кейинги байт насрий баёни шундай: “Булбул гулу гулзорсиз озорланмай тура олмагани каби менинг диёру ёрсиз қийналишимнинг ажаблаларли ери йўқ”. Демак, ошиқ илм ва комилликсиз муродга ета олмайди. Улар ошиқ (булбул)нинг ҳаёт-мамоти. Русча таржимада ғазалдаги “диёру ёр” орқали ҳосил қилинган илтизомнинг сақлангани таржимон аслиятга мумкин қадар яқинлашишга ҳаракат қилганидан далолат беради:

*He расстанется с тоской соловей, расставшись с розой,
И не диво, что весной я без родины, без друга.*

Навбатдаги байт:

*Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоглиг даме дилдорсиз.*

“Равза” – боғ. Маъно кенгайиши натижасида жаннат маъносини ҳам касб этган. Байт мазмунига ҳар иккала маъно ҳам муносиб, айти пайтда ийҳом санъатини ҳосил қилади. Шу тариқа “равза ашжори” бирикмасини “боғдаги дарахтлар” деб ҳам, “жаннат дарахтлари” деб ҳам тушуниш мумкин. Ошиқ учун ёрсиз кечган ҳар лаҳза маъносиз, унга дилдорсиз боғдаги дарахт бўладими, жаннат дарахтлари бўладими – ўтиндай, ундаги гуллар оловдай гап. Ёр билан кечган лаҳзаларда дўзах ҳам жаннатга айланади: “...дўзах анинг ёди била жаннат эрур”. Бу байтда кўнгилда Яратган ишқисиз ошиқ учун ҳеч бир макон, замон қадрсиз экани ифода этилади.

Эътибор берсак, биринчи ва учинчи байтлардаги “диёру ёр” ҳамда “гулу гулзор” бирикмалари орқали ҳам илтизом санъати вужудга келтирилган. Иккинчи ва тўртинчи байтлар ҳам бошқалари билан мазмунан боғланиши шоирнинг фикрни ифода этишдаги бекиёс маҳоратини кўрсатади. Русча таржимадаги древо – дрова аллитерацияси унга шарқона оҳанг бағишлашга хизмат қилган:

*Древо райское – дрова для меня, а розы – пламя.
Без печали нет любви, вслед за встречей – разлука.*

Ғазал давом этади:

*Май чу бердинг зулф ила банд эт мени, эй муғбача
Ким, хуш эрмас муғ била ичмак қадаҳ зуннорсиз.*

Тасаввуф тимсоллари тилига асосланиб, биринчи мисрадан “мени илохий ишқдан бахраманд этган экансан, эй, маърифат тарқатувчи зот, мутлақ жамол – Ҳақ ёди билан банд қил, кўнглимни бошқа ишлардан холи қил”, деган мазмунни англаш ўринли. Иккинчи мисрадаги зуннор эса “сулук ва риёзат аҳли наздида нафсинг итоат ва мутелик аломати”дир. Шунга кўра, иккинчи мисрадан “нафсни енгмай туриб, маърифат сирларини англаш мумкин эмас”, деган мулоҳаза тушунилади.

Муғ – Бехустун ёзувларида зардуштийлик дини термини сифатида анча фаол қўлланган. Авестовий “мага”, “могу”нинг яна бир қанча маънолари муғбача сўзида намоён бўлади. Бу сўз 1) оташпараст ўғли, Зардушт ўғли; 2) оғзаки нутқда ажойиб бола; 3) шеърятда ёш май тарқатувчи, ёш қовоқхоначи, ёш соқий каби кўплаб маъноларни англатади. Тасаввуфий тимсолларга бой ушбу байт таржимасида таржимон уларнинг рус китобхонларига бир қадар таниш ифодасидан фойдаланишдай мақбул усулни қўллаган:

*Коль волшебник дал вина, локоны сплети в оковы,
Как без чаши с магом пить? Чаша пусть идет по кругу.*

Ғазалда пири муғон комил муршид маъносида ишлатилган. Майхоначи маъносида ҳам ишлатилган бу бирикма ишқ шаробини қуювчи, инсонлар дилида Оллоҳ ишқини мустаҳкамловчи зот маъноларида келган.

Ғазал мана шу руҳда давом этади:

*Топмадуқ гулранг жоме бехумор, эй боғбон,
Ваҳки, бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз.*

Эй боғбон, (бу боғ аро) хуморсиз бир жом топмадик. Бу гулшан аро тикансиз гул битмас экан. Юқорида таъкидланганидек, гул ориф дилидаги маърифат нури экан, солиқ интилган мақом қийинчиликсиз ҳосил бўлмайди. Ушбу маъно кейинчалик шоира Нодири тилида “Ёрнинг васли эмас озорсиз, Гулшан ичра гул топилмас хорсиз” шаклида ифодаси топган.

*Аҳли зуҳд ичра Навоий топмади мақсадқа йўл,
Вақтингизни хуш тутунг, эй жамъким, хамморсиз.*

Зуҳд аҳли бирикмаси қол илми – дунёвий илмлар соҳибларини назарда тутлади. Зуҳд соҳиби бўлган зоҳид ишқи илохий асрорини англаб етмаган ёки англашни истамаган қол илми эгаси. Шунинг учун ҳам Навоий мазкур ғазал ўрин олган девон ибтидосидаёқ:

*“Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо”, – дейди.*

Байт мазмунини “Зухд аҳли орасида Навоий мақсадга йўл топа олмади. Тажаллий ва жазбага яқинлашган ҳосил қилган сиз, азизлар, вақтингизни хуш ўтказинг, яъни эришган мақомларингизни сақланг, ғанимат тутинг” маъносида тушунишимиз мумкин. Қофиядаги сиз қўшимчаси бу ўринда бошқаларидан фарқли равишда шахс-сонни англатишини назардан соқит қилмаслик керак. Русча таржимада хитоб руҳи аслиятга нисбатан бироз таъсир кучини йўқотган:

В постниках не отыскал Навои путь к совершенству,
Что, похмелья не узнав, рады скучному досугу.

Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига назар ташласак, ушбу ғазалда улуғ шоирнинг шахсий кечинмаларига, ҳасби ҳолига ҳам бир қадар кенг ўрин берилганини кузатиш мумкин.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Анисим КРОНГАУЗ

*Снова ранняя весна. Я без родины, без друга,
Как без розы соловей ранней осенью напуган.*

*Он взлетит на кипарис, огласив округу песней,
Я, увь, безгласен, нем, не могу издать ни звука.*

*Не расстанется с тоской соловей, расставшись с розой,
И не диво, что весной я без родины, без друга.*

*Древо райское – дрова для меня, а розы – пламя.
Без печали нет любви, вслед за встречей – разлука.*

*Коль волшебник дал вина, локоны сплети в оковы,
Как без чаши с магом пить? Чаша пусть идет по кругу.*

*Розоцветной чаши нет, о садовник, без похмелья,
Как и розы – без шипов, бойди хот всю округу.*

*В постниках не отыскал Навои путь к совершенству,
Что, похмелья не узнав, рады скучному досугу.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аъзам ОБИД

*It is early spring, however, I am without home and dear,
Lie a nightingale in autumn, sans bloom and rosary, so drear.*

*Now the nightingale is singing on the cypress, then on flowers,
What a pity, I'm deaf-and-dumb, without sweetie, one might jeer.*

*The nightingale suffers a lot without rose and flower garden,
It's not strange I feel pain sans motherland and love, that is clear.*

*Without sweetheart life's meaningless, paradise trees are just lumber,
All the blossoms are like fire to my souls coming near.*

*Enlightener, hey, make me free of everything but only One,
Defeating not yourself you can't learn divine secrets from your peer.*

*There isn't any motley cup without crapulence, hey gardener,
In the rosary, it is fact, who would find a rose sans spear.*

*Navoi did not find a path to perfection in secular,
All my friends, rejoice yourselves by keeping your ranks and career.*

Анна ФРАНК

(1929–1945)

ЧОРДОҚ ҲИКОЯЛАРИ

*Инглиз тилидан
Мунира МЕНГЛИЕВА
таржимаси*

Франкфурт-Майн шаҳрида яҳудийлар хонадонида дунёга келган Аннали Мари Франкнинг дадаси Отто Франк тадбиркорлик билан шуғулланган. Онаси Эдит Ҳолландер ҳам ўзига тўқ, зиёли оиладан. Аннали оилада кенжа фарзанд эди. У ҳали 4-5 яшар бола эканлигида фашистлар ҳаракати авжга чиқиб, Франклар оиласи яҳудийларга нисбатан сиёсий сиқувлар туфайли Нидерландияга қочиб кетишга мажбур бўлади. Отто Франк бу ерда ҳам тадбиркорлик фаолиятини давом эттиради. Аммо фашистлар Голландияга бостириб киргач, яҳудийлар яна мушкул аҳволда қолади. Анналининг опаси Марго Бетти Франк меҳнат лагерига чақирилади. Франклар оиласи бу хабардан сўнг шошилнч равишда 1942 йилнинг 16 июль куни Амстердам марказидаги бир бино чордоғига яширинишади. Уларга Ван Пельслар оиласи ҳамроҳлик қилади. Отто Франкнинг ҳамкасблари иқтисодий, молиявий ва маънавий ёрдам бериб туришади.

Чордоқдаги икки йиллик яширин ҳаёти давомида Анна Франк кундалик ёзиб боради. Аслида яширинишидан бироз олдинроқ қоғозга туша бошлаган кундалик “Чордоқ ҳикоялари” номи билан давом эттирилади. Кундаликда Аннанинг кечин-малари, кўрқувлари ва урушдан норозилик кайфияти яққол акс этиб туради.

Бу ҳужжатли асарда уруш тафсилотларига нисбатан оталар ва болалар муаммоси, руҳий изтиробларга кўпроқ аҳамият берилган. “Чордоқ ҳикоялари” аниқ ҳаётий кузатув асосида, бадиий тўқималарсиз ёзилган бўлиб, ҳис-туйғуларга бой. Анна Франк воқелик ҳақида холис фикр юритишга уринади.

Уруш охирлаб, қочқинликдаги кунларига барҳам берилгач, Анна кундалигини роман сифатида чоп этишни режалаштириб, 1944 йилнинг 20 майидан ёзувларини қайта кўриб чиқа бошлайди. Афсуски, уни китоб ҳолида ўзи кўрмайди. А.Франк 1945 йили февраль ойида фашистларнинг Берген шаҳри яқинидаги концентрацион лагеридан оламдан ўтади. Ёзганлари “Чордоқ ҳикоялари” номи билан илк бор 1947 йилда нашр этилади ва 1952 йилга келиб, Европа қитъасида доврўқ қозонади. Ушбу асар туфайли бутун дунё Анна Франкни танийди. Китоб олтмишдан ортиқ тилга таржима қилинади. Бу асар ҳозирда дунёнинг кўплаб мамлакатларида адабиёт дарсликлари орқали ўқувчиларга таништирилади.

“Чордоқ ҳикоялари” асосида фильмлар суратга олинган, сахна асарлари қўйилган. Бундан ташқари, Анна Франкнинг хотираси учун Амстердам марка-

* Журнал варианты. Манба: The Diary of a Young Girl. Contact Publishing. New York, 1952.

зида ҳайкал ҳам ўрнатилган. Бир сўз билан айтганда, қизалоқ ва унинг асари Иккинчи жаҳон уруши даврида азият чеккан халқларнинг рамзига айланди.

Миллион-миллион беғуноҳ кишиларнинг ёстиғини қуритган урушда фашизм даҳшатини бошидан кечирган ёш қизчанинг қалбларни ўртовчи кундалик ҳикоялари инсонни ҳаёт деган бебаҳо неъматни қадрлашга, тинчликни кўзга тўтиё қилишга, яқинларини ардоқлашга ундайдиган шукроналик сабоқларидир.

Таржимондан

*Дугонажоним Китти!
Сенга энг инжа сирларимни ишонаман
ва мени қўллаб-қувватлайсан деган умиддаман.
Анна Франк*

1942 йил, 14 июнь, якшанба

Хатимни туғилган кунимга берилган совғалар орасида сени кўриб қўлимга олган лаҳзадан бошлайман (аслида, сотиб олинган кунингдан кундалик тута бошлагандим, лекин бу ҳисоб эмас.)

12 июнь, яъни жума куни соат олтида уйғондим. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Ахир, бу туғилган куним эди-да! Аммо барвақт туришим мумкин эмас, шунинг учун чорак кам еттигача аранг чидаб ётдим. Охири бўлмади – ошхонага тушдим, мушугим Муржи оёқларимга суйкалиб кутиб олди. Соат еттидан ўтгач, дадажоним ва ойижонимнинг олдиларига бордим. Кейин совғаларимни очиш учун меҳмонхонага кирдим – ана шунда, сен – мен кўрган биринчи совға бўлдинг, ким билади, балки энг яхши совғамдирсан.

Кейин бир даста атиргул, пионгул, кактус беришди. Дадажоним ва ойижонимдан кўк кофта, ўйинчоқ, бир шиша узум шарбати (таъми винога ўхшаркан, ҳа-я, вино узумдан қилинади-ку), бошқотирма, бир кути музқаймоқ, 2.50 гуилдер¹ пул, иккита китобга сертификат ва “Обскур камераси” китоби – хуллас, кўп совғалар олдим. Бувижонимдан эса айна вақтида хат етиб келди. Бу, албатта, тасодиф эди.

Сўнг дугонам Аннали келди, у билан мактабга кетдик. Танаффусда ўқитувчи ва синфдошларимга ширинликлар улашдим. Дарсдан сўнг жисмоний тарбия машғулотига чиққанлигим сабабли уйга соат бешлардан ўтиб кириб келдим.

Туғилган куним бўлганлиги туфайли ўйинни мен танладим. Синфдошларим атрофимда гир айланишиб, “Туғилган кунинг билан!” деган кўшиқни айтишди.

Уйга келганимда Санна Ледерман аллақачон шу ерда экан. Илсе Вагнер, Аннали Ҳослар ва Жаклин Ван Марсенлар ҳам келишди. Аннали ва Санна – энг яқин ўртоқларим. Бизни бирга кўрганлар “Анна, Ҳанна ва Санналар келишяпти”, дейишади.

Жаклин Ван Марсен билан яҳудий лицейига борганимда танишганман. Энди у ҳам яқин дўстим. Илсе – Анналининг дугонаси. Санна бошқа мактабга боради, у ерда ҳам дўстлари кўп. Улар “Голланд эртаклари ва ривоятлари” деган ажойиб китоб совға қилишди, лекин адашиб иккинчи жилдини беришибди, қолган иккита китобимни биринчи жилдига алмаш-

¹ Гуилдер – пул бирлиги.

тириб олдим. Ҳелен холам бошқотирма олиб келди, Стефани холам эса чиройли тўғнағич берди. Лени холам “Дези тоққа чиқади” деган кўрқинчли китоб ҳады қилди.

Бугун тонгда ваннада ётиб олиб, Рин Тин Тиндек кучукчам бўлсайди, деб хаёл қилдим. Бўлганда эди, уни “Рин Тин Тин” деб атардим, мактабга бирга олиб борардим. Ҳаво очик бўлса, қоровулхонага – велосипедлар турадиган жойга боғлаб кўярдим.

Анна

1942 йил, 15 июнь, душанба

Зиёфат якшанба куни тушдан кейин бўлди. Синфдошларим орасида машҳур бўлган “Рин Тин Тин” киносини томоша қилдик.

Иккита тўғнағич, иккита китоб ва хатчўп совға қилишди.

Мактабим, синфдошларим ҳақида ҳам икки оғиз гап ёзай.

Бетти Блоэмедаль жуда камбағалга ўхшайди. У Фарбий Амстердамнинг жинкўчаларидан бирида яшайди, аниқ манзилини ҳеч қайсимиз билмаймиз. Мактабда аъло баҳоларга ўқийди. Жудаям одамови.

Жаклин Ван Марсен энг яхши ўртоғим, лекин у ҳеч қачон яқин дўстим бўлмаган. Бошида у ягона ва энг яқин дўстим бўлади деб ўйлагандим, аммо жуда-жуда адашган эканман.

Анна

1942 йил, 20 июнь, шанба

Азизам Китти!

Хўп, бошлай қолай. Ҳозир ҳаммаси жойида, тинчлик. Дадам билан ойим ташқарида. Марго дўстлари билан дугонаси Триникига пинг-понг¹ ўйнагани кетган. Охириги пайтларда мен ҳам бу ўйинга қизиқиб қолдим. Ҳатто бешта қиз бирлашиб, бу ўйин бўйича клуб ҳам ташкил қилдик. Уни “Кичкина айиқ- 2” деб номладик. Жуда аҳмоқона ном.

Аслида клубимизга бошқача ном бермоқчи эдик. Тўсатдан “Кичкина айиқ” ғояси чиқиб қолди. Кичкина айиқ юлдуз туркуми бешта юлдуздан иборат деб ўйлаган эдик, лекин етгита юлдуз бор экан, худди Катта айиқдагидек. Кейин “айирув икки” келиб чиқди.

Илсе Вагнернинг пинг-понг автомати бор. Қачон хоҳласак, ҳатто тамад-дихоналарда ҳам ўйнайверамиз.

Бешта пинг-понгчи, айниқса, ёзда, музқаймоққа жуда ҳам ўч бўламиз. Ўйин пайти роса терлаймиз, шунданми, ўйинларимиз кўпинча яҳудийларга рухсат бериладиган “Оазис” ёки “Дельфи” музқаймоқ дўконига бориш билан тугайди.

Мана шунақа. Ҳозирча сен билан дўстлик пойдеворини кўйишга эришдик, азизим Китти.

Эртагача хайр!

Аннанг

1942 йил, 21 июнь, якшанба

Азиз дугонам Китти!

Бугун эрталабдан бутун синф зир-зир титрапти. Чунки ўқувчиларнинг синфдан синфга ўтишига ёки қолишига қарор қиладиган мажлис бўлиши

¹ Пинг-понг – ўйин номи.

керак. Ярим синф гаров боғлаган. Г.З. билан йикқан пулининг ҳаммасини гаровга тиккан С.Н. ва Жак Кекернутлар устидан кулиб ўтирамин. Эртадан кечгача “Сен ўтасан”, “Йўқ, ўтолмайман”, “Ҳа, ўтасан”, “Йўқ, ўтолмайман” деганга ўхшаш гаплар. Ҳатто Г.нинг ёлвориб қарашлари-ю менинг газаб билан қош чимиришларим ҳам уларни хотиржам қила олмайди.

Менга колганда, синфнинг салкам чорак қисми бўлган “қўғирчоқчалар” қолдирилиши керак, лекин ўқитувчилар – дунёдаги энг кутилмаган мавжудот. Ўзим ва дугоналарим учун унча хавотир олмаяпман. Биз уддалаймиз. Қўркиб турганим – фақат математика.

Нима бўлганда ҳам, кўлимиздан келгани – кутиш. Шундай экан, бир-биримизга “бардам бўлайлик”, дея далда беряпмиз.

Ҳамма устозларим билан яхши муносабатдаман. Улар тўққизта: еттита эркак ва иккита аёл. Математика ўқитувчиси эскича фикрлайдиган, кекса жаноб Кисинг мени деб анча сарсон бўлди, чунки жуда кўп гапирардим. Бир нечта огоҳлантиришдан сўнг қўшимча уй вазифа берди – “Вайсақи” мавзусида иншо ёзиш. Вайсақи. Бу ҳақда нимаям ёзса бўлади? Майли, кейин бош қотирарман деб вазифани тезгина дафтаримга ёзиб олгач, сумкага солдим-да, жимгина ўтиришга ҳаракат қилдим.

Ўша оқшом уй вазифаларимни тугатгач, иншо мавзуси ёзилган вараққа кўзим тушди. Мавзу ҳақида ручкамнинг қалпоғини чайнаб, ўйлай кетдим. Бошқа биров айёрлик қилиб, саҳифани тўлдириш учун сўзлар орасини катта-катта очиб ёзган бўларди. Лекин бу ерда муддао – гапириш зарурлигини ишонарли далиллар билан исботлаш. Ўйлаб-ўйлаб, ниҳоят, ўйимга етдим. Уч саҳифа ёздим. Жаноб Кисинг имзо қўйгач, қоникдим. Иншога гапириш аёлларнинг қонида борлиги, буни назорат қилиш учун кўлимдан келганича ҳаракат қилишим, лекин бу одатни сира ташлай олмаслигим ҳақида фикр юритганман. Онам ҳам ёшлигида мендек сергап бўлган экан. Гапдан ўзимни тийиб туролмайман деб ёзганман. Жаноб Кисинг ўқиб, роса кулди. Иккинчи дарсда гаплашиб ўтирганимда менга яна иншо ёзишни буюрди. Бу сафар иншо мавзуси – “Вайсақи хоним”.

Бутун синф гурра кулди. Вайсақилар ҳақида иншо ёзишдан безган бўлсам ҳам, қўшилиб қулишга мажбур эдим. Энди яна нимадир ўйлаб топиш, кутилмаган нарса яратиш керак эди. Шоира дугонам Санна иншони бошдан-оёқ шеърини шаклда ёзишга ёрдамлашишини айтди. Қувонганимдан ирғишлай бошладим. Кисинг бу кулгил мавзу билан менга ҳазиллашаётган экан, лекин қараб турсин, ўзи кулгига қолади.

Шеъримни тугатдим, чиройли чиқди! Шеър ота оққуш кўп чийиллагани учун уч жўжасини чўкиб ташлагани ҳақида эди. Бахтимга, Кисинг ҳазилни тўғри тушунди. У шеърни бутун синфга ўқиб берди, айрим жойларига ўзи ҳам гап қўшди. Қўшни синфларга ҳам эшиттирди. Шундан сўнг менга гапиришга руҳсат этилди, бошқа иншо ҳам ёздирмади. Аксинча, устоз Кисинг билан ҳазиллашадиган бўлиб олдим.

Дугонанг Анна

1942 йил, 24 июнь, чоршанба

Дугонажоним Китти!

Жазирама авжига чиқди. Ҳамма терлаб-пишиб юрибди. Иссиқ бўлишига қарамай, кўп жойга боришим керак. Машина қанчалар яхши нарса эканлигини энди тушунапман, лекин яхудийларга ундан фойдаланиш раво эмас; бизга шу икки оёқчамиз ҳам етиб-ортади.

Кеча туш пайти Жан Луйкенстратга тиш докториникига бордим. У Стадстиммертуэндаги мактабимиздан анча узоқ.

Шифохонада ўтирган жойимда ухлаб қолай дебман. Яхшиямки, ичишга сув беришди. Ёрдამчи доктор жудаям меҳрибон экан.

Кунимиз аравага қолган. Аравакаш Жосеф Исраилкейддан илтимос қилгандим, уйга элтиб қўйди.

Мактабга қатнамасам эди! Велосипедимни Пасха таътилида ўғирлатиб қўйдим. Дадам ойимникини яшириш учун насроний дўстига берган.

Худога шукур, яқинда ёзги таътил бошланади. Яна бир ҳафтадан сўнг барча азоблар ниҳоясига етади!

Кеча эрталаб кутилмаган воқеа юз берди. Велосипедлар қаторидан ўтиб кетаётсам, кимдир мени чақирди. Қарасам, мен кечқурун дугонам Вильманикида кўрган келишган бола. У – Вильманинг тоғаваччаси. Вильмани яхши қиз деб ўйлагандим, ҳа, ростданам яхши, лекин нукул йигитлар ҳақида гапириб, одамни чалғитади.

Олдимга уялибгина келди. Ўзини Ҳелло Силберберг деб таништирди. Унинг нима хоҳлаётганини билмай, бироз ҳайрон қолдим, аммо тезда англаб етдим. Ҳелло мактабгача кузатиб боришга мендан рухсат сўради.

– Йўлимиз бир экан, майли, – дедим.

Бирга кетдик. Ўн олти яшар Ҳелло кулдиришга уста, кувноқ бола экан.

Бугун эрталаб у яна мени кутиб турган экан. Бу ёғи шундай давом этади, чоғи...

Анна

1942 йил, 1 июль, чоршанба

Азизам Китти!

Рости, шу кунгача ёзишга вақтим бўлмади. Пайшанбада кун бўйи дўстларим билан бўлдим, жумада ишим кўп эди. Ўтган ҳафта Ҳелло билан яқиндан танишиб олдик. Ҳелсенкирчендан бобосиникида яшагани келибди. Ота-онаси Бельгияда истиқомат қиларкан, ўзи у ерга боришнинг йўлини қилолмаётган экан. Севган қизимнинг исми Урсула, деди. Танийман, ширингина, лекин ўлгудай одамови. Мени кўргандан кейин Ҳелло Урсуланинг ёнида жуда зерикшини тушуниб етди. Шундай қилиб, унинг кайфиятини кўтарадиган бўлдим.

Жак шанба куни бизникида тунаб, якшанба куни Анналиникига кетди, мен зерикиб ўлай дедим.

Ҳелло шомда келиши керак эди. Соат олтиларда қўнғироқ қилди. Гўшакни кўтардим. У:

– Бу – Ҳелмуз Силберберг. Илтимос, Аннани чақириб беринг, – деди.

– Вой, Ҳелло! Бу мен, Аннаман.

– Салом, Анна! Қалайсан?

– Яхши, раҳмат.

– Узр, кечқурун боролмайман, лекин сенга гапим бор, шунинг учун ҳозир борсам бўладими?

– Ҳа, яхши, келавер!

– Бўпти, ҳозир етиб бораман. Кўришгунча.

Гўшакни қўйдим, тезда уст-бошимни алмаштириб, сочимни турмакладим. Асабийлашдим, деразани очиб, йўлини пойладим. Ниҳоят, у кўринди. Қўнғироқ босишини кутдим. Эшикни очишим билан гапира кетди:

– Анна, бувимнинг айтишича, мен билан учрашишга ёшлик қилар экансан. Лоуэнбахларникига боришим керак эмиш, лекин Урсула билан энди учрашмаслигимни билсанг керак.

– Йўқ, билмасдим. Нима бўлди? Уришиб қолдингларми?

– Йўқ-йўқ. Урсулага бир-биримизга мос эмаслигимизни, лекин у уйимга бемалол бораверишини айтдим. Аслида Урсула бошқа биров билан учрашяпти, деб ўйловдим. Аниқласам, ундай эмас экан. Амаким узр сўрашинг керак, деди. Хуллас, орани очди қилдим. Лекин бу – сабаблардан фақат биттаси. Энди бувим сен билан эмас, Урсула билан учрашишимни хоҳляпти, аммо мен истамайман. Баъзида кексалар сен билан ҳисоблашишмайди.

Ойим улғайсам, кимга турмушга чиқишимни сўрайди. Аммо икки дунёда ҳам Питерни назарда тутмайди, чунки ўзим бу фикридан қайтарганман. Ҳеч кимни Питердай севмайман! Туйғуларини сездирмаслик учун бошқалар билан учрашиб юради деб ўзимни овутаман. Балки у Ҳелло билан севишишган деб ўйлар, асло ундай эмас. Ҳелло шунчаки дўст ёки ойимнинг таъбири билан айтганда – кавалер.

Аннанг

1942 йил, 5 июль, якшанба

Жума куни яхудий театридаги сўнгги кўнғироқ кечаси кутилганидек ўтди.

Табелим унчалик ёмон эмасди. Битта “уч” баҳо, алгебрадан “уч ярим”, битта “тўрт+“ ва “тўрт–” дан бошқа ҳаммаси “яхши”. Оиламдагилар баҳоимдан ташвишланишмайди. Соғ-саломат, бахтли бўлсам ва шикоят қилмасам, бас, шунинг ўзи кифоя, қолган нарсалар ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетаверади. Ўзим эса, аксинча, нотавон ўқувчи бўлишни истамайман.

Мени яхудий лицейига шарт билан қабул қилишган. Еттинчи синфни ҳам Монтессори мактабида битиришим керак эди, аммо яхудий болалар яхудий мактабига бориши керак бўлгач, жаноб Элт узоқ кистовлардан сўнг Лиэс Ҳослар билан мени қабул қилишга рози бўлди.

Кейинги пайтларда дадам кўпинча уйда. Ишхонада қиладиган иши йўқ: Жаноб Клеиман 1941 йилда очилган “Опекта”ни “Гиэс энд Ко”га алмаштирди. Жаноб Куглер ҳиссадор бўлиб қўшилди.

Бир-икки кун илгари хиёбонни айланиб юрганимизда дадам яшириниш ҳақида гап очди. Дунёдан узилиб яшаш биз учун анча қийин бўлишини айтди. Бу гапни нега ҳозир айтаётганини сўрадим.

– Анна, – дея гап бошлади дадам. – Бир йилдан бери кийим-кечак ва жиҳозларимизни бошқаларникига ташиб юрганимизни биласан. Немислар талон-торож қилмасин деймиз. Ўзимиз ҳам уларнинг чангалига тушишни истамаймиз. Шунинг учун сургун қилмасларидан аввал ўз хоҳишимиз билан кетамиз.

– Лекин қачон, дада?

Дадам шунчалар жиддий оҳангда гапирдики, тўсатдан кўрқиб кетдим:

– Ташвишланма. Ҳар нарсанинг тадоригини кўриб қўямиз. Имкон борида беташвиш ҳаётингдан баҳра ол.

Мана шунақа гаплар. Қанийди, шу совуқ гаплар иложи борича кечроқ амалга ошса.

Эшик тақиллади. Ана, Ҳелло келди! Бўлди, шу ерда тугатаман.

Аннанг

1942 йил, 8 июль, чоршанба

Азизам Китти!

Якшанба тонгидан бери йиллар ўтиб кетгандек. Шунча воқеа юз бердики, гўё дунё тўсатдан ағдар-тўнтар бўлганга ўхшайди. Лекин кўриб турганингдек, Китти, ҳали ҳам тирикман. Бу энг муҳими, дейди дадам. Тирик ва соппа-соғман, лекин қаерда, қандай қилиб? Буларни сўрама. Бирорта сўзимга ҳам тушунмаётган бўлсанг керак. Кел, яхшиси, якшанба тушдан кейин нима бўлганидан бошлай қолай.

Соат учда (Ҳелло кетган, лекин қайтиб келиши керак эди) эшик қўнғироғи жириглади. Айвонда куёш нурида тобланиб, эринибгина китоб ўқиб ётгандим. Марго ошхона эшиги олдида пайдо бўлди, ранги қув ўчганди.

– Дадамга эсэсдан чақирув хати келибди, – пичирлади у. – Ойим жаноб ван Дан билан кўришгани кетди (жаноб ван Дан – дадамнинг ҳамкори, қалин дўсти.)

Қотиб қолдим. Чақирув? Бунинг нималигини ҳамма билади. Концлагер, бир кишилик камера кўз ўнгимдан ўтди. Дадамни шундай хавфга қандай юборамиз?

– Албатта, дадам бормайди, – деди Марго ойимни кутиб, меҳмонхонада ўтирганимизда. – Ойим жаноб ван Дандан яширин жойимизга эртага кўчиб ўтиш ҳақида сўраб келади. Ван Данлар биз билан кетишяпти. Ҳаммаси бўлиб етти кишимиз.

Орага сукунат чўкди. Биз гапиролмасдик. Дадамнинг ҳеч нарсдан беҳабар яҳудий касалхонасига кимнидир кўришга кетгани, ойимни узоқ кутиш, жазирама, саросима – буларнинг бари бизни ўйлантириб қўйди.

Тўсатдан эшик қўнғироғи яна жириглади.

– Бу Ҳелло, – дедим.

– Эшикни очма! – дея қичқирди Марго мени тўхтатиш учун. Биз пастда ойим ва жаноб ван Дanning Ҳеллога гапираётганларини эшитдик, кейин икковлари кириб келиб, эшикни ёпиб қўйишди. Ҳар сафар эшик қўнғироғи жириглаганда Марго билан оёқ учида пастга тушиб, дадамми, йўқми, пойлаб келардик.

Бошқа ҳеч кимни уйга киритмадик. Марго билан хонадан чиқиб кетдик. Ойим ва жаноб ван Дан ёлғиз гаплашишмоқчи эдилар-да.

Опам билан ётоқхонада ўтирганимизда чақирув қоғози дадамга эмас, ўзига келганини айтди. Шу лахза иккинчи марта даҳшатга тушиб, йиғлай бошладим. Марго ўн олти ёшда – кўринишдан у тенги қизларни ўз ихтиёрлари билан жўнатишади. Лекин худога шукур, у кетмас экан: ойим буни ўзича айтди, балки дадам яшириниш ҳақида гапирганда, шуни назарда тутгандир.

Яшириниш... Қаерда яширинамиз? Шаҳардами? Қишлоқдами? Уйдаими? Ёки кулбадами? Қачон, қаерда, қандай?..

Буларни сўрашим мумкин эмас, аммо шу саволлар барибир миямда айланаверарди. Марго билан энг зарур нарсаларимизни мактаб сумкамизга жойлай бошладик. Биринчи олган нарсам кундалик бўлди, кейин рўмолча, дарсликлар, тароқ ва бир-иккита эски хат. Яшириниш хаёли билан бўлиб, сумкага ҳар хил керак-нокерак нарсаларни солиб ташлабман. Лекин ачинмайман, чунки мен учун хотиралар қўйлақлардан-да кадрлироқ!

Ниҳоят, дадам уйга соат бешда кириб келди. Жаноб Клеиманга телефон

килиб, бугун келишини сўрадик. Жаноб ван Дан Миэпни олиб кетгани жўнади. Миэп кечроқ кийим-кечак олиб келишини айтди-ю қайтиб кетди.

Уйимиз сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди; ҳеч биримизнинг томоғимиздан овқат ўтмади. Ҳаво ҳали ҳам иссиқ, ҳамма нарса ғалати эди...

Миэп билан Жан Гиз соат ўн бирларда келишди. Миэп дадамнинг корхонасида 1933 йилдан бери ишлаб, ўзи ҳам, эри ҳам биз билан дўстлашиб кетган. Яна бир марта оёқ кийимлар, пайпоқлар, китоблару ички кийимлар Миэпнинг сумкаси ва Жаннинг чукур чўнтақларига жойланди.

Ўн бир яримда улар ҳам кетишди.

Қолдан тойгандим, ўз ётоғимда охириги марта тунаётган бўлсам-да, дарров ухлаб қолдим. Тонгги соат беш яримда ойим ўрнимдан турғазмагунча ухлайверибман.

Яхшиямки, ҳаво якшанбадагидек иссиқ эмас; тунни билан илиқ ёмғир шивалабди. Тўртовимиз ҳам бу кечаси совуқда ухлайдиган кишилардек қават-қават кийиниб олгандик. Буни иложи борича кўпроқ кийим олиш учун қилдик. Бизнинг ўрнимизда бирорта ҳам яҳудий кийим тўла жомадон кўтариб юришга журъат қилолмасди. Мен иккитадан ичкийим, кўйлак, устидан юбка, жакет, плаш, иккитадан пайпоқ, оғир оёқ кийим, шапка, шарф ва яна алланималарни кийиб олдим. Уйдан чикмасимдан нафасим бўғилаётганди, лекин аҳволимни ҳеч ким сўраб ўтирмади.

Марго сумкасини дарсликларга тўлдириб, велосипед олиб келиш учун йўл олди. Миэп уни бошлаб кетди.

Барибир борадиган жойимизни тасаввур қилолмасдим, чунки унинг қаерлигини билмасдим.

Соат етти яримда биз ҳам эшикни ёпдик; мушугим Муржи уйда қоладиган ягона тирик жон, у билан видолашдим. Қолдирган хатимизга кўра, биз жаноб Голдсмитникига кетяпмиз, мушукни қўшнилар асраб олишади.

Тартибга солинмаган ётоқлар, столда йиғиштирилмаган дастурхон, мушукка қолдирилган бир бўлак гўшт – буларнинг ҳаммаси шошилинич кетгандек таассурот қолдирарди. Лекин таассуротлар билан ишимиз йўқ эди. Фақат шу ердан чиқиб, омон-эсон манзилга етиб олсак, бас.

Шошиляпман. Қолганини эртага ёзаман.

Аннанг

1942 йил, 9 июль, пайшанба

Азизам Китти!

Шундай килиб, дадам, ойим ва мен жала остида, ҳар биримиз биттадан мактаб сумка, оғзигача ҳар хил нарсалар билан лик тўла бозор халталарини кўтарганча кетардик. Сахармардонда ишга отланган одамлар бизга ачиниб қарашарди; уларга қараб, нафлари тегмаётганидан афсусланишаётганини пайқаса бўларди; ахир, биз кийимимизга сариқ матодан мажбуран тиккан ва узоқдан ҳам кўзга яққол ташланиб турадиган олти қиррали катта юлдуз кўп нарсаларни англатарди...

Кўчада кетарканмиз, дадам билан ойим аслида режа қандай бўлганини айтгандай бўлишди. Бир неча ойлардан бери жиҳозларимизни ташиб, уйимизни бўшатаётгандик. 16 июлда яширинишга келишилган экан. Маргога чакирув хати келгани учун режа ўн кун олдинга кўчирилган, бу эса тартибсиз хоналарни эпоқага келтириш керак дегани эди.

Яширин жой дадамнинг ишхонасида жойлашган экан. Келинг, яхшиси, аниқроқ тушунтириб берай.

Дадамнинг офисида ишчилар кўп эмас, фақат жаноб Куглер, жаноб Клеиман, Миэп ва Бэп Воскуижл деган йигирма уч яшар машинкачи қиз бор, холос. Бирортасининг ҳам келишимиздан хабари йўқ экан. Бэпнинг отаси жаноб Воскуижл иккита ёрдамчиси билан омборда ишлайди, улар ҳам келишимиздан беҳабар экан.

Бинонинг кўриниши мана бундай. Биринчи қаватдаги бир неча қисмга бўлинган катта омбор ишхона ва дўкон вазифасини ўтайди. Масалан, омборда тегирмон ҳам бор, у ерда хантал, саримсоқпиез, қоғоз парчалари аралашиб ётарди.

Омбор эшигидан кейин офисга кириш учун ҳам эшик бор. Офис эшиги ортида эса зина. Зина тепасида деразасига қора рангда “Офис” деб ёзилган яна бир эшик бор.

Офис беҳад катта, жуда ёруғ ва лик тўла моллар. Бэп, Миэп ва жаноб Клеиман кундузи шу ерда ишлашади. Сейф, омбор ва жавон жойлашган айвондан ўтиб кичкина, қоронғи, майда-чуйдалар билан тўлиб-тошган орқа офисга кирилади. Бу хонадан жаноб Куглер ва жаноб ван Дан фойдаланишган, лекин жаноб Куглер унда вақтинча турибди. Унинг офисига йўлакдан ҳам кирса бўлади, лекин у ердаги ойна эшик ичкаридан очилади-ю, ташқаридан очилиши қийин. Агар жаноб Куглернинг хонасидан чиқиб, узун, тор йўлак орқали кўмир баки олдидан ўтгач, тўрт кадам юрилса, шахсий офисга кирилади. Бу ердан бутун бино кўриниб туради. Жихозлар пишиқ қизғиш ёғочдан ясалган, линонеумли полга шолчалар ташланган. Радио, чиройли лампа – ҳамма нарса асл. Кейинги эшикдан кенг ошхонага кирилади, у ерда сув иситкич, иккита газ плита, орқасида эса ваннахона бор. Бу – иккинчи қават.

Йўлакдаги ёғоч зинадан учинчи қаватга кўтариламиз. Зина тепасида озгина жой бор, икки тарафида ҳам эшик. Чап томондагиси уйнинг олд тарафидаги омборга олиб чиқади. Австрияча баланд, айланма зиналар уйнинг олд томонидан ҳам ўтган, ундан кейин кўчага очиладиган яна бир эшик бор.

Ўнг томондаги эшикдан уйнинг орқасидаги “Сирли бино”га ўтилади. Оч кулранг эшик ортида шунча хона борлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Эшикдан бир кадам қўйсанг, бас, ичкаридасан. Тўғрингда яна баланд, бурама зиналар. Чап томондаги торгина йўлакдан Франклар уйининг меҳмонхонаси ва ётоқхонасига чиқилади. Кейинги хона кичикроқ, икки ёш хонимнинг дарсхонаси ва ётоқхонаси. Зинадан чап томонда йўлаккли, деразаси йўқ ваннахона. Бурчакдаги эшикдан ҳожатхонага ва Марго иккимизнинг хонамизга чиқилади. Зинадан тепага чиқиб, ўртадаги эшик очилса, бу эски уйдаги катта, кенг хонани кўриб, ажабланиб қолади киши. Хонада печка (шукурки, бу жаноб Куглернинг лабораторияси бўлган экан) ва раковина турибди. Бу ван Данларнинг ошхонаси ва ётоқхонаси. Шу билан бирга, умумий меҳмонхона, тамаддихона ва дарсхона ҳам бор.

Бурчакдаги торгина хона – Питерники. Уйнинг олд тарафида бўлгани каби бу ерда ҳам чордоқ ва омборхона бор.

Бори – шу.

Мана, сени ажойиб уйчамиз билан ҳам таништирдим!

Аннанг

1942 йил, 10 июль, жума*Азизам Китти!*

Уйимизни таърифлаб сени зериктириб қўйган бўлсам керак. Барибир, чала қолган ҳикоямни тугатиб қўяй.

Принсенграхтдаги 263-уйга етиб келганимиздан сўнг Миэп бизни узун йўлақдан бошлаб, ёғоч зинадан юқори қаватга – уйимизга олиб чиқди. Эшикни ёпиб, бизни ёлғиз қолдирди. Марго анча олдин велосипедда келиб, бизни кутиб турган экан. Барча хоналар ҳар хил нарсага тўлиб-тошган. Сўнгги ойларида корхонага жўнатилган картон қутилар полга, диванларга териб ташланган. Кичкина хона шифтгача тўшаклар билан тўлдирилган. Бу тун озода ётоқда ухлашни хоҳласак, уйни тозалаш керак.

Ойим билан Марго, роса силлалари қуриган экан, бирдан ухлаб қолишди. Лекин дадам иккимиз супур-сидирга киришдик.

Кечгача қутиларни бўшатиб, омборга жойладик, чиқиндиларни тўдаладик. Охири ҳолдан тойиб, каравотларда чўзилиб қолдик.

Кун бўйи иссиқ овқат емадик, лекин бизга фарқи йўқ эди; ойим билан Марго чарчашган, иштаҳалари йўқ. Дадам билан мен эса жуда банд эдик.

Сешанба тонгида кеча тугалланмаган ишимизни давом эттирдик. Бэп билан Миэп купонимизни олиб, дўконга кетишди. Дадам ёруғни тўсадиган пардаларимизни тузатди. Ошхона полини ҳам қиртишлаб тозаладик.

Шундай қилиб, азондан шомгача банд бўлдик. Чоршанбагача ҳаётимда рўй берган улкан ўзгариш ҳақида ўйлашга фурсатим бўлмади. Кейин “Сирли бино”га келганимиздан буён сенга илк бора буларни айтишга, нималар бўлганини ва яна нималар бўлишини ўйлашга имкон топдим.

*Аннанг***1942 йил, 11 июль, шанба***Азизам Китти!*

Дадам, ойим ва Марго ҳар ўн беш дақиқада бонг урадиган Уэстрторен соати шовқинига ҳали ҳам кўника олишмаяпти. Лекин менга бу товуш жуда ёқди; айниқса, унинг тундаги овози кишига умид ва ишонч беради.

Яширин ҳаёт ҳақидаги фикрларимни билгинг келаётгандир. Менимча, бу ерда ҳеч қачон ўзимни уйдагидек ҳис қилолмасам керак, аммо бу ундан нафратланаман, дегани эмас. Яшашимиз таътилга ўхшаб кетади. Ҳаётни яшириниб кузатиш ғалати экан, аммо на илож.

Чордоқ – бекиниш учун энг яхши жой. Хоналар зах, қинғир-қийшиқ бўлиши мумкин, лекин бутун Амстердамда, йўқ, бутун Голландияда бундан қулай жой бўлмаса керак.

Бугунгача бўм-бўш деворларимиз жуда файзсиз эди. Дадамга раҳмат – у ажойиб плакатимни, кино юлдузлари суратлари тўпламимни олдиндан олиб келган экан – ёпиштиришга бир кути елим ҳам келтирган, деворларни плакатлар билан қоплашим мумкин. Ҳозир деворларга анча кўрк кириб қолди. Ван Данлар келганда, айвон ва болохонадаги ёғоч ғарамларни ҳам тартибга соламиз.

Марго билан ойим бир амаллаб ўзларига келишди. Кеча ойим анча тузук бўлиб, нўхат шўрва пишираётганди, кейин гапга берилиб кетиб, овқатни эсдан чиқарибди. Нўхатлар қорайиб, куйиб кетибди, қанча ишқаламасин, қозондан ажратиб бўлмади.

Оқшом тўртовимиз шахсий офисга бориб, радиода Англия хабарларини тингладик. Биров эшитиб қолади деб шунчалар кўрқдимки, дадамга “юқорига олиб чиқиб қўйинг” деб роса ялиндим. Ойим хавотирымни тушуниб, мени олиб кетди.

Нимаики қилмайлик, одамларнинг эшитиб қолишидан ҳадиксираймиз.

Биринчи кун ишни парда тикишдан бошладик. Рости, уларни парда деб бўлмайди, фабриканинг жуда қаттиқ, ҳар хил шаклдаги латта-путталарини дадам билан укувсизларча бир-бирига улаб, тикиб чиқдик. Бу “санъат асари” деразаларга тортилди, энди эркинликка чиққунимизча осилиб туради.

Ўнг томонимизда – “Зандам” фирмаларидан бири, “Кег” компаниясининг шохобчаси, чап томонимизда – мебель устахонаси. У ерда ишлайдиганлар кириб-чиқиб туришмаса ҳам, овозимиз девордан эшитилиши мумкин. Марго қаттиқ шамоллаган бўлса-да, кундузи йўталишни ман қилдик, кўп миқдорда кодеин ичиряпмиз.

Сешанба кунни ван Данлар келишади, бу кунни орзиқиб кутяпман. Улар билан ҳаётимиз жуда қизиқ ўтади, зерикмаймиз. Кўрдингми, оқшомлари, тунлари сокинлик мени қанчалар асабийлаштиради, ёрдамчиларимиздан бири шу ерда ётиб қолиши учун ҳамма нарсага тайёр эдим.

Бу ер унчалик ҳам ёмон эмас, ўзимиз овқат пиширишимиз, дадамнинг офисида радио тинглашимиз мумкин. Жаноб Клеиман, Миэп ва Бэп Воскуижл ҳам бизга жуда кўп ёрдам қилишди. Аллақачон ровоч, кулупнай, олчадан кишга мураббо тайёрлаб ҳам қўйдик, энди бу ерда роса зериксак керак. Ўқиш учун бир дунё китоб ҳам бор, ҳар хил ўйинчоқлар сотиб оламиз. Лекин ҳатто деразадан қарай олмаймиз, ташқарига чиқиб бўлмайди. Бунинг устига эшитиб қолмасликлари учун овозимизни ҳам чиқармаслигимиз керак, оёқ учида юрамиз.

Кеча юмушимиз роса кўп бўлди. Жаноб Куглер мураббо тайёрлаши учун икки қути олчани данагидан ажратишга тўғри келди. Бўш қутилардан жавон ясаймиз.

Кимдир мени чақиряпти.

Аннанг

1942 йил 2 сентябрда қўшилган қайд

Ташқарига чиқа олмаслигимиз мени шунчалар қаттиқ ранжитяптики, буни сўз билан изоҳлай олмайман. Яширин жойимиз фош бўлишидан ва бизни отиб ташлашларидан жуда-жуда кўркаман!

Бу, албатта, юракни эзади.

1942 йил, 12 июль, якшанба

Мана шу ой туғилган куним бўлганлиги сабабли ҳамма менга яхши муносабатда бўлди, лекин шундай бўлса-да, кундан-кунга ўзимни ойим ва Маргодан узоқлашиб бораётгандай ҳис этияпман.

Бугун қаттиқ ишладим, макташди, фақат беш дақиқа ўтар-ўтмас менга дам беришди.

Мен ва Маргога бўлаётган муносабатнинг фарқини пайқаш осон. Масалан, Марго чангютгични бузиб қўйди, шунинг учун ҳаммамиз кун бўйи чироқсиз қолдик. Ойим: “Хўш, Марго, иш қилишни билмаслигинг кўриниб турибди; бўлмаса, шлангни силтармидинг”, деди. Марго нимадир деб ўзини оқлади, муаммо ўз ечимини топди. Лекин бугун тушдан кейин ойимнинг

бозор-ўчар рўйхатидаги нарсаларни қайта ёзмокчи бўлдим, чунки ёзувини сира ўқиб бўлмайди, у эса рухсат бермади. Яна бақриб берди, бунга бутун оила аралаша кетди.

Онам ва Марго билан умуман чиқиша олмайман, буни ўтган бир неча ҳафта ичида янада аниқроқ сездим. Улар биргаликда шунчалар ҳиссиётга берилишадик, асти қўверинг! Мен эса фақат ёлғизлигимда ўйга чўмаман. Улар доим тўртовимиз нақадар яхши яшаётганимиз, бир-биримизга нақадар мос эканлигимизни таъкидлашади. Мен ундай деб ўйламайман. Гарчи ойим билан Маргонинг тарафини олса-да, дадам – оилада мени тушунадиган ягона киши.

Ойим билан Маргонинг яна бир одатига сира тоқат қилолмайман. Улар доим бегоналарни деб қандай кўз ёш тўкканимни, ҳиссиётларга берилишимни гапириб юришади. Бунга чидаб бўлмайди. Баъзида мушугим Муржи ҳақида ҳам гапириб қолишади, бунга сира тоқат қилолмайман. Муржи яқин дўстим эди. Мен уни куннинг ҳар дақиқасида қўмсайман, у ҳақда нималар ўйлашимни ҳеч ким билмайди; қачон Муржи ҳақида хаёл сурсам, кўзларим ёшга тўлади. Муржи шунчалар ёқимтой, уни шунчалар яхши кўраманки, ёнимизга қайтиб келишини орзиқиб кутаман.

Бир олам орзуларим бор, лекин ҳақиқат шуки, биз уруш тугагунча шу ерда яшашга мажбуримиз. Ҳатто ташқарига ҳам чиқа олмаймиз, меҳмонларимиз эса фақат Миэп, унинг эри Жан, Бэп Воскуижл, жаноб Воскуижл, жаноб Куглер, жаноб Клеиман ва Клеиман хоним (гарчи у бизникига бирор марта келмаган бўлса-да). Чунки бизникига келишга қўрқади.

1942 йили, сентябрда қўшилган қайд

Дадам бирам яхшики! У мени ниҳоятда яхши тушунади. Баъзида дилдан гаплашсагу йиғлаб юбормасам, деб орзу қиламан. Лекин ҳаммасига сабаб – ёш эканлигим кундек равшан. Ҳар доим ёзиб ўтирсам дейман, аммо бундан тез зерикаман.

Шу дамгача бутун ўй-хаёлларимни кундалигимга ишондим. Ҳали кейинчалик баланд овозда ўқишим мумкин бўлган анча шахсий нарсаларни ёзишим кераклигига сира кўника олмаяпман.

Келажақда ҳиссиётларга камроқ берилиб, кўп вақтимни ҳақиқатни аңлашга бағишламоқчиман.

Анна

1942 йил, 14 август, жума

Азизам Китти!

Бир ой давомида сени соғинтириб қўйдим, лекин хаётимиз шу қадар осойишта ўтмоқдаки, ҳар куни ёзишга арзигулик янгилик тополмайман.

Ван Данлар 13 июлда келишди. Ўн тўртинчида келишар деб кутгандик. Лекин немислар ўн учинчидан ўн олтинчи июлгача ҳар ёққа чақирув хати жўнатавериш, ҳаммани ваҳимага солаётган экан. Шунинг учун кеч бўлмасин деб, ҳарна бир кун бўлса ҳам, эртароқ йўлга чиқишибди.

Питер ван Дан эрталаб тўққиз яримда етиб келди (биз нонушта қилаётгандик). Питер деганлари одамови, тортинчок, ўн олтига қадам қўйган йигитча. Ота-онаси эса ярим соатдан кейин келишди.

Ван Дан хоним катта шляпа қутисида тувак кўтариб олганди.

– Тувагимсиз ўзимни уйдагидек ҳис қилолмайман, – деди у. Тувак диван остидан жой эгаллаган биринчи буюм бўлди. Жаноб ван Дан эса йиғма стол қўлтиқлаб олганди.

Илк бор бирга овқатландик. Уч кун ўтиб эса еттовимиз ҳам катта оилага айланганимизни ҳис қила бошладик. Табиийки, улар дунёдан узилиб қолганимиз ҳақида кўп гапиришди. Биз уйимиз ва жаноб Голдсмитга нима бўлганига жуда қизиқаётгандик. Жаноб ван Дан ҳаммасини гапириб берди:

– Душанба куни эрталаб тўққизда жаноб Голдсмит кўнғироқ қилиб, кела оласизми, деб сўради. Етиб борсам, у хуноб бўлиб ўтирибди. Сизлар ташлаб кетган хатни кўрсатди. Хатдаги илтимосларингга кўра, мушукни кўшниларга топширадиган бўлди, унинг фикрига кўшилдим. Жаноб Голдсмит уйни тинтув қилишади деб хавотирлангани учун ҳамма хоналарни бирма-бир қараб чиқдик, очик қолган дастурхонни йиғиштирдик. Тасодифан стол устида Франк хонимнинг ён дафтарчасига кўзим тушди, унда Маастрихтдаги аллақандай манзил ёзилганди. Франк хоним уни атайлаб ташлаб кетганини билсам ҳам, ўзимни гўё ҳайрон қолгандек, кўрқиб кетгандек тутдим. Жаноб Голдсмитдан бу далилий ашёни ёкиб юборишини илтимос қила бошладим. Аввал ўзимни гўлликка солаётгандим, кейин шу ёзувни кўриб миямга зўр фикр келди. “Жаноб Голдсмит, – дедим, – ўлай агар, мана шу манзил кимникилигини биламан. Бундан ярим йилча олдин ишхонага мансабдор бир зобит келганди. Жаноб Франкнинг болаликдаги дўсти, чамамда. Керак бўлса, ёрдам беришини айтганди. Ўша зобит Маастрихтда яшарди. Менимча, шу зобит сўзида туриб, Франкларни Бельгия орқали Швейцарияга қочирмоқчи, шекилли. Франкларнинг ёр-биродарлари сўраб келишса, буни айтиб кўйишнинг зарари йўқ. Албатта, Маастрихт ҳақида ҳеч нарса деб ўтирманг”. Шундан кейин кетдим. Бу гап таниш-билишларга тарқаб кетди, кейин уни ўзим ҳам кўпчиликнинг оғзидан эшитдим.

Бу гапларни эшитиб роса кулдик, лекин жаноб ван Дандан танишларимиз тарқатган миш-мишларни эшитганимизда ичакларимиз узилай деди. Масалан, даҳамиздаги бир оиланинг айтишича, биз тонг-сахарда уйлари ёнидан велосипедда ўтиб кетибмиз, яна бир аёл ярим кечаси ҳарбий машинага ўтириб кетганимизни ўз кўзи билан кўрганмиш.

Анна

1942 йил, 21 август, жума

Азизам Кутми!

Бекинган бошпанамиз ростдан ҳам сирли бўлиб қолди. Яширилган велосипедларни кидириб, ҳамма уйларни тинтиб чиқишаётгани учун жаноб Куглер бошпанамиз эшигига китоб жавони ўрнатди. Бу айланма жавон биз учун эшик вазифасини бажаряпти. Жавонни жаноб Воскуижл ясабди, унга яширинадиган бошпанамиз ҳақида айтганимиздан буён анча ёрдами тегди.

Энди пастга тушиш учун аввал эгилиб, кейин сакрашимиз керак. Паст эшикка урилавериб, уч кунда пешоналаримиз кўкариб, моматалок бўлиб кетди. Зарбани бироз енгиллатиш учун Питер эшик тепасига чўтка қоқиб кўйди. Кўрамиз, нафи тегармикан!

Дадам менга дарс ўтмоқчи, лекин аввал ҳамма китобларни сотиб олишимиз керак. Кўп дарс тайёрламаяпман. Сентябрьгача ўзимга таътил эълон қилдим.

Бу ердаги ҳаётимизда айтарли ҳеч нарса ўзгармаяпти. Питер бугун бошини ювди. Шу ҳам арзигулик янгиликми? Жаноб ван Дан билан чиқишиб кетдим. Аммо оиймнинг менга худди ёш боладек муносабатда бўлиши

асабларимни бузади. Қолган ҳаммаси изга тушиб боряпти. Менимча, Питер сира ҳам ўзгармаган. Кун бўйи каравотда чўзилиб ётадиган, ўлгудек дангаса бола. Озгина дурадгорлик қилгандек бўлади-да, яна чўзилиб олади. Қандай аҳмоғ-а!

Бугун тонгда ойим менга яна насихат қила бошлади. Ҳамма нарсага қарашларимиз бир-бирига зид. Дадам шундай яхшики: баъзида жаҳл қилади, бироқ бу узоғи билан беш дақиқага чўзилиши мумкин, холос.

Бугун ҳаво ажойиб бўлди, лекин шундай иссиқ ҳавода чордоқда ётишдан бошқа чорамиз йўқ.

Аннанг

1942 йил, 21 сентябрда қўшилган қайд

Охирги пайтларда жаноб ван Дан менга тобора яхшироқ муомала қиляпти, бундан жуда хурсандман.

1942 йил, 2 сентябрь, чоршанба

Азизам Китти!

Жаноб ван Дан хотини билан қаттиқ жанжаллашиб қолди. Дадам билан ойим бир-бирларига ҳатто овозларини кўтариб гаплашганини ҳам эслолмайман. Бунақа жанжални эса умримда кўрмаганман. У аслида арзимаган нарсдан чиқди. Ҳа, майли, ҳамма ўзича ҳақ, ҳеч кимни айблаб бўлмайди.

Бечора Питерга қийин, икки ўт орасида қолиб кетган, лекин ўта нозик, дангаса бўлгани учун ҳеч ким уни жиддий қабул қилмайди. Кеча, масалан, тили кўкариб кетганига роса хавотирланди. Бу кишибилмас касаллик қанча тез пайдо бўлган бўлса, шунча тез ўтиб кетди. Бугун қалин шарф боғлаб олибди, елкаси санчаётганмиш. “Ҳазрати олийлари” юрак, буйрак, ўпка оғриғидан ҳам азият чекадилар. Шунақа нозикларки! (Тўғри таъриф, шундай эмасми?)

Ойим билан ван Дан хоним унчалик чиқиша олишмаяпти. Келишмовчиликларга сабаблар бир талай. Бир кичик мисол. Ван Дан хоним умумий жавонимиздан ўзининг чойшабларини олиб кўйибди, фақат учтагина қолдирган. Ўзича ойимнинг чойшаблари ҳаммага етади деб ўйляяпти. Ойим ҳам худди шундай қилганини билса, роса ҳайрон қолади. Бундан ташқари, ван Дан хоним унинг чинни идишларидан фойдаланаётганимизга хуноб бўляпти. Идишларимизни қаерга яширганимизни билиб олмоқчи; уларни хоним ўйлагандан анча яқинроқда, айвондаги картон қутиларга жойлаб, устидан “Опекта” эълон қоғозларини ёпиб кўйганмиш. Биз шу ерда эканмиш, идишларимиз унинг қўлига тушмайди. Ўзим ҳам жуда ношудман-да! Кеча ван Дан хонимнинг битта косасини синдириб кўйдим.

– Эҳтиёт бўлсанг-чи! – деди у жиғибийрон бўлиб. – Бор-йўғим шу эди-ку!

Китти, билсанг эди, уйимиздаги икки хоним голланд тилини шу қадар бузиб гапиришадик (жанобларни айтмай кўя қолай, жуда қаттиқ ранжишадик). Агар уларнинг гапиришларини эшитсанг эди, кулавериш, қотиб қолардинг. Хатоларини тузатмай ҳам кўйдик, бунинг фойдаси йўқ. Уларнинг гапларини ёзсам ҳам, айнан эмас, адабий тилда ёзаман.

Ўтган ҳафта бир хил ҳаётимиз мароми бироз бузилди. Бунга сабаб – Питер ва аёллар ҳақидаги китоб. Изоҳ берай. Марго ва Питерга жаноб Клеиман берган деярли ҳамма китобларни ўқиш мумкин. Лекин бу жиддий китобни катталар ўзларига олишди. Бу эса дарров Питернинг эътиборини

тортди. Уларда қанақа тақиқланган нарсалар ёзилган экан? Ойиси пастда гаплашиб турганда Питер китобни билдирмасдан олиб, хонасига кириб кетди. Икки кун ҳаммаси жойида эди. Ван Дан хоним буни биларди, лекин жаноб ван Дан хабар топмагунча, ҳеч нарса демади. Унинг жаҳли чиқиб, китобни тортиб олди, шу билан масала тамом деб ўйловди. Лекин ўғлининг қизиқиб қолганига эътибор бермабди. Питер отасининг важоҳатига парво ҳам қилмади, ўша қизиқарли китобни охиригача ўқиб кўйишнинг бошқа йўллари кидира бошлади. Шу орада ван Дан хоним ойимдан маслаҳат сўради. Ойим айнан шу китоб Маргога тўғри келади деб ўйламасди, лекин бошқа китобларни ўқишнинг зарари йўқ деб биларди.

– Кўряпсизми, – дея гап бошлади ойим. – Марго билан Питернинг орасидаги фарқ жуда катта. Биринчидан, Марго қиз бола, қизлар ўғил болалардан кўра тезроқ вояга етади. Иккинчидан, у жуда кўп жиддий китоблар ўқиган, шунинг учун уни тақиқланадиган нарсалар кўп қизиқтирмайди. Учинчидан, Марго анча нозиктабиат, тўрт йил яхши мактабда ўқигани учун фикрлаши ҳам анча дуруст.

Ван Дан хоним ойимнинг фикрига қўшилди, лекин қоидага кўра, катталар учун ёзилган китобларни болаларнинг ўқишига рухсат бериш нотўғри деди.

Питер ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб, китоб билан ишлари бўлмайд қоладиган пайтни пойларди. Кечкурун етти яримда офисда ҳаммамиз радио эшитиб ўтирардик, у эса “хазина”сини яна жавондан ўғирлаб кетди. Соат саккиз яримда жойига қўйиши керак эди, аммо китобга шунчалар шўнғиб кетибдики, вақтни унутибди, меҳмонхонага отаси билан бир пайтда кириб келди. Шу пайт бақир-чақир бошланди, охири китоб стол устида қолди, Питер эса хонасига чиқиб кетди.

Кечки овқат пайтида Питер хонасидан чиқмади. Ҳеч ким у ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмади; у оч ухлаб қолишга мажбур эди. Биз эса чақчақлашиб овқатланавердик, шу пайт кўрқинчли хуштак овози эшитилди. Ҳаммамиз бир-биримизга тикилиб қолдик, ҳаммамизнинг юзимизда бир хил кўрқув!

Кейин қувурдан Питернинг: “Пастга тушиб бўпман!” – деган овози эшитилди.

Жаноб ван Дан ўрнидан ирғиб турди, сочиғи ҳам полга тушиб кетди, қизариб-бўзариб: “Буниси энди ошиб тушди!” – дея бақирди.

Юз бериши мумкин бўлган воқеадан хавотир олган дадам унинг қўлини ушлаб олди, икковлари юқорига чиқиб кетишди. Сўкиш, уришишдан кейин Питерни қамаб қўйишди, биз эса овқатланишда давом этдик.

Ван Дан хоним арзандасига бир бўлак нон бермоқчи бўлди, лекин жаноб ван Дан ҳеч юмшамади:

– Агар кечирим сўрамаса, айвонда ухлайди!

Биз ялина бошладик, оч ухлашнинг ўзи етарли жазо эди. Питер шамоллаб қолса-чи? Шифокор чақира олмаймиз-ку.

Питер кечирим сўрамади, хонасига қайтиб чиқди. Шундан кейин жаноб ван Дан ўғлини тинч қўйди, лекин эртаси тонгда Питер ўз хонасида ухлаганини сизди. Кейин соат еттида яна айвонга чиқиб кетди. Дадам бир-икки оғиз яхши гапирган эди, пастга тушди. Уч кун ота-бола бир-бирига ёвқараш қилиб, жим юришди, кейин ҳаммаси жойига тушиб кетди.

Аннанг

1942 йил, 21 сентябрь, душанба*Азизам Китти!*

Дадам билан оилавий шажарамизни тузаямиз. У ҳар бир аждодимиз ҳақида эринмай гапириб беради.

Дарс тайёрлашни бошладим. Француз тилини берилиб ўрганяпман, ҳар куни бештадан нотўғри феъл ёдлайман. Мактабда ўрганганларимнинг кўпи ёдимдан чиқибди. Питер эса инглиз тилига берилиб кетди. Бир-иккита дарсликларим етиб келди, дафтар-қаламлар йиғиб қўйганман. Дадам голланд тилини ўргатишимни истаяпти. Ўзи менга француз тилидан ва қолган фанлардан ёрдам беради. Лекин унинг голландча хато гаплари одамни хайратга солади!

Баъзида Англия радиосида голланд тилидаги янгиликларни тинглайман. Яқинда шахзода Бернард ва малика Жулиана январда фарзандли бўлишларини эълон қилишди. Менимча, бу ажойиб янгилик. Қироллик оиласига бунчалар қизиқишимни бу ерда ҳеч ким тушунмайди.

Кеча гаплашиб ўтирганимизда, ҳамма мени аҳмоққа чиқариб қўйди. Эртаси кунёк берилиб дарс тайёрлашга киришдим. Ўн тўрт, ўн бешга кирсам ҳам, синфдан синфга қолавермайман-ку! Менга деярли ҳеч қандай китоб ўқиш мумкин эмаслиги ҳақида ҳам гаплашдик. Ҳозир ойим “Жаноблар, аёллар ва хизматкорлар” деган китоб ўқияпти, менга, албатта, буниям ўқиш мумкин эмас (Маргога эса мумкин!) Аввал, доно опажонимга ўхшаб ақлан етилишим керак эмиш. Яна фалсафа, психология ва физиологиядан умуман беҳабар эканлигим ҳам муҳокама қилинди. Бу сўзларни кейин луғатдан кўриб олдим. Ҳақиқатан ҳам, улар ҳақида ҳеч вақони билмайман. Ҳа, майли, келаси йил ақллироқ бўларман!

Буни қараки, қишда кийишга биттагина енги узун қўйлагим, учта кофтам бор экан, холос. Дадам жунли, оқ свитер тўқишимга руҳсат берди; унчалик чиройли эмас, лекин иссиқ, шунинг ўзи етади. Кийим-кечакларимизнинг кўпи дўстларимизникида қолган, уруш тугамагунча уларни ололмаймиз (бутун турган бўлса, албатта). Ван Дан хоним ҳақида бир нарса ёзиб бўлувдим ҳамки, ўзи келиб қолди. Қўрқиб, дафтарни ёпиб олдим.

– Ҳой, Анна, битта кўрсат дафтарингни!

– Йўқ, хоним.

– Охирги бетини кўрсата қол!

– Йўқ, охирги бетини ҳам кўрсата олмайман.

Қўрқувдан жон-поним чиқиб кетди. Ахир, охирги бетда у ҳақда ноҳуш гаплар ёзилган эди-да.

Ҳар куни нимадир юз бераяпти, аммо бунинг ҳаммасини ёзишдан чарчадим, эриняпман.

*Аннанг***1942 йил, 25 сентябрь, жума***Дугонажоним Китти!*

Дадамнинг жаноб Дрехер деган етмишга кириб қолган бир таниши бор. Касал, камбағал, қулоғи ҳам том битган. Ўзидан йигирма етти ёш кичик хотини ҳам бор. У ҳам ночор, лекин қўл ва оёқларини такинчоқлар билан безаб юради. Улар яхши кунларидан ёдгорлик. Хуллас, ўша жаноб Дрехер дадамнинг бошига кўп ноҳушликлар солган. Доим дадамнинг сабр билан ўша қари нусхага нималарнидир тушунтиришига қойил қолардим. Ҳали

уйда яшаган пайтларимизда ойим дадамга телефоннинг олдига ҳар уч дақиқада “Ҳа, жаноб Дрехер” ва “Йўқ, жаноб Дрехер” деб турадиган граммофон қўйишни маслаҳат берган. Чолга нима фарқи бор, у барибир дадамнинг узундан-узоқ жавобларини яхши эшитмайди.

Бугун жаноб Дрехер ишхонага қўнғироқ қилиб, жаноб Куглерни уйига чақирди. Жаноб Куглернинг шашти паст эди, Миэпни жўнатаман дея жавоб берди. Миэп эса учрашувни бекор қилди. Дрехер хоним уч марта қўнғироқ қилди, Миэп чиқиб кетган киши бўлиб, Бэпнинг овозига тақлид қилишига тўғри келди. Пастдаги ишхонада ҳам, чордоғимизда ҳам гур-гур кулги кўтарилди. Энди ҳар сафар телефон жиринглаганда Бэп: “Бу жаноб Дрехер”, – дейди, Миэп кулиб қўяди, бундай беодобликдан миждозлар ҳам ҳайратда. Тасаввур қилолмайсан-а? Бу дунёдаги энг яхши ишхона бўлса керак. Бошлиқларга котибалар шундай ҳазил қилишса-я!

Баъзан оқшомлари гаплашгани ван Данларнинг хонасига кириб турман. Куядори ҳидли пиширик еймиз (пишириклар сақланган жавонга курт-кумурсқа тушмаслиги учун куядори сепилган), вақтимиз чоғ ўтади. Яқинда Питер ҳақида гаплашдик. Питер ёнокларимдан чимчилашини, бу эса менга умуман ёқмаслигини айтдим. Улар катталарга хос тарзда Питерни акадек яхши кўра олиш-олмаслигимни сўрашди, у мени худди синглисидек яхши кўрармиш! Ичимда “Йўқ, йўқ!” десам ҳам, уларга “Йўғ-е!” дедим. Бир тасаввур қилиб кўр! Яна Питернинг, қизлар билан кўп гаплашмаганлиги учунмикан, уятчанлигини кўшиб қўйдим.

Айтишим жоизки, “Чорбоғ комиссияси” (эркаklar) жуда кашфиётчи! Қара-я, улар нарсаларимизни сақлаб турган “Опекта”нинг бошлиғи жаноб Броксга қандай қилиб хат жўнатиш йўлини ўйлаб топишибди. Улар шимолий Зеландияда¹ яшайдиган бир миждозга хат жўнатишади, конвертга ишхонанинг манзили ёзилган бўлади. Манзилни дадамнинг ўзи ёзади. Жавоб келгач, дадам конвертга ўзи ёзган хатни жойлаб қўяди.

Шу йўл билан жаноб Брокс биздан хат олади, манзилимиз қаердалигини эса барибир билмайди. Улар ўша ерни Бельгияга яқин бўлганлиги учун танлашди (у ёқда рухсатномасиз ҳам хат юборса бўлади). Лекин Зеландияга махсус рухсатсиз бориш мумкин эмас. Жаноб Броксга ўхшаган оддий савдогарга рухсат тегиши амримаҳол.

Кеча дадам яна бир қизиқ иш қилди. Чарчаб ухлаб қолган эди, оёқлари музлаб кетибди, пайпоғимни кийдириб қўйдим. Беш дақиқа ўтар-ўтмас пайпокни ечиб, полга отди. Чироқ кўзига тушаётган экан, бошини кўрпага буркаб олди. Чироқни ўчирганимиздан кейин секин кўрпадан бошини чиқарди. Қизиғ-а!

Кейин Питер Маргони нега “бувижон” дейиши ҳақида гап кетди. Шу пайт дадамнинг: “Кампирлардек ўтиравергани учун”, деган бўғиқ овози эшитилди.

Ван Данларнинг мушуги Муши борган сари менга яқинлашяпти, аммо ҳали ҳам ундан кўрқиб турибман.

Аннанг

1942 йил, 27 сентябрь, якшанба

Азизам Китти!

Бугун ойим билан тортишиб қолдик, лекин йиғлаб юборганим алам

¹ Зеландия – Дания таркибидаги энг йирик орол.

қиялпти. Ҳеч ўзимни босолмадим. Дадам доим яхши муносабатда бўлади, у мени яхшироқ тушунади. Бундай пайтларда ойимни ёмон кўриб кетаман. Ойимга тамомила бегонаман; у энг оддий нарсалар ҳақидаги фикримни ҳам билмайди.

Биз хизматкорлар ҳақида гаплашаётгандик. Уларни ҳозир “уй ишларига кўмакчи” деб аташ урф бўлган. Ойим уруш тугаса, уларни бундай аташмайди, деди. Бу фикрга кўшилмадим. Шу пайт у келажак ҳақида хонимлардек ўйлашимдан ўпкалади. Ундай эмасман, ҳавоий қасрлар куриш, менимча, ёмон эмас, буни жиддий қабул қилмасам бўлди-да. Яхшиямки, дадам мени ҳимоя қилади. У бўлмаганда, буларга бир дақиқа ҳам чидай олмасдим. Марго билан ҳам келиша олмайман. Оиламизда ван Данларникидек жанжаллар бўлмаса ҳам, бу ерда яшашим жуда оғир. Ойим билан Маргонинг табиати мендан жуда-жуда узок. Ўз ойимдан кўра дугоналаримни яхшироқ тушунаман. Бу уят эмасми?

Ван Дан хонимнинг кайфияти йўқ. Яна аввалгидек ўз нарсаларини кулфлаб қўйяпти. Лекин бизнинг шароитда нарсалар умумий ишлатилиши керак-ку! Ойим унга ўхшаб нарсаларини яширмаётгани ёмон-да. Ван Данларга ўхшаган одамлар фақат ўз болаларини ўстириб, бошқаларга ёрдам бермай завқланишади. Маргога бунинг кераги йўқ, у шундоқ ҳам мулойим, ақлли, менинг камчиликларим эса икковимизга ҳам етади. Ван Данлар неча марталаб дастурхон устида танбеҳ беришади, ойим билан дадам доим тарафимни олишади. Дастурхон устида кўп гапирмай, катталарга лукма ташламай ўтиришни қанчалар ўргатишмасин, барибир, қулоғимга кирмайди. Агар дадам бунчалар сабрли бўлмаганда, қачондир ота-онамни бахтли қила олишим ҳақидаги умидим аллақачон пучга чиқарди.

Баъзи сабзавотлар ёкмагани учун ўрнига фақат картошка ейман, бу эса, албатта, ван Данларга ёкмайди. Айниқса, ван Дан хоним эркалигимни ҳазм қилолмайди.

– Қани, Анна, сабзавотлардан ҳам ол, – дейди у.

– Йўқ, раҳмат, хоним. Шу сабзавотлар ҳам етиб ортади.

– Сабзавотлар фойдали, ойинг ҳам шундай дейди. Қани, олақол, – дея туриб олади у. Бу ҳолат дадам тарафимни олмагунча давом этаверади. Кейин ван Дан хоним қуюшқондан чиқади:

– Сизлар бизнинг уйга бир боришинглар керак. Бизда болалар рисоладагидек тарбияланади. Анна жудаям эрка, мен бунга йўл қўймасдим. У кизим бўлганда эди...

Сухбат доим шундай бошланиб, шундай тугайди: “Анна кизим бўлганда эди...” Худога шукур, унинг кизи эмасман.

Фарзанд тарбиялаш масаласига келсак, кеча ван Дан хонимнинг навбатдаги қисқа “нутқи”дан сўнг орага жимлик чўқди. Кейин дадам жавоб берди:

– Менимча, Анна жуда яхши тарбияланган. Нима бўлганда ҳам, у сизнинг ақл ўргатишларингизга жавоб бермаяпти-ку. Сабзавотларга келадиган бўлсак, гап эгасини топади.

Ван Дан хоним мағлуб бўлди. “Гап эгасини топади” деган ибора хонимнинг ўзига қаратилган, чунки у киши оқшомлари нўхат ҳам, карам ҳам емайди, қорнини безовта қилармиш. Мен ҳам шундай баҳона топсам бўларди. Нақадар бемаънилик, шундайми? Нима бўлганда ҳам, у

мени турткилайверишини кўяр деб умид қиламан. Ван Дан хонимнинг дарров қизариб кетишини кўрсанг эди, бирам кулгили! Мен эса ҳечам қизармайман, бу эса уни ўлгудек хуноб қилади.

Аннанг

1942 йил, 29 сентябрь, сешанба

Сирли чордоғимизда жуда ғалати воқеалар юз берди! Ўзинг тассавур қилиб кўр. Ваннамиз йўқ, тоғорада чўмиламиз, иссиқ сув эса фақат пастдаги офисда бор. Чўмилиш учун еттовимиз ҳам навбатда турамыз. Ҳаммамиз ҳар хилмиз, турли даражада уятчанмиз, шунинг учун чўмилишга ҳамма ҳар хил жойни танлаган. Питер эшиги ойнаванд бўлса ҳам, ошхонада ювинади. Чўмилишдан олдин ҳаммага ярим соат ошхонага яқин йўламасликни бит-талаб тайинлаб чиқади. Унга шу огоҳлантиришнинг ўзи етарли. Жаноб ван Дан ўз хонасида чўмилади, тепага сув ташишдан ҳам эринмайди. Ван Дан хоним ҳали бирор марта ҳам чўмилгани йўқ, ҳануз яхшироқ жой қидириб юрибди. Дадам шахсий кабинетига, ойим ошхонадаги плитанинг орқасида ювинади. Марго иккимиз ишхонанинг залини танлаганмиз. Шанба тушдан кейин пардаларни ёпамиз-да, чўмилаверамиз. Деразадан мўралаб, ўтган-кетганларни томоша қиламиз.

Бир ҳафта олдин менга бу жой умуман ёқмай қолди, чўмилишга бошқа жой қидира бошладим. Питер ҳожатхонада ювинишни маслаҳат берди. Жуда зўр фикр, ўтириб чўмилиш мумкин, чироқ ҳам бор. Бировнинг ёрдамисиз ишлатилган сувни оқизиб юбора оламан, энг яхшиси, биров кўриб қолади деб кўрқмайсан. Янги “ванна”дан илк бор якшанба куни фойдаландим, ҳайрон қолишинг турган гап, лекин менга бу жой ёқди.

Чоршанба куни пастдаги иссиқхонага сантехник келди. Кабинетдаги сув қувурлари қишда музлаб қолмаслиги учун йўлакка кўчирди. Сантехникнинг “ташрифи”, албатта, биз учун ёқимсиз кечди. Кун бўйи сув ишлатмаганимиз майлику-я, лекин ҳожатхонага ҳам киролмаганимиз ёмон бўлди. Бу муаммони қандай ечганимизни айтиб берай; буни ёзишга арзимайди деб ўйлашинг мумкин. Аммо бундай масалаларда жудаям уятчан эмасман. Сантехникнинг “ташрифи” мобайнида бизга тувакларимиз холис хизмат қилди. Бироқ энг даҳшатлиси, кун бўйи қимирламай, овоз чиқармай ўтирдик, шундоқ ҳам доим пичирлашиб юрамиз, лекин буниси мендек вайсаки учун анча қийин кечди. Уч кун бир жойда жим ўтираверганимдан орқаларим оғриб кетди. Яхши ҳамки, машқлар анча ёрдам берди.

Аннанг

1942 йил, 1 октябрь, пайшанба

Азизам Кимми!

Кеча жудаям кўркиб кетдим. Соат саккизда эшик тўсатдан тақиллаб қолди. Хаёлимга биринчи бўлиб “бизни олиб кетишади” деган фикр келди. Кимни назарда тутаётганимни биласан. Лекин ҳамма почтальон ёки шунчаки ўтиб кетаётган йўловчи деб ўйлади, шундан кейин мен ҳам бироз ўзимга келдим.

Бу ерда кунлар жуда сокин ўтади. Жаноб Левинсохн пастдаги ошхонада Куглернинг қўлида ишлаяпти, унинг яҳудийлар учун кичкинагина дорихонаси бор, ўзи кимёгар. Бу бинони беш бармоғидек билади, бирор кун чорбоққа кириб қолади деб ҳаммамиз юрагимизни ҳовучлаб яшяпмиз.

Ахир, бу ерда унинг эски лабораторияси жойлашган-ку! Сичқонга ўхшаб секин тимирскиланиб юрамиз. Вайсақи Аннанинг соатлаб бир жойда мум тишлаб ўтириши уч ой илгари кимнинг ҳам хаёлига келарди, аммо бечора нима ҳам қилсин?

1942 йил, 9 октябрь

Азизам Китти!

Бугун фақат салбий янгиликлар эшитдим. Кўплаб яҳудий ёр-биродарларимизни тўда-тўда қилиб лагерларга ҳайдаб кетишаётган экан. Гестапо уларни ҳайвондан баттар қийнаб, Вестерборкка пода ташийдиган вагонларда жўнатаётган экан. Вестерборк Дрентедаги¹ энг катта лагерь. Миэп у ердан қочиб кетган киши ҳақида гапириб берди. Вестерборк жуда даҳшатли бўлса керак. Одамларга ейишга ҳеч вақо беришмасмиш. Сув эса кунига фақат бир соат тарқатиларкан, минглаб одамларга бир жўмрак ва битта ҳожатхона. Аёл, эркак – ҳаммаси бир жойда ётиб туришармиш, аёллар ва болаларнинг ҳам сочи қириб ташланармиш. Қочиш деярли имконсиз экан; уларни яҳудий қиёфасидан, қирилган бошидан пайқаб қолишаркан. Голландияда аҳвол шунчалар ёмон бўлса, немислар яҳудийларни жўнатаётган одам оёғи етмаган жойларда аҳвол қандай экан-а? Кўпчиликни ўлдириб юборишса керак. Британия радиосининг айтишича, уларни газлашаётганмиш. Балки бу тезроқ ўлдириш усулидир.

Уларга ачиниб кетяпман. Миэп бу даҳшатли воқеаларни шу қадар куйиниб гапириб бердики, асти қўяверасан. Ўзи ҳам жуда хафа. Масалан, бошқа бир куни унинг остонасида бир кекса яҳудий кампир гестапо машинасини кутаётган экан. Боёқиш осмонни ёритган прожекторлар ва инглизларнинг самолётларига қарата отилаётган ўқ овозларидан даҳшатга тушиб ўтирган эмиш. Шундай бўлса ҳам, Миэп уни уйига киритишга журъат қила олмабди. Бунга кимнинг ҳам ҳадди сиғарди дейсиз. Жазолашга келганда немислардан ваҳшийси йўқ.

Бэп ҳам ғамга ботган. Унинг қаллиғи Германияга хизматга жўнатилган. Ҳар сафар самолётлар учиб ўтганда, бомба бориб Бертруднинг бошига тушадди деб хавотирланади. “Бомбаларнинг ҳаммаси унинг бошига тушолмайди, биттаси ҳам етиб ортади”, дея тутуруксиз ҳазил қилиб бўлардими бу вази-ятда? Бертруд Германия учун ишлашга мажбур қилинган ягона одам эмас, албатта. Ҳар куни вагон-вагон навқирон йигитлар жўнатилади. Баъзилари поезд кичикроқ бекатда тўхтаганда қочишга ҳаракат қилишади. Фақат бириккитаси сездирмасдан қочишга, яширин жой топишга муваффақ бўлишади.

Эзгин ҳисоботим ҳали тугамади. “Асирлар” деган сўзни ҳеч эшитганмисан? Бу исёнчиларга энг охириги жазо. Менимча, у даҳшатли нарса! Оддий фуқаролар – бегуноҳ одамлар – қатлини кутиш учун қамокка олиб кетилади. Гестапо исёнчини топа олмаса, бешта асирни деворга тираб қаторлаштиради. Эртаси куни уларнинг “тасодифан ўлганлиги” ҳақидаги хабарни газеталарда ўқийсан.

Нима ҳам дердим, бу немислар жуда “инсонпарвар” халқ-да! Мен ҳам шулардан бириман! Йўқ, ундай эмас! Гитлер жаноблари бизни анча олдин рўйхатдан ўчириб ташлаган. Шунга қарамай, ер юзида немислар учун яҳудийлардек даҳшатли душман йўқ.

Аннанг

¹ Дренте – Голландиянинг шимоли-шарқдаги вилоят.

1942 йил, 14 октябрь, чоршанба

Азизам Китти!

Жудаям бандман. Кеча “Беқиёс Нивемиз” деган китобнинг бир бобини таржима қилдим, янги сўзларни луғат дафтаримга ёзиб қўйдим. Кейин математикадан қийин бир масалани ечдим, француз тилидан уч бетлик грамматик машқни таржима қилдим, тарихни ўқидим. Математикани кўрарга кўзим йўқ. Дадам ҳам шундай дейди. Математикани дадамдан дурустрок биламан, лекин аслида икковимиз ҳам битта масалани эплаб ечолмаймиз, шунинг учун Маргони ёрдамга чақирришга мажбурмиз.

Стенографияни ҳам катта қизиқиш билан ўрганаёпман. Учовимиздан мен каттароқ натижаларга эришяпман. “Бўрон” асарини ўқиб чиқдим. Яхши китоб экан, лекин барибир “Юп те Хул”га етмайди. Иккита китобда ҳам бир хил сўзларни учратиш мумкин, икковиниям бир киши ёзган-да. Кисси ван Марксвелд – ажойиб ёзувчи, катта бўлсам, болаларимга унинг ҳамма китобини ўқиб чиқишга рухсат бераман. Бундан ташқари, Корнернинг кўплаб пьесаларини мутолаа қилдим. Менга унинг ёзиш усули ёқади. Масалан, “Хедвиг”, “Бременлик жиян”, “Хизматкор”, “Яшил домино” каби асарларини ўқиб чиқдим.

Ойим ва Марго билан ярашиб олдим. Шундай бўлгани анча яхши. Кеча оқшом Марго билан ётоғимда бирга ухладик. Роса сиқилиб қолдим, ҳа, майли, шуниси билан қизиқ бўлди-да. У кундалигимни баъзида ўқиб туришга рухсат сўради. “Баъзи жойларинигина ўқийсан”, дедим. Уникини ўқишга ҳам рухсат сўрадим. У ҳам бериб турадиган бўлди.

Гап келажакка келиб тақалди. Ундан келажакда ким бўлмоқчилигини сўрадим. Ҳали билмаслигини айтиб қутулди. Менимча, бу ўқитувчиликка ўхшаган бирор иш бўлса керак, лекин анигини билмайман. Бунчалик қизиқувчан бўлиш ҳам ярамайди.

Бугун тонгда Питерни ётоғидан чиқардим-да, ўзим ётиб олдим. Унинг тепа сочи тикка бўлди, менга эса барибир эди. Баъзида мен билан дўстлашишга ҳаракат қилаётгандек туюлади. Нима бўлсаям, кеча оқшом битта олма бердим.

Бир сафар Маргодан хунукманми-йўқми, деб сўраган эдим, жуда ёқимтойлигимни, кўзларим чиройли эканлигини айтди. Бироз ноаниқ жавоб, шундайми? Майли, кўришгунча!

Анна Франк

P.S. Бугун тонгда ҳаммамиз тарозида вазнимизни ўлчадик. Марго 60 кг, ойим 62 кг, дадам 70 кг, мен 44 кг, Питер 67 кг, ван Дан хоним 54 кг, жаноб ван Дан 75 кг чиқдик. Қара-я, бу ердаги уч ой ҳаётимиз давомида саккиз ярим килога тўлишибман. Кўп-а?

1942 йил, 20 октябрь, сешанба

Азизам Китти!

Ваҳима босилганига икки соат ўтган бўлсаям, ҳалигача қўлим қалтираяпти. Биз турган бинода бешта ўт ўчирувчи мослама бор. Ишхонадагилар эса мана шу мосламаларни қувватлагани уста келишини айтишни унутиб қўйишибди. Натижада биз хабарсиз қолдик. Пастда болғанинг тақиллаган овозини эшитмагунимизча жимжитликка риоя қилмабмиз. Дарров уста эканлигини билдим, тушликка бизникига чиққан Бэпни пастга тушма, дея огоҳлантирдим. Дадам билан мен уста қачон кетаркан, деб

кулоқларимизни динг қилиб турдик. Ўн беш дақиқадан сўнг у ишини тугатиб, болғасини эшик-жавонимизга қўйди, балки бизга шундай туюлгандир. Қўрқувдан ҳаммамизнинг рангимиз қув ўчганди. Балки бирор нарсани эшитиб қолиб, сирли жавонимизни текшириб кўрмоқчидир? Шундай деб ўйладик, у эшикни тақиллатишда давом этар, ўзига тортар, итарарди.

Тасодикий бир киши бизни топиб оладими дея юрагим қинидан чикди. Энди ҳаммаси тамом деб ўйладим. Шу пайт жаноб Куглернинг “Очсангларчи, бу менман” деган овози эшитилди. Дарров эшикни очдик. Нима бўлди экан?

Буни қараки, эшигимиз қотиб қолибди. Уста келади деб огоҳлантириш учун ҳеч ким кира олмабди. Уста кетгандан сўнг жаноб Клеиман Бэрни олиб кетгани келибди, аммо жавонни очолмабди. Қандай енгил тортганимни тасаввур қилолмайсан. Хаёлимда сирли чордоғимизга кирмоқчи бўлаётган киши тобора катталашиб борар, бора-бора у нафақат улкан, балки дунёдаги энг ваҳший фашистга айланганди. Худога шукур, ундай эмас экан, ҳаммаси жойида.

Аннанг

1942 йил, 29 октябрь, пайшанба

Азиз дугонам Китти!

Қаттиқ хавотирдаман. Дадам оғриб қолди. Қалтирайди, иситмаси баланд. Бир тасаввур қил, биз ҳатто шифокор ҳам қакира олмаймиз! Ойим уни яхшилаб ўраб ташлади. Терлагандан кейин иситмаси тушар...

Бугун Миэп келиб, ван Данларнинг Жанубий Амстелланда жойлашган ўйидаги ҳамма жиҳозлар олиб кетилганини айтди. Ван Дан хонимга буни ҳали айтганимиз йўқ. Ўзи сўнгги пайтларда асабий бўлиб қолган, ҳамма жиҳозлари-ю чинилари қолиб кетганлиги ҳақидаги дод-войларини эшитишга сира тоқатимиз йўқ. Энди дод-войдан нима фойда?

Дадам Ҳеббел ва бошқа таниқли немис ёзувчиларининг асарларини ўқишимни истаяпти. Ростини айтсам, немисча матнларни ҳозир анча равон ўқияпман, лекин сўзларни ичимда ўқиш ўрнига нукул пичирлайман. Бу ҳам ўтиб кетади. Дадам катта китоб жавонидан Гёте ва Шиллернинг китобларини олиб тушди, ҳар оқшом менга ўқиб бермоқчи. Мутолаани “Дон Карлос”дан бошладик. Дадамдан ўрнак олиб, ойим ҳам дуолар ёзилган китобини тутқазди. Одобсизлик бўлмасин, дея бир-иккита дуоларни ўқиб кўрдим. Эшитилиши жуда чиройли, лекин ҳеч вақони тушунмадим. Нега энди ойим мени диндор қилмоқчи?

Эртага печка ёқилади. Мўри анчадан бери тозаланмаган, ҳаммаёқ тутаб кетса керак.

Аннанг

1942 йил, 2 ноябрь, душанба

Азизам Китти!

Жума кунни Бэп бизникида тунашга қолди. Маза қилдик, лекин вино ичгани учун Бэп яхши ухлай олмади. Бошқа айтарли янгилик йўқ. Кеча бошим қаттиқ оғриб, эртароқ ухлаб қолдим.

Марго яна асабимни ўйнаяпти.

Бугун фирманинг картотекаларини тартибга келтира бошладим. Тортмадан тушиб кетиб, тўзиган экан. Бир ўзим қийналиб кетдим. Марго билан

Питердан ёрдам сўрадим. Аммо улар эринишди, мен ҳам ишни йиғиштириб кўйдим. Бир ўзим шунча ишни қилиб эсимни ебманми!

Анна Франк

P.S. Муҳим янгиликни айтиш хаёлимдан кўтарилибди. Яқинда ростдан ҳам вояга етаман. ... Буни сезиб турибман. Бу ердаги шароитнинг ёмонлиги чатоқ бўлди-да.

1944 йил, 22 январда Анна ёзган изоҳ

Бундай нарсаларни энди ёза олмайман.

Бир ярим йил ўтиб кундалигимни ўқияпман-у, бу болаларча беғуборликдан хайратга тушяпман. Ич-ичимдан энди беғубор бўла олмаслигимни билиб турсам-да, яна ўша болаликка қайтгим келади. Ойим, дадам, Марго ҳақидаги гапларни худди кечагина ёзгандек бўляпман. Лекин бунчалар шахсий мавзуларда ҳам бемалол ёзаверганимдан ўзим ҳам уялиб кетяпман. Ёзганларим одоб доирасидан чиқиб кетган.

Битикларим ичида ҳозир менга энг яқини бу – уйимни, мушугим Муржини кўмсашим ҳақидагилари. Бу ерда қанчадан бери яшаётган бўлсам, шунча пайтдан бери билиб-билмай ишончга, муҳаббатга, меҳрга интилдим. Улар эса доим мен билан.

1942 йил, 5 ноябрь, пайшанба

Азизам Китти!

Ниҳоят Буюк Британия Африкадаги жангларда бир-икки муваффақиятга эришди. Сталинград ҳам ҳали таслим бўлмади. Уйдагилар хурсанд. Бугун тонгда мириқиб чой ичдик. Қолган ҳаммаси – ўша-ўша.

Бу ҳафта фақат мутолаа билан бандман, майли, шунисига ҳам шукур. Охирги пайтларда ойим билан муносабатим яхшиланиб боряпти, лекин ҳеч қачон яқин бўлолмаймиз деб ўйлайман. Дадам эса негадир туйғуларини ошкор қилмаяпти, аммо у мен учун доим сеvimли бўлиб қолаверади.

Бир-икки кун олдин печкани ёқдик, хона ҳалиям тутаб ётибди. Бундан кўра, иситкичлар дуруст, аммо иложи йўқ-да.

Ярамас Марго, уни бошқача атаб бўлмайди, охирги кунларда жиғимга тегиб юрибди.

Анна Франк

1942 йил, 9 ноябрь, душанба

Азизам Китти!

Кеча Питер ўн олти ёшга тўлди. Соат саккизда унинг хонасига чиқдим, совғаларини томоша қилдик. Унга “Монополия” ўйини, соқол оладиган устара ва зажигалка совға қилишибди. Кўп чеккани учун эмас, аксинча, умуман чекмайди – шунчаки, зажигалка жуда қимматли совға-да!

Энг катта хушxabарни жаноб ван Дандан эшитдик. Инглизлар Тунис, Жазоир, Касабланка ва Оранни олишибди. “Бу ниҳоянинг боши” деяётганди ҳамма, лекин Буюк Британия бош вазири Черчилл: “Бу ниҳоя эмас. Бу ҳатто унинг бошланиши ҳам эмас”, – деди. Ҳа, қувонишга яна бир сабаб бор. Россиянинг Сталинград деган шаҳри уч ойдан бери қамалда, аммо ҳали ҳам немисларга таслим бўлмади.

Энди чордоғимиздаги кундалик ташвишлардан бири – озиқ-овқат ҳақида гапириб берай. Нонни ҳар куни жаноб Клеиманнинг таниши бўлган ажойиб новвой етказиб беради. Уйдагидан камроқ еяпмиз, аммо

шунинг ўзи ҳам етади. Чайқов бозоридан озиқ-овқат талони ҳам сотиб оламиз. Нарх тобора кўтарилиб боряпти. Муҳрланган шу бир парча қоғоз 27 гуилдердан 33 гуилдерга чиқибди! Консервадан ташқари, 150 кило ловия ҳам ғамлаб қўйганмиз. Фақат бир ўзимизга эмас, албатта, ишчилар ҳам ейишади. Қопларни йўлакдаги устунларга осиб қўйгандик, бироқ юк оғирлигидан қоплар сўкила бошлабди. Кейин уларни чордоққа ташиб чиқишдек “шарафли” вазифа Питерга топширилди. Бешта қопни эсон-омон олиб чиқди, охиргисига келганда, қоп йиртилиб кетди, йигирма беш кило ловия пастга ёмғир бўлиб сочилди. Ишчилар том босиб қолди деб ўйлашгани аниқ. Пастда мен тургандим, ҳаммаси устимга тушди. Питер қотиб қолганди, кейин мени кўриб қулиб юборди – гўё ловия денгизда сузардим. Кейин бирданига йиғиштира бошладик. Ловия кичкина нарса эмасми, ҳар тешикка кириб кетган. Кейинчалик бирор дона топиб олсак ҳам, тантанали равишда ван Дан хонимга топширардик.

Дарвоқе, айтиш хаёлимдан кўтарилибди – дадам тузалиб қолди.

Аннанг

P.S. Ҳозиргина радиодан Жазоир таслим бўлгани, Касабланка, Марокаш ва Оран икки-уч кун илгари тўлиғича инглизлар қўлига ўтганлиги эълон қилинди. Фақат Тунис қолди.

1942 йил, 10 ноябрь, сешанба

Азизам Китти!

Ажойиб янгилик! Яширин чордоғимизга саккизинчи киши келиб қўшилади! Ҳа, бу рост. Албатта, яна бир кишига бемалол бошпана ҳам, овқат ҳам топилади. Фақат жаноб Куглер ва жаноб Клеиманни ортиқча уринтиришни истамагандик. Яхудийлар бошига тушаётган савдоларни кўриб турган дадам ўз фикрини айтди. Улар ҳам “етти киши нима-ю, саккизта бўлдингиз нима” дея маъқуллашди. Шундан кейин ҳамма танишларимизга яна бир киши кераклигини айтиб чиқдик. Бу иш қийин бўлмади. Дадам ван Данларнинг қариндошларини рад этгач, Альфред Дюссел деган тиш докторини топдик. У ўздан бироз ёшроқ, ёқимтойгина насроний аёл билан яшаркан. Расман никоҳдан ўтишмаган, лекин бунинг аҳамияти йўқ. Жуда босиқ йигит дейишди, гарчи яхши танимасак ҳам, хушмуомала бўлса керак, деб ўйлаяпмиз.

Миэп уни яхши танийди, зарур нарсаларни тайёрлаб қўйиши мумкин. У келгач, Марго билан менинг хонамда ётади. Марго эса дадам билан оймнинг хонасидаги йиғма қаравотда ухлайди.

Дюсселдан тишимиз ковакларини ёпиш учун бирор нарса олиб келишни илтимос қиламиз.

Аннанг

1942 йил, 12 ноябрь, пайшанба

Азизам Китти!

Миэп жаноб Дюсселникига борганини айтиш учун келди. Остона ҳатлаган заҳоти Дюссел бирор яширин жойни биласанми, деб сўрабди. Миэп жавоб берганда, унинг қувончи ичига сиғмай кетибди. Миэп Дюсселга иложи борича тезроқ, шанба куни яшириниши кераклигини тайинлабди. Аммо доктор бунчалар тез кетолмас, чунки ҳали иккита мижозини кўриб қўйиши, кейин кассани топшириши лозим экан.

Орқага суриб, яхши иш қилмабди. У эркинликда қанча кўп юрса, бизни сотиб қўйиши ёки ўзининг қўлга тушиш хавфи шунча катта бўлади.

Миэп шанба куни кўчишга кўндирмоқчи бўлибди. У эса душанба куни деб туриб олибди.

Дарров кела қолмай, аҳмоқлик қиялпти. Борди-ю, қўлга тушиб қолса борми, на кассаси, на мижозлари ёрдам бера олади. Қизиқ, нега орқага суряпти? Менимча, дадам бунга рози бўлиб, хато қилди-ёв, чамамда.

Бошқа янгилик йўқ.

Аннанг

1942 йил, 17 ноябрь, сешанба

Дугонажоним Китти!

Жаноб Дюссел келди. Ҳаммаси силлиқ кўчди. Миэпнинг буйруғига кўра, соат ўн бирда почта ёнига келибди. У ерда бир жаноб уни айтилган вақтда, айтилган жойда кутарди. Жаноб Клеиман олдига келиб, у кутган жаноб кела олмаслигини, жанобни Миэпнинг ишхонасида кутишларини айтибди. Жаноб Клеиман ишхонага трамвайда, жаноб Дюссел эса пиёда жўнабди. Соат ўн бирдан йигирма дақиқа ўтганда, жаноб Дюссел ишхонага келди. Миэп ундан пальтосини олти қиррали сарик юлдуз кўринмайдиган қилиб илишини илтимос қилди. Фаррош кетгунича жаноб Клеиман унга у-бу иш буюриб турди. Кейин шахсий кабинетни бўшатиш керак, деб уни бошқа хонага таклиф қилди. Жавонни итариб, унинг орқасидаги яширин эшикдан ҳудудимизга киришди. Жаноб Дюссел ҳайратдан қотиб қолганди. Бу пайт еттовимиз оиламизнинг саккизинчи аъзосини дастурхон ёзиб, қаҳва ва коньяк билан кутиб турардик. Жаноб Дюссел стулга ўтириб, тили айланмай, бизга тикилиб қолди, худди бор гапни юзимиздан уқиб оладигандек. Кейин боёқиш немисча, голландча аралаштириб тутила-тутила:

– Ахир... сизлар Бельгияда эдинглар-ку? Офицер, машина келмадимиз? Қочиб кетолмабсизлар-да? – деди.

Биз унга ҳаммасини тушунтириб бердик. Қочиш ҳақидаги миш-мишлар, офицер, машина – ҳаммасини ўзимиз ўйлаб топиб, немисларни чалғитганмиз. Жаноб Дюссел ажойиб ғоямиздан ҳайратда, бир сўз деёлмай, фақат шинамгина чордоғимизни кўздан кечирарди. Ҳаммамиз бирга тушлик қилдик. Бироз дам олиб, биз билан чой ичгач, Миэп олдиндан олиб келган нарсаларини жойлаштирди.

Жаноб Дюссел, айниқса, “Сирли чордоғимиз қонун-қоидалари”ни қўлига тутқазганимиздан кейин (муаллиф – жаноб ван Дан) бу ерга дарров мослашиб олди.

Қонун-қоидалар матни:

Сирли чордоқ жойлашуви ва унга элтувчи йўллар:

Яҳудийлар ва ёр-биродарлар учун махсус яширин бино йил давомида очиқ. У гўзал ва сокин бозда, Амстердамнинг қоқ марказида жойлашган. Манзилга 13- ва 17-трамвайларда ёки велосипедда келиш мумкин. Немислар томонидан бундай транспорт ман қилинган кишилар эса пиёда келишлари керак.

Жиҳозланган ва жиҳозланмаган хоналар йил давомида очиқ.

Нархи: Текин.

Озиқ-овқат: Ёғсиз, қуввати паст.

Сув: девор ташиқарисида ҳам, ичкарида ҳам оқиб турибди (афсуски, ҳаммом йўқ).

Озиқ-овқат сақланиши учун битта омбор, иккита катта, замонавий сейф.

Лондон, Нью-Йорк, Тель-Авив ва бошқа кўплаб шаҳарларнинг тўлқинларини тутувчи радиони ҳар куни кеч соат олтидан кейин иш-

латиш мумкин. Барча радио тўлқинларини тинглаш мумкин. Фақат классик куйлар қўйиладиган немис тўлқинини эшитиш ман этилади. Ер шарининг қаеридан бўлмасин, немислар узатаётган хабарларни тинглаш, бошқаларга гапириб бериш қатъиян ман этилади.

Ҳўку пайти: кечқурун ўндан эрталаб етти яримгача. Яқшанба кунлари эрталаб ўн яримгача. Фавқулодда ҳолатларда қўшимча дам олиш соатлари эълон қилинади, умумий хавфсизлик учун унга риоя қилиш мажбурий!!!

Бўш вақтларда: ташқарига чиқиш ҳаммага вақтинча қатъиян ман этилади.

Тиллар: барча маданиятлашган одамлар тилида гаплашиш мумкин, демак, немис тилида гаплашиш ман этилади.

Мутолаа: немис адабиётини ўқиш мумкин эмас, илмий ва мумтоз адабиётлардан ташқари, албатта. Бошқа адабиётларни ўқиш ихтиёрий.

Бадантарбия: ҳар куни.

Қуйлаш: фақат паст овозда, кечқурун соат олтидан кейин.

Кино: томошага шароит йўқ.

Дарслар: ҳафтада бир марта стенография дарси. Француз ва инглиз тиллари, математика ва тарих билан сутканинг исталган пайтида шуғулланиш мумкин. “Ўқитувчи”ларга голланд тилини ўргатгани учун ҳақ тўлансин.

Майда уй ҳайвонлари учун алоҳида парвариш.

Овқатланиш пайти: нонушта соат тўққизда. Яқшанба ва байрам кунлари соат ўн бир яримда.

Тушлик: енгил таом. Соат 1:15 – 1:45.

Кечки овқат: иссиқ ёки яхна таом бўлиши мумкин.

Ҳомийларимизга ҳурмат ва миннатдорчилик сифатида: ишхонадаги юмушларни бажаришига тайёр бўлиш.

Чўмилиш: тоғора яқшанба кунлари соат тўққиздан кейин хизматингизга тайёр. Ҳожатхонада, ошхонада, шахсий кабинетда ёки асосий офисда чўмилиш мумкин.

Спиртли ичимликлар: фақат тиббий мақсадда ишлатилади.

Тамом.

Аннанг

1942 йил, 19 ноябрь, пайшанба

Дугонам Китти!

Жаноб Дюссел, ўйлаганимиздек, жуда хушмуомала киши экан. Албатта, у мен билан бир хонада ухлашга қаршилиқ қилмади, лекин ростини айтсам, бировнинг нарсаларимни ишлатиши менга ёқмайди. Аммо яхши нарса учун нимадандир воз кечиш керак. Мен ҳам кичкинагина қурбонлик қилаётганимдан мамнунман. “Бир кишининг бўлса ҳам, ҳаётини асраб қололсак, қийинчиликларнинг аҳамияти йўқ”, – дейди дадам. Ҳа, у тамомла ҳақ.

Биринчи куни жаноб Дюссел мени саволларга қўмиб ташлади. Қачон фаррош келади? Қачон ювиниш мумкин? Ҳожатга қачон чиқилади? Кулгили туюлиши мумкин, аммо яширинишда бу масалалар у қадар осон эмас. Кундузи баландроқ овозда гапиролмаймиз. Пастдагилар эшитиб қолиши мумкин. Фаррошми, бошқасими келганда, янада эҳтиёт бўлиш керак. Буларни ётиғи билан жаноб Альфредга тушунтирдим, бироқ унинг хотираси пастлигидан роса ҳайрон қолдим. У ҳамма нарсани икки мартадан сўраса

ҳам, эсида қолмас экан. Балки кейинроқ ҳаммаси жойига тушиб кетар. Яшириниш ва биз билан учрашувдан сўнг у ҳали ўзига келмаган. Жаноб Дюссел биз узилиб қолган ташқи дунё ҳақида кўп нарсалар гапириб берди. Янгиликлар жуда ачинарли эди. Сон-саноксиз дўстларимиз, танишларимиз номаълум, аммо даҳшатли жойларга сургун қилинибди. Ҳар тунда яшил, кулранг ҳарбий машиналар изғиб юраркан. Ҳар бир эшикни кокиб, яхудийлар борми, дея текшириб чиқишаркан. Агар шундай бўлса, дарҳол бутун оилани олиб кетишаркан. Вақтида яшириниб олмасанг, қочиш имконсиз. Полиция баъзида яхудийлар яшайдиган манзил рўйхати билан чиқиб, фақат ўша эшикларни тақиллатишади. Баъзан ҳар бир одам учун гаров пули сўрашади. Худди қулдорлик замониға қайтгандекмиз. Лекин ҳозир ҳазилнинг мавриди эмас, ҳаммаси жуда жиддий.

Кечалари дераза бурчагидан мўралаб, ўнлаб, юзлаб бегуноҳ одамларни, чириллаб йиғлаётган гўдакларни бир-икки ярамас полициячи қийнаб, азоблаб, йиқилгунича дўппослаб ҳайдаб кетишаётганини кузатаман. Ҳеч кимга шафқат йўқ. Касалми ёки соғми, ёшми ёки қарими, болами ёки ҳомиладор аёлми – ҳаммалари ўлим водийси томон ҳайдалади. Биз жуда бахтлигимиз, шинамгина жойда, бу даҳшатлардан узоқда яшаймиз. Ўзимиздан ташвишланмасак ҳам бўлади, аммо яқинларимиздан, азизларимиздан жуда хавотирдамиз, афсуски, ёрдам беришга ожизмиз. Мен иссиққина тўшакда ухляпман, қаерлардир дўстларим чарчокдан йиқилиб қолишгандир ёки уларни тепкилаб кулатишгандир.

Ҳозир яқин дўстларим аллақандай разиллар қўлида қолиб, яшаш учун курашишга мажбурлигини ўйласам, ўзим ҳам қўрқиб кетаман. Уларга бу азоб фақат яхудий бўлганликлари учун берилаяпти!

Дугонанг Анна

1942 йил, 21 ноябрь, шанба

Азизам Китти!

Электр энергиясини кўп ишлатиб юборибмиз. Мана энди чироксиз ўтирибмиз. Ўйламасдан исроф қилаверсак, чирокни ўчириб ташлашади. Ўн тўрт кун чироксиз ўтирамыз энди, жудаям “ёқимли”, шундай эмасми? Ким билсин, балки унчалик чўзилмас! Соат тўрт-тўрт яримлардан кейин сира китоб ўқиб бўлмайди, қоронғи тушиб қолади. Шунинг учун вақтимизни ҳар хил бемаъни машғулотлар билан ўтказамиз. Қоронғида бадантарбия қиламиз, инглиз, француз тилида гаплашамиз, ўқиган китобларимизни муҳокама қиламиз – бироз ўтиб, ҳаммаси жонга тегади.

Кеча ўзимга янги овунчоқ топдим, чироклари ёниқ қўшниларимизни дурбинда кузатаман. Кундузи пардаларни очолмаймиз, аммо кечаси қия очиб қўйсак ҳам бўлади. Қўшнилари кузатиш қизиқ бўлишини сира билмас эканман. Бир-иккита оила овқатланишаётганини, бошқалари кино кўришаётганини, бир тиш доктори қўрқоқ кампирнинг тишини олаётганини кўрдим.

Жаноб Дюссел болалар билан яхши чиқишади, уларни яхши кўради деб эшитгандим. Лекин ҳадеб одоб-ахлоқдан ваъз ўқийверадиганлар хилидан экан. Жаноб билан бир хонада туриш “бахти” менга насиб қилди. Бундан ташқари, чордоқдаги ёш авлоднинг энг қулоқсиз ва беадаби эканман, танбех ва маърузаларнинг энг катта ҳиссаси ҳам каминага тўғри келади. Мен эса унинг гапларини эшитмаганликка олиб туришга мажбурман. Жаноб Дюссел оймга ҳисоб бериб, чақиб турмаганда ҳам майли эди. Унинг маърузасидан кейин оймдан бир дунё танбех эшитаман. “Омадим чопиб”

ван Дан хоним ҳам эшитиб қолса борми, беш дақиқа ўтар-ўтмас, унинг сўзларидан ҳам бенасиб қолмайман.

Ишонавер, оиладаги тарбиячилар диққат марказида бўлиш унчалар ҳам ёқимли эмас.

Кечалари гуноҳларим, камчиликларим ҳақида ўйлаб ётиб, чалкашиб кетаман. Кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай қоламан. Кейин ўзгаришни, истаганимдан бошқача бўлишни, ўзимни бошқача тутишни ўйлаб, ғалати бир ҳиссиёт билан ухлаб қоламан.

Дугонажон, сенинг ҳам миянгни ғовлатиб юбордим. Кечирасан, ёзганларимнинг устидан чизиб ташлашга одатланмаганман, ҳозирги вазиятда эса, варақни йиртиб, увол қилолмайман. Ягона маслаҳатим – юқоридаги ҳозиргина ёзганларимни ўқиб ўтирма, тушунишга ҳаракат ҳам қилма, барибир чалкашиб кетасан.

Анна

1942 йил, 7 декабрь, душанба

Азизам Китми!

Ҳанука¹ ва авлиё Николас куни бу йил устма-уст келди; орасида бир кунгина фарқ бор. Ҳанукани дабдабали нишонламадик, майда-чуйда совғалар улашиб, шам ёқдик, холос. Шам танқис бўлганлиги учун ўн дақиқадан кейин ўчириб қўйдигу, барибир қўшиқ айтиб, вақтимизни чоғ ўтказдик. Бундан ташқари жаноб ван Дан тахтадан шамдон ясади. Шанба кунги авлиё Николас байрамини эса зўр нишонладик. Кечки овқат пайти Бэп ва Миэп ичимизни қиздириб, дадам билан шивирлашиб ўтиришди. Соат саккизда пастга тушдик, қоронғи йўлакда юрагим қинидан чиқаёзди. Юқорида қолмаганимга минг пушаймон едим. Кейин орадаги деразасиз хонага кирдик. У ерда бемалол чироқ ёкса бўлади. Чироқ ёнғач, дадам шкафни очди. Ҳаммамиз: “Вой, қандай зўр!” – деб юбордик. Ўртада Қора Питнинг² никоби туширилган чиройли қоғозга ўралган сават турарди. Саватни олиб чордоққа чиқиб кетдик. Сават ичида ҳаммамизга кичкина совға бор эди. Совғаларга қўшиб барчамизга алоҳида табрик шеър ёзилган. Бунақа шеърларни билсанг керак, ёзиб ўтиришим шарт эмас. Менга қўғирчоқ, дадамга лавҳ ва яна кўп нарсалар совға қилишди. Ҳа, ажойиб иш бўлди, ҳеч қайсимиз илгари авлиё Николас кунини нишонламагандик, мана энди байрам қилдик.

Анна

P.S. Биз ҳам совға тайёрлагандик: яхши кунлардан қолган у-бу майда-чуйдалар. Устига-устак Бэп ва Миэп озгина пулдан бош тортишмайди. Дадамнинг лавҳини, жаноб ван Даннинг кулдонини, жаноб Дюсселнинг рамкасини жаноб Воскуижлнинг ўзи ясаган экан. Нақадар доно, қўли гул инсон!

(Охири келгуси сонда)

¹ Ҳанука – қиш фаслида нишонланадиган яҳудийлар байрами.

² Қора Пит – Авлиё Николас куни совға улашувчи персонаж.

SHE'RIYAT MINTAQALARI

Юлиан ТУВИМ

(1894–1953)

Русчадан
Усмон ҚЎЧҚОР
таржимаси

Таниқли поляк шоири Юлиан Тувим Лодзи шаҳрида туғилган. Варшава университетидида ҳуқуқ ва фалсафадан сабоқ олган. “Ўтинч” номли дастлабки шеъри 1913 йилда эълон қилинган. 1915 йилдан рус шеъриятидан таржималар қилиш билан шуғуллана бошлайди. “Скамандр” шеърый гуруҳини таъсис этган. Кўплаб шеърый тўпламлар муаллифи. 1948–1949 йилларда Янги театрнинг бадий раҳбари, 1951 йилдан бошлаб эса ушбу театр бадий-драматик шўъбасининг мудири бўлиб ишлаган. Бир қанча адабий мукофотлар соҳиби.

АПРЕЛЬ ҚАЙИНИ

Новдаларнинг бўртар куртаги,
Салгина яшилтоб, мусаффо –
Эриб кетар осмон лахтаги
Ҳайратомуз қайинзор аро.

Мавжуд бўлса қайдадир агар
Ўрмонсимон соҳир бир осмон,
Баҳор чоги шундай булутлар
Сузиб келишади биз томон.

Ва қайинга айланиб айни –
Бу булут қуш чап бериб кунга,
Ўзин сояларга ургайми?
Йўқ, ишониб бўлмайти бунга!

ҚАҲВАХОНАДАГИ ФАЛСАФА

Бобил миноралари,
Ғийбат оворалари,
Сиполарча сукунат,
Мадҳия, тахт, ҳақорат,
Шеърбозликлар ҳам ҳатто –
Инсон шаънимас асло.

Олис юлдузлар эмас,
На заминий ҳирс-ҳавас;
Шу ерда яшаб туриб,
Рўёвий хаёл суриб,
Шунда чириб битмоқ то –
Инсон шаънимас асло.

Хочлар, ёғоч бутлар, бас,
Гуноҳларни юволмас,
Авлодлар тўқ, беармон;
Ўлимдан сўнг шухрат-шон,
Хур бўлсин деб Варшава,
Истило эмас раво.

Ким танҳо бағрин доглаб,
Висолга умид боглаб,
Ёзса оқ ўриндиққа
Кимнингдир номин тикка –
Қуйган гугуртчўп билан,
Шул эрур инсоний шаън.

* Манба: Иностранная литература, 2007. № 11.

ЧИЗГИ

Кўк қалпогин қўйиб дол,
Севги кезади шаҳар.
Қайдаман мен хастаҳол?
Айтсин ким билса агар.

Кўк қалпоқ ичра бўрон,
Тилла кокил – ёзги туш.
Бу кокил истар исён,
Зерикиб қолган бир қуш.

Шошар бўзриқиб, қақшаб,
Ҳадик, ҳансираш... оббо!
Севги... Ёмғир... Тунд оқшом...
Севги... Уст-бош шалаббо.

Эълон елимлар бўрон,
Излар бадар кетганни.
Камзул остида сурон
Солар телефонограмма.

Қовоқхоналар аро
Хабарлар изгиб чиқар.
Тош йўллар орасидан
Қон гуллар сизиб чиқар.

Шу атрофда сен борсан,
Номсизгинам, сезаман.
Сенга нигоҳим билан
Алвон гуллар узаман.

ХОТИРА

Намозшомгуллар билан қайтар куз,
Бир кузким, тилларанг, нозик, расида.
Куз билан қайтади ҳув тилласоч қиз –
Бир пайт учратганим йўл ўртасида.

Олисдан чорлаган мактубинг очдим,
Бўсагада сенинг ифоринг, эй қиз.
Зерикиб, бўғилиб сабоқдан қочдим,
Фаришталар қувди мени изма-из.

Яна эсга тушар гули тилларанг
Ўша мезон ойи, бўзноч ифори.
Қаҳвахона эсга тушади аранг,
Кечки висол они, кўнгиллар зори.

Умид ва ҳадикдан чўчиниб, ҳайҳот,
Самбиттол остида йиғладим тўйиб.
Фақат кузда бўлдим бир ойгина шод,
Майнинг намозшомгул атрини тўйиб.

Тонгларда ухладим гул билан холи,
Тушлар-ку баҳорий... Кўз ёшлари лек
Самбиттолдек тахир эди, мисоли
Тилла намозшомгул новдаларидек.

ГОЖАДАГИ¹ КУЛБА

Минглаб юлдузларни кўмар янги қор,
Бедор тун қўрийди осмон сукутин.
Гожада, дераза олдида бедор
Тонггача сен йиглаб чиқасан дилхун.

¹ Гожа – Варшавадаги кўча.

Сабаби маълумдир – у инсоф қилмай,
Баридан воз кечди ногоҳ беомон.
Сен эса умидсиз, мен нега билмай,
Уни тушларингда кўргайсан ҳамон.
Бир қадри борми бу кулбангнинг, эт шарҳ,
Кўз ёшинг, ул йигит, менинг ҳам ҳатто!
Хув сомон йўлида айлангувчи чарх
Буржлар ва зулматдан тўқийди мато.
Гарчи залворлидир еримиз жуда –
Қавмлар, уммонлар, тоғларнинг адри.
Варшава, Гожанингтор кулбасида
Борми бу дунёнинг бирон-бир қадри?
Сен бугун Гожада, кимдир Польнада
Деразадан боқар жим, бедор, бешон.
Яна кимдир дилтанг турар Сольнада,
Улар ҳадсиз. Бутун бошли легион.
Ҳар шаҳар – Лондонда, Люблин, Львовда,
Копенгаген, яна қайдадир бу пайт
Ишқдан мажруҳ юрак ёнгай оловда.
Мана, Гожада ҳам худди шу кулфат.
Коинот зулматда неча минг, милён
Нурли гилдирагин боради судраб.
Дунё буюкроқ ҳар кулбадан, аён,
Юрак ва кўз ёш-ку арзимас бир гап.
Раббим, сен самовий пардани шоён
Тортасан, зулматда қолар рўёлар.
Гожа юрагида, ўзингга аён,
Титрар барча юлдуз, барча дунёлар.

ҒУРУБ

Бундай осмонни балки эслай олмагай башар,
Бу осмондан келгуси эътиқодлар сочар ўт.
Халқ исёнда, кўксин муштлар, мўъжизадан жар солар,
Сўнг асрлаб шу дамни қайта яшайбошлар бут.

Сўнг қайдадир қишлоқ аҳли йўл олар ибодатга,
Гофил руҳоний эса тинмасдан ўқийди ваъз:
Осмон салтанатида ўтгайдир ижобатга
Қилинган қурбонликлар, таъзим, тавозе эваз.

Қайсидир мингйилликда, тасаввур эта олмас –
На янги папа ва на жайдари бу оломон –
Эврилишлар бошланган ўша ёз шу осмондан,
Сўнг бари ёниб бўлган, тўнгиб қолгандир абас,
Фақатгина эътиқод нур сочиб турар ҳамон.

БОШ УЗРА АЖАЛ

Томда изгир диққинафаслик
 Ва дилларга тошланиб олар.
 Чунки ажал бошлар узра тик,
 Жим, гуссали шовқинлар солар.

Видога сўз топмаймиз алҳол,
 Ўкрагаймиз, сир сақламоқ бас!
 Оқ тушларда бизлар мангу лол,
 Балки севги тушга кирар боз.

Тунд кўчадан ўтамиз дилтанг,
 Недир ўртар, безовта юрак.
 Ҳеч ким узрлимас ҳеч кимдан,
 Ўзлари ҳам ҳис этса керак.

Карахт бўлиб эслаймиз ҳамон
 Шундоқ бахтли бўлганимизни.
 Яшолмадик ишиқ изми билан,
 Қабрда гам уйғотди бизни...

Шам олдида турамиз узоқ,
 Гўё бизлар қариндош, яқин.
 Танзимизга кирар бир титроқ...
 Сўнг хотирга чўкамиз тагин.

Тонг қовоғи очилмас сира,
 Босиб келар ваҳмалар саси.
 Бу қандай сас... бошимиз узра
 Шовуллайди ажал шарпаси.

ЭПИГРАММАЛАР

ҚУРУЛТОЙ

Ёвузлар тўпланса билониҳоя,
 Пиширарлар ҳаминиша Ғоя.

ЛОРЕЛЕЯ

Аланг-жаланг куйлар қариқиз,
 Рейн соқчисидан яшириб айни,
 Ҳар бир нақаротдан кейин изма-из
 Хуфиёна кўшиб қўяр: “Хайль Ҳейне!”¹

РЕЦЕПТЛАР

1

Зирвор, хантал ва 100 грамм квас олинг,
 тухум ва яхна гўштни майдалаб солинг,
 райхон секиб, тўгранг бодринг, укроп, пиёз,
 роса аралаштириб, лимудан сиқинг бироз.
 Шундадир бор сир-асрор –
 Винегрет тап-тайёр.

¹ Хайль Ҳейне! – Яшасин Ҳейне! (нем.)

Коньяк олинг, бир шиша вино солинг,
беш рюмка тоза портвейн отиб олинг,
ўтқир ром, уч рюмка виски (бешиқор),
Қалампир ароғидан қўшинг бир миқдор.
Аперитив тап-тайёр.

Халқни олинг. Аралаштириб, қиздиринг ўбдон.
Бошлиқлар найзасига ўтказинг,
ёпиштиринг плакат, эълон.
Сўнг бир чимдим пул сепинг равон.
Қилмасдан ортиқча харажат,
Ҳосил қиласиз электрот.

Урушни қайнатинг. Уфлаб-пуфлаб, олинг андак тин.
Қон қуйиб, жиндак кутинг. Яна қайнатинг.
Мустабидни тайёрланг, яхшиси, уч ёки беш нафарин.
Нарх-навони пуфлаб шиширинг,
қайнатмани ўтдан олинг, офарин!
Ортиқ қийналмай, ҳайҳот,
ҳосил қиласиз дефолт.

ҲУЖУМ

Қўтос подаси каби “Ура!” дея хўмрайиб,
Қутуриб ташланишар майдон сари жангари.
Ким дод-войлаб йиқилар, кимдир инграйди майиб,
Найзалар ўқталгандир пойгачи от сингари.

Қуриб қолиб ҳалқуми пулемётлар тариллар,
Югуриб борар қўшин бир-бирига бетма-бет.
Юзларга аллақандай тиз ва шуъла урилар,
Узилиб тушар ерга бир парча қип-қизил эт.

Ур-тўполон! Қолса гар замбаракдан ким омон,
Найзада илма-тешик қилди қонга ташиналар.
Гоҳо ичак-чавоқни топтаб ўтар беомон,
Гоҳ жасадлар юзини янчиб ўтар пошиналар.

Бўғриқиб югуришиди пойга чопган қул каби,
Лолазорни топтади этикларки – беадоқ.
Гўё гижим, қовжироқ қозоз атиргул каби
Эгалланган пештоққа санчиб қўйдилар байроқ.

НОМАЪЛУМ ДАРАХТ

*Сен қайда шохлайсан тунд, маъюс, карахт,
Қайга бекинасан, шовқинлар унут?
Бизлар учрашармиз балки, эй дарахт,
Бўлмогингдан олдин сен тахта тобут.*

*Мен маҳкум танангни топмогим шартдир –
Шу қора тупроққа илдизлар отган.
Барглари шивирлар, бу нечук дарддир,
Ким у, сени излаб қайғуга ботган?*

*Хўрсиниб қадрдон юракни чақир,
Такрор эт мен ёнган бу ўрмон ёдин.
Мангулик сукунат олдидан бақир,
Зах тупроқ бағрида ётишдан олдин.*

*Келишиб олайлик биз икки ўртоқ –
Кимсасиз йўллардан қандоқ ўтамиз.
Қайларда бўлурмиз бир ҳовуч тупроқ,
Қайларда обу гил бўлиб ётамиз.*

*Мовий тўлқинларда мавжланиб, тошиб,
Сен тўғон ортига таилайсан лангар –
Сени уят қийнар – мангу йўлдошинг,
Бизлар учрашмадик ҳаётда магар.*

*Балки яшаганмиз шундоқ ёнма-ён
Ва лекин қолганмиз айро, бегона.
Билгисиз бу дарахт бағрига, аён,
Ўз исмин ўйгандир қай бир девона.*

*Кўтариб сени ва юрак лошини,
Шеър утинч билан кўнглингни бузсам,
Ёриб чиқсам эди қабр тошини,
Мовий ҳаволарда гуласам, ўссам.*

*Кошкийди мен қайта илдизлар отсам,
Шу қора тупроққа ботиб улгурсам,
Ҳар бир хору хасга чирмашиб ётсам,
Ўпқонлар устида шовуллаб турсам.*

*Атрофни тутганда она ер ҳиди,
Мажруҳ қабр узра, бир дунё ҳавас,
Бизни елкан каби кўтарармиди
Сирли бир қудратдан куч олган нафас.*

Исай КАЛАШНИКОВ

(1931–1980)

ҚАТТОЛ АСР

Тарихий роман

*Рус тилидан
Муслимбек ЙЎЛДОШЕВ
таржимаси*

Иккинчи китоб

ҚУВГУВЧИЛАР¹

1

Хон Субутой-баходир ва ўғлидан сафар тафсилотларини сўзлаб беришларини сўради. Ҳар доимгидек Субутой-баходир кўп гапирмади:

– Қувиб етиб, тор-мор қилдик, шу... Қайтаётганимизда бошқа бир кўшин бизга етиб олди. Улар билан жанг қилдик...

Бу хон учун янгилик эди.

– Қанақа кўшин? Жўжи, сен гапир.

– Сартовуллар ҳукмдори Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кўшини.

– Сартовул Маҳмудни чақиртиринг. Гапиравер, Жўжи.

У сартовуллар ҳукмдори ҳақида кўп нарса билгиси келарди. Жангчилари, куроллари, жанг қилиш усуллари ҳақида тинмай савол берарди. Жўжининг элчи бўлиб боргани хоннинг жаҳлини чиқарди.

– Бу ғирт аҳмоқлик! Сени ўлдиришлари мумкин эди.

– Бошқа одам борганда ҳам ўлдиришлари мумкин эди, ота.

– Лекин сен – менинг ўғлимсан. Кейин ўша Муҳаммад ҳамма ерда кимсан, Чингизхон ўғлининг калласини олдирганман, деб мақтаниб юрарди. Мен сендан хурсанд эмасман, Жўжи. Сендан ҳам, Субутой-баходир.

– Ҳар қандай жангда ҳам мен ва бошқа укаларим бошимизни таҳликага кўямиз-ку, – ўжарлик билан эътироз билдирди Жўжи.

– Жангда қурбон бўлиш билан аҳмоқларча ўз калласини тутиб бериш ўртасида катта фарқ бор. Маҳмадоналик қилмасдан, менга қулоқ сол, Жўжи. Ёши катталардан кўпроқ нарсага ақлим етади деган одам, билгинки, ҳеч нарсага ақли етмабди.

Ўғли жим бўлди.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонларда.

Ўтовга Маҳмуд Хоразмий кириб келди. Бу одам ўз карвони билан ҳамма ерга кириб чиқар ва хон истаган ҳар қандай сирни билиб кела оларди. Унинг қўл остида кўп мусулмонлар ишлар ва ҳаммалари ҳам хонга садоқат билан хизмат қиларди. Маҳмуд астойдил таъзим қилиб, соқолларини силаганча жимжимадор ва баландпарвоз сўзлар билан мадҳия ўқишни бошламоқчи эди, хон уни тўхтатди:

– Сен Хоразмданмисан?
 – Бу камтарин кулинг ўша ерда туғилган.
 – Ҳукмдорларингиз ким?
 – Муҳаммад Хоразмшоҳ, Оллоҳ унинг умрини... э-э-э... – савдогар тутилиб қолиб, ола кўзларига табассум югурди. – Илоё, ҳар бир ишида омадсизликка юз тутсин!

– У қанақа ҳукмдор? Мендан кўрқиб, уни камсита кўрма. Бор ҳақиқатни гапир.

– Буюк хон, Хоразмшоҳнинг салтанати ҳудудсиз ва бадавлат, қўшини мард ва саноқсиз.

– Хўш, қанча жангчиси бор?
 – Аниқ айтолмайман, лекин ўттиз-қирқ минг туманлик қўшини бўлса керак.

– Ўҳ-ў! Ошириб юбормаяпсанми?
 – Нима учун? Мен сенга хизмат қиламан-ку, буюк хон.
 – Унинг улуси бирлашган, мустаҳкамми?
 – Йўқ, буюк хон.
 – Нима учун?
 – Хоразмшоҳ сўнгги йилларда кўпгина султон, амирликларни бўйсундирган...

– Мен ҳам яқиндагина кўпгина қабилалар ва халқларни забт этдим-ку. У билан ҳолатимиз бир хил демоқчимисан?

– Балки қайсидир жиҳатлари билан бир хилдир. Бу ҳақда тайинли бир гап айтишим қийин. Ватанимда бўлмаганимга анча бўлди.

– Айт-чи, ҳаммаси бир хил бўлса, сен бу ерда нима қилиб юрибсан?
 – Буюк хон, Шарққа борадиган асосий карвон йўллари сенинг қўл остингда. Сен қанчалик кучли бўлсанг, йўллар ҳам шунчалик бехатар, савдогарларнинг даромадлари ҳам шунчалик кўп бўлади. Сенга тегишли ерларда, хитой ва тангутларнинг шаҳару қишлоқларида савдо қилмоқчи бўлган тижоратчиларнинг бор умидлари сенсан, буюк хон...

– Менимча, сен рост гапирдинг. Майли, боравер. Кейинроқ яна чақиртирарман.

У кўзи билан савдогарни эшиккача кузатиб қўйди-да, анчагача жим қолди. Хоразмшоҳ ҳақидаги хабар унинг режаларини ўзгартириб юборганди.

– Кўряпсанми, Бовурчи, мен эмас, душманларнинг ўзи мени қидириб юрибди... Ҳаммангизга маълум, мен яна бир бор Олтин-хон юртига юриш қилмоқчи бўлиб, Мухалига қайтишни буюрган эдим. Энди бундай қилолмайман.

– Сен Муҳаммад билан уришишни хоҳлаяпсанми? – сўради Бовурчи.
 – Мен эмас... Жаба, сен Кучулукнинг устига борасан. Кучулукни ўлдириб, элини бўйсундирасан. Қолган найманларнинг бошига меркитлар кунини соласан. Кучулукни енгишимиз билан улусимиз ерлари Хоразмшоҳ

ерлари қадар кенгайди. Икки тош тўқнашганда учкун отилади... Мен шу ерда қоламан, Олтин-хонни Мухалининг ўзи бир ёқлик қилишига тўғри келади. У ҳар қанча шон-шарафга арзийди. Уни қандай қилиб тақдирлаш мумкин? Унга на кумуш, на олтин, на гавҳарлар, на гўзал хотинлар ва на абжир қуллар керак. Керак бўлса, ҳаммасини ўзи қўлга киритиши мумкин. Чу-цай, Хитойнинг аввалги ҳукмдорлари мана шундай музаффар қўмондонларига нималар инъом қилишган?

– Уларга унвон беришган...

– Жоутхурими? – хон беписандлик билан юзини буруштирди.

– Нега энди жоутхури? Бошқа юксак унвонлар ҳам бор. Ван...

– Бизнинг бир ванимиз бор эди, бошқаси керак эмас.

– Ванлар ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, го-ван – давлат ҳоқими. Ундан баландда фақат шаҳаншоҳ туради.

– Го-ван... Го-ван, – дея такрорлаб, хон бу сўзнинг қандай жаранглашини эшитиб кўрди. – Балки, тўғри келар. Мен ўйлаб кўраман. Субутой-баходир, сени нима билан мукофотлай, сени-чи, ўғлим?

– Сенинг туғинг остида жангга кириш, қўшинингга бошчилик қилишнинг ўзи мен учун мукофот, – деди Субутой-баходир.

Ўғли индамади. У нимадир демоқчи бўлди-ю, кўринишидан бир тўхтамага келолмади.

– Мен сизларни қандай тақдирлашни ўйлаб кўраман. Энди бориб дам олинглар.

– Ота, сен бугун онамизнинг олдига кирасанми?

Хон кексайиб эзма бўлиб қолган Бўртанинг ҳузурига боришни хоҳламаётганди. (Бўрта учун у ҳалиям Темучин эди). Лекин буни очиқ айтишга нимадир халакит берар, балки Жўжининг илтимосли, интизор кўзларидир, балки яна нимадир.

Ўтовга Хулан отилиб кирди. Тақинчоқларини ярақлатиб, билакузукларини жаранглашиб, шўх қадам ташлаганча, бу кувноқ, очиқ, қирмизи юзли жувон хоннинг ёнига бориб ўтирди. У хонга ҳам ўз ҳукмини ўтказа олардики, бу хусусият хоннинг бошқа бирон-бир хотинида йўқ. Хон ҳам баъзан унинг қандайдир ёқимли туюлувчи “ҳукмронлиги”га жон деб итоат этарди.

– Кулканимиз бир неча кундан бери сени кўргани йўқ... Бугунги оқшомингни бизга ҳадя қил.

Ҳарқалай, у жуда ҳам зарур бўлган пайтда ёрдамга келишни ўрнига кўярди. Хон Жўжигга табассум қилиб, “ўзинг тушунасан, эркаксан-ку...” дегандек қўлларини икки ёнга кўтарди. Ўғли эса унинг бу дўстона ишорасини қабул қилмади ва хонга отасига эмас, ҳукмдорга қилинадигандек бош эгди.

– Бир нарса сўрасам бўладими?

Хон пайсалланиб, совуққина жавоб қилди:

– Сўра.

– Мен ўзим учун сўрамаяпман. Биз Тўхта-бекининг кичик ўғлини асир олдик. У шунақанги моҳир камончи эканки, бунақасини кўрмаганман. Субутой-баходирдан сўрасанг бўлади. Ҳам жуда ёш.

– Худди шундай, – тасдиқлади Субутой-баходир ва қутилмаганда очилиб кетди: – У чиндан ҳам ўқни бехато отар экан. Биз ҳўкизни пойлолмаган жойда у ҳўкизнинг кўзини аниқ нишонга олади.

– Хўш, унинг учун нима хоҳлайсан... оти нима эди?

– Холтўғон. Унинг ҳаётини асраб қол, ота. Бунақа одамлар кам туғилади. Хоннинг аламини тушуниб етган Хулан Жўжи томон энгашиб танбех берди:

– Отангнинг елкасига ҳар хил ортиқча, арзимас ташвишларни юклай-вермасанг бўларди.

– Уялгин, ахир, у меркит, сенинг қабиладошинг-ку, – узиб олди Жўжи.

Хуланнинг чаккаларидаги катта-катта ёқут кўзли тақинчоқлари силкиниб тушди. Қулоқлари ёқутларидан ҳам қизариб кетди, аммо босиқлигини сақлаб қолди.

– Жўжи, буни сен эслатишинг шарт эмасди.

– Сен аёл бошинг билан эркакларнинг гапига аралашмасанг бўлармиди...

– Аёл киши эркакни асраб-авайлаш учун яратилган.

– Ёки хушламаслигини билиб туриб эркакнинг оёғи остида ўралашиш учун ҳам яралмаган.

Улар четдан қараганда, бир-бирига ҳазил қилаётгандек кўринар, лекин хон ўғли билан Хулан ўртасидаги кескинлик чуқурлашиб бораётганини кўриб турарди. Жаҳл билан буюрди:

– Етар! – хон уялгандек нўёнларига қаради ва тез-тез бармоқлари билан санашга тушиб кетди. – Жўжи, мен ўғилларим учун шунча ерларни, қанча қабила ва элатларни забт этдим... Сўраётган нарсангни қара-ю... Қанақадир Холтўғонсиз, авлодимиз душманининг ўғлисиз кунинг ўтмайдами? Мурувватимни кутма! Душман учун энг яхши жой – ернинг тағи.

– Ота, мен учун раҳм қил!

– Сен учун, барча ўғилларим ва набираларим учун мен ором нима эканини билмайман, ўзимга дам бермайман. Мен фақат душманларимни қандай қилиб йўқ қилишни ўйлайман. Сен бўлсанг, уларнинг жонини сақлаб қолишни ўйлайсан. Бу бўлмайдиган иш. Ўзингнинг кимлигинг ҳақида ўйла... Бовурчи, кешиктанларга айт, Холтўғонни отаси ва акаларининг ёнига жўнатишсин.

– Буюк хон...

– Жим бўл, Бовурчи, буюрилган ишни қил!

– Ота, бу шафқатсизлик... Сен шафқатсизсан, ота! – Жўжининг юзидан қон қочди. Худди унинг ўзи ўлимга маҳкум этилгандек, изтиробли кўзлари катталлашиб кетди.

Хоннинг қалбида ўзининг ҳақлигига шубҳа уйғонди-ю, лекин у тезда бу фикридан воз кечди: шубҳаланиш – ожиз одамларнинг иши.

– Ҳа, ўғлим, мен шафқатсизман. Лекин душманга шафқатсизлик яқинларимга раҳмдиллик дегани.

Ўғли индамай ўтовдан чиқиб кетди.

2

Савдогар Маҳмуд Хоразмий унча катта бўлмаган карвонга бош бўлиб, Бухорога кетарди. Туяларнинг белини буккан қанорлар ичида ҳар турли қимматбаҳо хазиналар бор. Аммо Маҳмуд Бухорога олди-сотди учун келмаётган эди. У бу сафар мўғулларнинг буюк хони элчиси сифатида Муҳаммад Хоразмшоҳга ҳадялар олиб келарди. Бир вақтлар у матолар ортиб саҳрога савдогар бўлиб кетганида, ҳамма молларини пулга айлан-

тирганда бир ҳовучга етар-етмас бойлиги бор эди. Оллоҳ унинг омадини бериб, худосиз хонга садоқат билан хизмат қилишни насиб этди. Бугун эса у хоразмлик барча савдогарлардан бойроқ ва энди у Хоразмшоҳнинг ўзи билан гаплашади. Оллоҳу акбар!

Карвон Бухоро дарвозасидан кириб, шаҳарни қоқ иккига бўлган бозор кўчасидан ўта бошлади. Атрофда қовурилган гўшт, хушбўй зираворлар, ошланган тери, чириган мевалар ҳиди келиб турар, савдогарлар қичқиради, ўймакорларнинг болғачалари тақиллар, темирчиларнинг кундалари жаранги эшитилиб турарди. Бу ерда ҳамма нарса бор эди! Бухоронинг ип газламалари, Хитой шоҳилари, ўрисларнинг зиғир поясидан тўқилган нафис матолари; Фарғона ва Хуросоннинг жарангдор аслаҳалари, Шошнинг алвон ёпинчиқлари ва булғорларнинг этиклари, асал ва мумлари; ер юзининг турли бурчакларидан олиб келинган қул ва чўриларгача. Туғма савдогар бўлган Маҳмуднинг бу бойликларга кўзи тушиб, юраги увушиб кетди. Эгар устида бир у ёққа, бир бу ёққа ўгирилди, айланиб қарар ва ранглар жилосини, ислар гулдастасини, таниш шовқинларни ўзига сингдириб оларди. Йўқ, асло... Бирор нарса харид қилмай бу ердан ўтиб кетолмасди. Лекин нима олиш мумкин? Унга қурол-яроғ ҳам, кийимлар ҳам, идиш-товоқлар ҳам керак эмас. Қул сотиб олса бўлади. Яхши қул ҳар доим иш бериши мумкин. Қуллар тўдасидан сал нарироқда белигача яланғоч кўк кўзли йигитча турар, кўллари орқага қайиш билан боғланган ва қайишнинг бир учини йўл-йўл чопон кийган бир қария тутиб турарди. Маҳмуд отдан тушиб, йигитнинг елкалари, кўлларини эзгилаб кўрди. Маҳкам. Оғзини очди. Ҳамма тишлари жойида.

– Қўлингдан нима иш келади?

– Ҳеч нима.

– Алдаяпти! Алдаяпти! – чирилдоқ овозда бақирди чол ва қайиш уни билан йигитчанинг елкасига урди. – Оллоҳга қасамки, бу яхши қул! Уни сотиб олавер, ҳамма иш қўлидан келади. Ўзи чидамли, кам овқат ейди.

– Нимага сотяпсан бўлмаса?

Чол Маҳмуднинг енгидан тортиб ўзига яқинлаштирди-да, кулоғига пичирлади:

– Хўжайин уни катта пулга ҳам сотмасди-ю, аммо қизи бу болага кўп қараб, чуқур-чуқур хўрсинадиган бўлиб қолди... Бир неча кундан бери бозорга қўяман-у, ҳечам сотолмаяпман. Бошингга тупроқ сочилгур, келган харидорларни қочириб юборапти!

Маҳмуд қулни яна бир бор кузатди. Кўзлари мовий, қошлари худди арпа сомони сингари малларанг, жингалак, сариқ кокиллари қошларига тегиб турибди.

– Қаердан келгансан?

– Мен ўрисман. Киевликман.

– Жуда узоқларга келиб қолибсан-ку.

– Ҳа, жуда ҳам. Мени сотиб олма, барибир қочиб кетаман.

– Мендан қочолмайсан. Қандай қилиб қул бўлдинг?

– Сенга барибир эмасми? Мени сотиб олма, пулингни бекорга совурасан.

– Анча тиккасан-ку, ўрусий. Ўзи бўштоблар менга ёқмайди. Олдим!

– Маҳмуд савдолашмай, пулни санаб берди-да, қулни карвони томонга туртди. – Юр. Яхши хизмат қилсанг, озод қилиб юбораман. Оллоҳ номи билан қасам ичаман! – Одамларига буюрди: – Қаранглар, қочириб юборсаларинг, мендан шафқат кутманглар.

Хоразмшоҳ элчиларни узоқ кутдирмади. Эртасигаёқ саройга келишларини буюрибди. Маҳмуд бунни яхшиликка йўйди. У хоннинг фавқуллода ишончидан ҳам, ўзининг юксак мақомидан ҳам ғурурланарди. Ғурур яхши-ку, лекин шоҳ билан учрашув қандай тугаркан?

Ўзига қанча тасалли бермасин, сарой йўлаклариди Маҳмуднинг тиззалари енгилгина қалтирарди. Муҳаммад олтин тахтида ўтирарди. Чап ва ўнг томонда амирлари ва ҳожиблари саф тортган. Шоҳ оёғининг остида ҳадялар уюлиб кетган. Амирлар бўйинларини чўзганларича бу инъомларни кўришга мунтазир бўларкан, уларнинг кўзларида хайрат ва ҳасад ифодалари зуҳур эди.

– Ҳузуримга сизларни нима етаклаб келди?

– Буюк хоннинг иродаси, – Маҳмуд гапириш қийинлашаётганини сезиб, томоғини хўллаш мақсадида тупугини ютди. – Менга ушбу сўзларни етказиш буюрилган: “Мен сенга ўз саломимни юборяпман. Сенинг қудратинг ҳақидаги ҳақиқатлар менга маълум...”

Шоҳ доимгидек узундан-узоқ, ҳароратли мактовларни эшитаман деб ўйлаб, оёғи остидаги ҳадяларга ҳафсаласиз кўз ташлаб ўтирарди. Маҳмуд бўлса, борган сари қўрқувга тушганча давом этарди:

– “Сен жуда катта ерлар ва халқларга эга эканингни биламан. Мен сен билан тинч ва дўстона алоқада яшашни истайман. – Маҳмуд гўёки муздек сувга шўнғишга тайёрланаётган одамдек, бир чуқур нафас олди. – Агар фикримиз бир жойдан чиқса, мен сени ўзимнинг энг азиз ўғлимдек қабул қиламан...”

Шоҳ астагина қаддини тиклади. Кўнглида “янглиш эшитдим, шекилли?” деган иштибоҳ пайдо бўлди. Лаблари кибр ва жирканишдан титраб кетди. Маҳмуд шошилиб, ғарибона оҳангда гапини тугаллади:

– “Биласан, менинг ерларим бадавлат. Чорвам ўрмондаги япроқлар сингари ҳисобсиз, қўшиним дарё остидаги кумлардан-да сероб. Истардимки, менинг ва сенинг қўл остимиздаги карвонлар истаган ерларида, хоҳлаган нарсалари билан беҳавотир савдо-сотик билан машғул бўлсин”.

Маҳмуд ипак матога ўралган мактубни шоҳга тутқазди.

– Хоннинг ҳамма гаплари ушбу мактубда ёзилиб, муҳри билан тасдиқланган.

Шоҳ мактубни аъёнларидан бирига тутқазиб, яна бошини ҳам қилди. Пешонасини тириштириб, шу кўйи бир муддат ўтирди-да, тўнғиллаган овозда:

– Бу номага жавоб ўз вақтида топширилади, – деди.

Бу жавоб Маҳмудга малол келди. “Шуми бор гап? Мен бўлсам, ҳар хил хаёлга бориб ўтирибман...” Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қўрқадиган ери йўқ экан-ку.

Аммо хуфтон намозидан кейин Маҳмуд ётишга шайланиб турганда эшиги тақиллаб, остонада бир жангчи пайдо бўлди. У эшикнинг зулфини бўшатди.

– Мен билан юр, – деди у.

– Қаерга?

– Шоҳнинг талаби шундай.

Маҳмуднинг юраги орқага тортиб кетди. Наҳотки, уни жаллод қўлига топширишса?

Жангчи уни саройга эмас, аллақандай йўлақлар орқали бир бокқа бошлаб келди. Оқ кум тўшалган йўлкача четларидаги дарахтларга тунчиروқлар

осилган. Уларнинг атрофида парвоналар ғужғон ўйнайди. Шоҳ ўғли Жалолиддин билан атрофини осилмачоқ гуллар ўраган ихчамгина шийпончада ўтирарди. Олдиларида иккига бўлинган тарвуз турарди. Шоҳ савдогарга ўтиришга жой кўрсатди. Фонуслар шуъласида шоҳнинг юзи қари, кўзлари остидаги халтачалари катталашиб кўринди.

– Сен ўша худосизнинг хизматидасан-а? Аммо мусулмонсан, хоразмликсан-ку. Мени ўғлим деб аташга журъат этган бу лаънати ўзи ким? Чинданам шунчалик қудратлими ёки мактанчоқ аҳмоқми? У Хитойни мағлуб этгани ростми?

– Рост, эй мухтарам зот, ростни рост дейиш керак, – шоҳнинг юзи тундлашиб, қарашлари оғирлашди. Маҳмуд шошилинич қўшимча қилди: – Хитойга нима бўпти? Ваҳимаси катта, холос. Уни қўшинингнинг ўндан бир қисми ҳам таслим қила оларди.

Шоҳ тарвуздан бир тилим кесиб олиб, уруғларини кавлай бошлади. Юзидаги ажинлари сал текислангандай бўлди. Маҳмуднинг жавоби унга маъқул келди, шекилли.

– Хоннинг қўшини қанча? Меникидан кўпми?

Маҳмуд энди қай йўсин жавоб бериш кераклигини билиб олганди.

– Солиштириб бўлармиди! – хайқирганча жавоб қилди у. – Агар Бухоро билан йўлдаги бир карвонсаройни солиштирсак, сенинг қўшининг – Бухоро, унинг қўшини карвонсарой.

Шоҳнинг ўғли сўради:

– Жангчилари қанақа? Олишувда ботирми?

– Ҳа, ботир, агар иккига бир чиқишса...

– Алдаяпсан, савдогар! – деди Жалолиддин. – Улар муносиб жангчилар. Ота, саҳродаги олишувимиз эсингиздами?

– Эсимда... Нима бўпти? Улар ўшанда тунда гулхан ёқиб қўйиб, қочиб қолишган. Менинг жангчиларим ҳеч қачон бундай шармандалик билан қочган эмас. Менимча, шу кунгача бу худосизлар хони яхшилаб ақлини киритиб қўядиган рақибга дуч келмаган кўринади. Манманлик билан бутутга чиқиб олган одамни чакмоқ уради, деган гап бор-ку, – шоҳ бирдан жимиб, ранги бўзарди, балки бу сўзлар ўзига ҳам тегишлидир... Тарвуздан бир карч узиб, шийпондан улоқтирди ва тўсатдан сўраб қолди: – Менга хизмат қилишни хоҳлайсанми?

– Олампадох, ҳар бир мусулмоннинг иккитагина муроди бор деб ўйлайман: Оллоҳни таниш ва сенга хизмат қилиш.

– Сен у лаънатининг ниятларидан мени бохабар қилиб тура оласанми?

– Олампадох, агар ўзингиз адолат шамшири билан карвон йўлларини узиб қўймасангиз, бундай хабарлар жўшқин ирмоқдай оқиб келаверади.

Шоҳ бармоқлари билан энсасини ишқади.

– Мен карвон йўлларини тўсмоқчи эмасман, – у қўлидан олтин билагузукни ечиб, пичоқ учи билан ундан каттакон бир олмосни чиқариб олди ва Маҳмудга узатди. – Мана бу нарса кимга хизмат қилаётганини эслатиб турсин.

Маҳмуд миннатдорлик ила шоҳга юзтубан тушиб таъзим қилди.

– Савдогар жуда кўп гапирди. Бу ёлғончиларга хос хислат! – деди Жалолиддин.

– Алдаб кўрсин-чи. Мен олмосимдан ажрагандай, у ҳам бошидан ажралади. Эшитяпсанми, савдогар? Агар алдайдиган бўлсанг, юзта мўғул хони ҳам сени қутқариб қололмайди!

Маҳмуд шоҳ саройидан то карвонсаройгача бўлган масофани чошиб ўтди. Уйга киргач, эшикни қулфлаб, хонадаги биттагина деразани ҳам ёпди-да, шамларни ёкди. Олмос терлаган кафтига ёпишиб қолибди. Саноксиз қирраларида нур жилваланар, бундан у тош эмас, лопиллаб ёниб турган оловга ўхшарди. Бу, ахир, бутун бир хазина-ку! Маҳмуд кадрдон Гурганжига мана шундай олмослар ва олтин тўла қоплари билан қайтиб келадиган кунни ўйлаб кетди. Унинг уйи данғиллаган, ховлисида ховузлар ва шийпонлари бўлади. Ҳамма йўллари унинг карвонлари овозаси тутиб, барча бозорларда унинг моллари сотилади... Лекин хон унинг шоҳ билан тил бириктирганини билиб қолса, хуфяликда айбласа-чи? Ўйлашнинг ўзи даҳшат! Ҳаммасини хонга етказиш керакмикин? Аммо бундай қилса, Гурганжни ҳам, данғиллаган уйни-ю боғларни ҳам кўролмайдди. Шоҳ хизматиغا ўтсинми? Лекин бу ерда у шоҳга керакмас. Барибир сахрога қайтиш керак...

3

Хон чодирига Маҳмуднинг гапини эшитишга қизиққан кўпгина нўёнлар йиғилди. У ҳам бу мажлисга минг хаёлда келди. Нималарни гапириб берса экан? Қайси гапларни айтмаса, ўз фойдасига ҳал бўлади?

Хон қўлига шоҳнинг жавоб мактубини олиб, сурғучланган ипак тасмасини кесди. Мактубни ёйиб Маҳмудга узатди.

– Ўқиб, таржима қил.

Мактуб анчайин босиқлик билан ёзилган бўлиб, дўстлик таклиф қилинмаган, аммо биронта баландпарвоз ибора ҳам учрамасди. У савдо-сотикқа раҳнамолик қилишини, ўз давлати ҳудудидан ўтувчи карвон йўллари муҳофазаси остига олишини айтиб, буюк хон ҳам ўз навбатида шундай қилишига умид билдирибди.

Хон мактубни қайтиб қўлига олди-да, мисраларга кўз югуртириб чикди. Кейин нўёнларидан сўради:

– Хўш, бу ҳақда нима дейсизлар?

– Шоҳнинг айёрлиги билиниб турибди, – деди биттаси.

Бошқаси унга қўшилмади.

– Айёрмас, қўрқок. Буюк хонимиз уни ўғлим деса ҳам индамабди.

– Энди буюк Чингизхондан ҳамма қўрқиб қолган! – кўшиб қўйди учинчиси.

Одатдагидай бири олиб-бири қўйиб, нўёнлар ўз жангчиларининг мардликлари ҳақида гапириб, Хоразмшоҳ устидан кула бошладилар. Бу гаплар ўзига маъқулдай тинглаб турган хон мактовлар сал камайиши билан деди:

– Шу туришда ҳаммаларинг худди ухлаб ётган йўлбарс тепасида шақиллаётган олашақшақларга ўхшайсанлар. Душманини камситган одамнинг ўзи хор бўлади. Эсдан чиқарманглар, шоҳнинг тўрт юз минг лашкари бор.

– Олтин-хонда унданам кўп эди, – деди Жаба.

Хон унга жавоб қилмай, Бовурчига юзланди:

– Назаримда, сенинг овозинг эшитилмаяпти, чоғи?

– Буюк хон, ўйлашимча, Хоразмшоҳ ақл билан жавоб қилибди. Мен унда айёрликни ҳам, қўрқокликни ҳам сезмадим. Унга савдо-сотик муҳимроқ эканми? Бизга-чи? Сартовуллар еридан хитойликлар юртигача ва яна у ёқдан қайтган карвонларда моллар дарёдай оқиб келади. Бизнинг

сахроларимиздан оқади, буюк хон. Дарё ёкасида ўтирганлар эса ташналикдан ўлмайдилар.

Елюй Чу-цай унинг гапини илиб кетди:

– Гапларинг тўғри, нўён. Буюк девор ортидаги хароба шаҳарларга ҳам қайта ҳаёт бахш этилади. У ердаги шаҳару қишлоқлар ҳам сенга солиқ тўлайдилар ва хазинанг олтинлар билан тўлиб тошади.

Хон буларга ҳам жавоб қилмади. У Маҳмуддан шоҳ унинг сўзларини қандай тинглаганини сўради. Маҳмуд вақтни чўзишга ҳаракат қилиб, ҳар бир арзимаган нарсага ҳам тўхталар, шоҳ билан бўлиб ўтган тунги суҳбатни айтиш ёки айтмаслик хусусида бир қарорга келолмасди. Шоҳга хизмат қилмаслиги аниқ. Буни у Бухородалигидаёқ, Захир усталик билан уюштирган махфий учрашувда савдогарлар билан бўлган суҳбатдан сўнг билганди. Бекорчи гапларни қанча чўзмасин, Маҳмуднинг ҳикояси охирига етди. Бироқ энг асосийсини айтишга барибир журъат қилолмади.

– Шоҳни мен ўғлим қаторида кўришимни айтиш эсингдан чиқмадими? – сўради хон.

– Оллоҳ шохид, сенинг ҳар бир бебаҳо сўзингни унга етказдим!

– Шоҳ-чи, ҳеч нима демадими? – хоннинг кўзлари муздай ялтираб, мўйловлари диккая бошлади.

Бирдан Маҳмуднинг миясига хоннинг хуфялари фақат савдогарлар орасида эмас, балки шоҳнинг амирлари ичида ҳам бўлиши мумкинлиги эсига тушиб қолди. Улар Маҳмуддан ҳам олдин буни хонга етказган бўлса-чи? Унинг ҳуши бошидан учди. Қўйнидан азиз ҳамёнини чиқариб, олмосни қўлига олди.

– Мана буни қара, буюк хон. Ўз одамлари орасида у менга ҳеч нарса демади. Кейин алоҳида чақиртириб, ҳамма нарсаларни суриштирди. Мен уни ҳамма нарсадан хабардор қилиб туришим, унинг айғоқчиси бўлишим учун мана шу тошни ҳадя қилди. Бу жуда қиммат тош, лекин мендек нотавон қулингга бундай тошларнинг бир қалпоғи, олтин тўла арава-ю жаҳоннинг ҳамма дурларидан кўра, сенинг марҳаматинг қиммат туради, эй, буюқларнинг буюғи...

Хон олмосни олиб, Муҳаммад шоҳ билан бўлган тунги суҳбат тафсилотларини гапириб бергунча кафтида айлантриб, унинг сержило шуъласи жилвасига тикилиб ўтирди. Маҳмуд шоҳ билан суҳбатининг ҳар бир сўзини эслаб, гапириб берди. Ҳеч нарсани яширмади. Тўхташдан кўрққанидан узоқ гапирди. Хоннинг юзи ўзгармай қолаверди. Маҳмуд тўхтаганида эса олмосни унга тутди.

– Бу сеники. Сен ўзингни содиқ хизматкордай тутибсан.

– Ў, ҳукмдорлар адолатпешаси...

Хон унга ичидан қайнаб чиқаётган қувончини тўкиб солишга имкон бермади. Қўли билан “жим”, ишорасини қилди-да, кўзи билан барча нўёнларни кузатиб чиқди.

– Шоҳ савдо қилишни истаётган экан, мақтовга лойиқ иш бу. Биз унинг юртига қарвон жўнатамиз. Сизлар, менинг яқинларим, ўз навкарларингиз ичидан билимдонроқ, муносиброқларидан икки-уч кишини танланг. Уларга кумуш ва олтинлардан беринг. Моллардан беринг. Бориб олди-сотди қилиб кўришсин, – Бовурчига қулимсираб қаради. – Савдомизнинг тошқин дарёсидан сув ичиб кўрайлик-чи. Аммо сартовулларнинг шаҳарлари атрофини яхшилаб ўрганишсин. Довонлар қаерда, яйловлару серсув ерлар қайси

жойларда, қанақа кечувлар бор – барини билишсин. Савдо дарёси эмас, ҳақиқий дарёларнинг кечувларини билиб келсинлар. Шаҳарларда ҳам одамларимиз ҳамма нарсани кўра ва эшита оладиган, лозим сўзни айта оладиган бўлишлари керак... Бу карвон бизнинг ерларимизга яқинроқ шаҳарларга боради. У қайтиши биланоқ, сен, Маҳмуд, кейинги карвонни узокроққа бошлаб борасан.

– Буниси билан мен бормайманми?

– Сен кейингисига тайёрлан. Сенинг ишинг қийинроқ бўлади.

– Оллоҳ умрингизни зиёда қилсин, олампадох, лекин савдогар ўз ҳамёнини йўлда тўлдиради-да. Мен ўзим қолишим мумкин, лекин ҳамёним билан молларимни ишончли одамимдан бердириб юбораман. Унинг кўп нарасага фойдаси тегади. Тил ва одатларни билади.

– Жўнатавер.

Ҳали саҳродан бунақа катта карвон кетмаган эди. Отлиқларнинг ўзи тўрт юз эллик киши, мингдан ортиқ юк ортилган туялар. Маҳмуд хитой шохисининг ўзидан икки туя мол ортди. Захарийга деди:

– Мен сенга ўз жигаримга ишонгандай ишонаман, ҳамма буюрганимни яхши уддалаб қайтсанг, озод қиламан. Бунинг устига, қанча қиммат сотсанг, ўзингга яхши бўлади. Ўн динор савдойингнинг бири сеники. Розимисан?

– Қулнинг розилиги сўраб ўтирилмайди.

– Ҳозирча кулсан. Сал ўтиб, ўйлайманки, менинг ёрдамчимга айланасан. Сен менга кераксан. Мен сездим: сени сотиб олганимдан буён, Оллоҳга шукур, ишларим яхши кетяпти.

– Менинг озодлигим нима бўлади?

– Захарий, озод бўласан. Мен сўзимдан қайтмайман. Савдогарлар ҳақгўй одамлар бўлади. Сенинг ўзинг мендан кетгинг келмай қолади. Чўнтагингдаги олтин динорларнинг жаранги янаям кўпроқ бўлишини хоҳлаб қоласан... Менсиз кўп пул тополмайсан. Захарий, одамлар карвон туяларига ўхшайдилар – бир-бирига боғланмаган бўлсалар ҳам кетма-кет юраверадилар.

– Мен уйимга кетгим келяпти. Сизга ёрдамчи бўлолмайман. Олдиндан айтиб қўяй.

– Нима бор, ўша уйингда? Қаерда яхши яшасанг, ўша ер уйинг-да... Эҳтиёт бўл, кўлга тушиб қолма...

4

Савдогарларни Ўтрорда нохуш кутиб олишди. Бозордаги мухтасиблар – тартиб посбонлари карвондагилардан кўзларини узмас, бир қадам нари кетишларига имкон бермас, сурбетларча таъмагирлик қилар эдилар. Хоразмшоҳнинг ноиби Ғаюрхон карвонга Ўтрордан бошқа ёққа кўчишга рухсат бермади. Мўғуллар бўлса, ҳар қандай эҳтиёткорликни унутиб, шаҳар бўйлаб изғир, шаҳар деворлари устига чиқиб кўришар, хандақларни кўздан кечириб, ички истехкомларни қадамлаб ўлчаб кўришарди.

Бозорда бўлса Муҳаммадшоҳнинг салтанатига яқинда жуда катта енгилмас, селдай тўхтатиб бўлмас қўшин бостириб келар эмиш, деган миш-мишлар тарқалиб кетди. Хавотирга тушган одамлар келиб, у қанақанги енгилмас қўшин бўлди экан деб, мўғулларга қараб-қараб кетишарди. Улар карвондаги мусулмонлар орқали мўғуллар билан гаплашардилар. Мўғуллар

бўлса уларни тинчитиш ўрнига, аксинча, енгилмас Чингизхон мағлуб бўлган Хитойга орқасини ўгириб, энди шу тарафларга нигоҳини ташлаган, унинг кимга назари тушса у ё таслим бўлиши керак ёки ўлдирилиши керак, осмоннинг иродаси шунақа, сингари гапларни очик айтишарди. Ўтзорликларнинг мўғулларга кўнгилсизликлари ошкора душманлик тусини олди.

Эртаси куни даҳшатли хабар тарқалди. Ғаюрхоннинг амри билан мўғул карвонидагилар қатл этилди. Ҳамма мол, олтин ва кумушни ноиб Ғаюрхон ўзига олди.

Икки киши – Захарий ва Судуйгина қаергадир яшириниб, тунда қочиб кетишди. Кейин отларини ўлгудек югуртириб, туну кун чопишди. Судуй индамай кетар, ўртоқлари учун мотам тутарди. Захарийнинг қалби ҳам хуфтон. Чингизхон ўрдасига етиб келишганида уларга на дам олишга, на овқатланишга рухсат беришди. Хон уларни шошилинч хузурига чақиртирибди. Чарчокдан гандираклаган ҳолда хон чодирини томон келишди. Кешиктанлар ўймакор олтин эшик табақаларини очди. Захарий бу олий даргоҳ остонасидан итоаткорона ҳатлади. Киравериш ўнг қўлда дастурхон ёзилган, устига кимиз тўлдирилган кумуш қумғонлар ва товоқлар терилган, ўтовнинг гир айланасига шоҳи матолар қопланган, улар мўридан пастга қараб нур сочиб турган қуёш шаклини эсга соларди, у ердан девор бўйлаб ергача осилиб тушган. Ўтовнинг шифти билан девор тепаси туташган жойига эса кумушранг, нафис гажим тортилган. Ўртада олов ёниб турар, ундан нарироқда пастак кенг ўриндикда соқоллари оқарган, жуссадор одам ўтирарди. У бакуват елкаларини олдинга эгиб, кўкиш кўзларини бақрайтирганча келганларга тикилиб турарди. Мўғулларнинг қудратли ва ваҳимали ҳукмдори шу одам экан-да... Унинг ўнг ва чап тарафидаги оппоқ, қалин нама туста нўёнлари ўтирарди.

Судуй гапираётганида хон қилт этмади. Лекин унинг кўзлари тундлашиб, қовоқлари осилиб кетиб, кучли қўлларининг бармоқлари бир-бир очилиб ёпила бошлади. Ҳозир у қўлларини ёяди-ю, кўзларидан совуқ аланга ота бошласа керак. Йўқ, ҳеч нарса юз бермади. Хон нўёнларига ўгирилди, калта бўйнидаги томирлар ўйнади. Соқоли чопонининг ёқасига келиб қадалди ва хирилдоқ овози билан қулиб деди:

– Кимдир дарё бўйида ўтирмакчи эди, шекилли... Хўш? Ўзимиз емиш бўлай деб қолибмиз-ку. Айтмабидим, мен эмас, уруш ўзи мени қидириб келади деб. Токи, бир одамга тобе бўлмагунича ҳар доим шундай бўлаверади. Буюраман: шоҳга элчи жўнатинг. Ҳамма олиб қўйган нарсаларини жўнатсин ва Ғаюрхонни ҳам менга топширсин. Мен унинг ичини олтин-кумушга тўлдираман.

Чингизхон Хоразмшоҳ устига юришга аста-секин тайёргарлик кўра бошлади. Бу сафар туйқус зарба бериб бўлмасди. Шунинг учун ҳам аввал-бошдан ҳаммасини пухта ўйлаб олиш керак. Шошиб эгар урган одам отдан йиқилиши аниқ.

Ўз кучини чамалаб кўрди – бир юз саксон минг аскар. Уларнинг олтмиш минги Мухали қўлида Олтин-хон билан урушяпти. Улусини кўриқлаш учун ҳам қўшин қолдирилган. Демак, яна ўн икки-ўн беш минг қўшинни чиқариб ташлаш керак. Урушга юз мингдан сал ортиқроқ қўшин билан боришга тўғри келяпти. Кам... Олтин-хон билан бўлган уруш шуни кўрсатдики, қўшиннинг кўплиги энг асосий омил эмас экан. Аммо Хоразмшоҳнинг туркий жангчилари жуда кўркмас ва шафқатсиз емиш. Юз минг... Бунга яна бузар, уйғурлар, қарлуқларнинг жангчилари келиб қўшилса, юз йигирма

мингча бўлар экан. Бори шу. Қўшиннинг камлиги янги кучларга эҳтиёж туғдирди. Жалмани танғитларга жўнатиб, шаҳаншоҳни нима қилиб бўлса ҳам, сартовуллар билан урушга оғдириб келишни буюрди. Лекин Жалма хунук жавоб билан қайтди: “Сенга янги ғалабалар керак экан – ўзинг уришавер. Кучинг етмаса, ўтовингда жим ўтиргин-да, буюк хонман деб чиранма”. Буни эшитиб, хоннинг юзига қон гупуриб урди-ю, аммо ўзини босди ва шодон қиёфага кириб:

– Зўр-ку, а! Бу гапи учун ҳали суяқларини битта қўймай синдириб ташлайман!.. – деди. Жалмага бўлса, гинасини билдириб қўйди: – Фармонимни бажариб келмабсан-да...

– Мен қўлимдан келганини қилдим, – Жалманинг қуюқ қошлари туташиб, кўзлари устига осилди.

Танғитлар хузурига у бошқа бир одамни жўнатса ҳам бўларди. Жалма анча вақтдан бери бундай ишлардан узоқ эди. Ўтган йиллар хотираси яна кадрдон навқарини ёнига чақиритишга сабаб бўлганди. Жалма йўқлигидан Бовурчи дўсти ҳам қанақадир сўлиб қолган. Аввалги даврларда бўлганидек, иккала дўсти ёнида бўлишини, биргалашиб улус ишларига бош бўлишларини хоҳлади. Жалма бўлса, буюрганини бажариб келолмабди. Ёки истамаганмикин?

– Мен билан урушга борасанми, Жалма?

– Сен буюрсанг, бораман, буюк хон.

– Қачонлардир ёнимга келишингни ҳам буюрганмидим?

– Унда бошқача эди. Биз ёқалашилар бўлмасин деб ёқалашардик. Отам шундай васият қилган.

– Ҳозир-чи? – сўради хон ва тутаб кетди: – Сен миянгни еб қўйибсан, Жалма! Шоҳ савдогарларни ўлдирса, ўнг қўлим бўлишга қасам ичган танғит ҳукмдори мени менсимаса, қандай қилиб ўчоқ олдида ўтиришим мумкин? Нимани кутай? Ўтовимни бузиб, оловимни ўчиришлариними? Сен ва сенга ўхшаганлар шуни хоҳлаяпсанларми? Мен бўлсам, то бутун шоҳу шаҳаншоҳларни – ҳамма-ҳаммасини – отларим туёқлари остида мажақламагунимча, бу оламда тинчлик бўлмаслигини аниқ кўриб турибман. Турли тилларда гапирадиган халқлар фақат битта ҳукмдорга бўйсунуши керак.

Жалма баҳслашишга журъат қилмади ёки хоҳламади. Чехраси тундлгича ўтираверди. Шу ўтиришда отаси Жарчиўдайга жудаям ўхшаб кетди. Субутой баҳодир унинг акаси бўлса ҳам, бутунлай бошқа одам – ҳақиқий жангчи.

– Шундай қилиб, мен билан борасанми ё йўқми? Мен сенинг хоҳишингни билмоқчиман!

– Буюк хон, қўл остингда қанча одамларинг бор, мени нима қиласан?

– Кетавер, – деди хон.

Энди ҳеч қачон Жалмани чақиртирмайди. Ўтган нарсани қайтариб бўлмас экан, худди ўликка ўхшаб... Ростдан ҳам қўл остида одамлар кўп. Ақллилари ҳам, жасурлари ҳам, чаптастарлари-ю ҳар қандай вазифага тайёр турадиганларини топиш қийин иш эмас. Аммо дўст топиш қийин. Бир пайтлар ўғиллари уларнинг ўрнини босар, деб ўйларди. Бироқ улар ҳам ўз ҳаётлари билан овора. Ака-укалари-ку – болаларидан ҳам баттар... Жуда кўп қийнаган ишқалчи Хасар анча босилиб қолган, жанжал-тўполонлар чиқармай қўйди. Аввалгидай ясан-тусан қилиб, устига қимматбаҳо кийим-

лару қуроллар илиб олишни бас қилган, ўзига ажратилган ерда бир қанча хотинлари қуршовида яшарди...

Савдогар Маҳмуднинг одамлари келтирган маълумотларга қаралса, Муҳаммад салтанатида жуда катта бебошликлар бўлаётган эмиш. Хон шоҳ билан онаси, имомлар, амирлар ўртасидаги зиддиятни қандай қилиб ўз фойдасига буриш ҳақида узоқ ўйлади (айёр шомони Теб-Тангрининг ёнида йўқлигидан афсусланди). Шоҳнинг қанақа одам эканлигини яхши билиб олган, шунинг учун унинг шубҳаларини алангалатмоқчи бўлди. Қочиб ўтганларни чақиртириб, уларни мактуб битишга мажбур қилди. Гўё шоҳ амирлари Чингизхонга мурожаат қилиб, Муҳаммадшоҳ зулмидан бедод бўлганликларини, шоҳ уларни менсимаётгани, хўрлаётгани, жуда ҳам шафқатсизлиги, адолатсизлигидан нолиб, агар хон уларни қабул қилса, унинг хизматига жон деб ўтишларини баён қилдирди. Шу хатни шоҳнинг одамлари “қўлга туширишлари” керак...

Бундай пайтда душман кучларни бўлақларга бўлиш – энг асосий иш. Агар ғўлани бир-икки еридан ёриб олинса, кейин уни тарашага айлантириш унча қийин бўлмайди.

Юриш бошланиши яқинлашган сари хотинларининг тинчи бузилди... Улар тез-тез уришадиган одат чиқаришибди. Ҳар сафар хон уларни бақириб тинчлантирарди. Илгари бундай эмасди. Барча хотинлари ва чўриларини Бўрта донолик ва хотиржамлик билан бошқарарди. Аммо нимадир бўлди-ю унинг ҳукми ўтмай қолди. Хотинлар икки рақиб гуруҳга бўлиниб, бир томонга Бўрта, иккинчи томонга эса Хулан бош эди. Хоннинг фикрича ҳаммасига севиқли хотини Хуланнинг бўйинсунмаслиги сабаб бўлган. Бироқ масала у ўйлаганидан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди. Татар қизи Есуй бошқалар оғиз очолмаётган гапларни айтиб берди.

– Сен урушга кетасан, аммо у ерлардан қайтасанми-йўқми, фақат мангу осмонгагина маълум. Барча одамлар ҳам бир куни ўлишга маҳкум... Улусни ким бошқаради? Бизга ким бош бўлади?

Хон учун бу қутилмаган гаплар эди. Нафаси сиқилди. У ўлиши керакми? Бор вужуди бунга қарши турди. “Мен ҳали қаримасман, таним соппа-соғ. Ёшлиқ йилларимдагидай бир неча кунлаб отдан тушмай юра оламан. Бу ақлсиз хотин нималар деяпти ўзи? Ўлим жуда узоқда ва бу ҳақда ўйлашга ҳали эрта...” Аммо лаънати ўйлар миясига суқилиб кираверар ва қалбида турли хил оғир хавотирлар уйқашиб кетарди.

Хон меросхўр масаласини кундалик одий юмуш каби ҳал қилмоқчи бўлди, аммо бу сафар тадориғи сингари қийин иш бўлиб чиқди. Хуланнинг ўз ўғлини валиаҳдликка суқиштириши хотинлари ўртасида яна можаролар кучайиб кетишига сабаб бўлди. Бўртанинг жон-пони чиқиб кетди. Ўғилларнинг катгаси отасига ўринбосар бўлиши керак. Асрлардан-асрларга ўтиб келаётган удумга кўра – ким катта бўлса, ўша бош бўлади.

Хон шиддаткор Хулан ва кенжа ўғли Қулқонни қанчалик яхши кўрмасин, уни валиаҳд этиб эълон қилолмасди. У ўғиллари ичида энг кичиги экани ҳам майли, асосийси у улғайиб қанақа одам бўлиши ҳам номаълум-ку. Улусни ўз қўлида ушлаб қола оладими, йўқми? Лекин бу сабабларнинг ҳеч бири Хулан учун чўт эмас. Уни бу ерда қолдирса-ю, урушда ўзига бирор нарса бўлса, Хулан куч билан бўлса ҳам, ўғлини тахтга ўтказди. Шунинг учун уни доим ёнида олиб юриши лозим. Ҳамма учун ҳам яхши бўлади. Жўжини тайинласамикан? Қалбидаги эски жароҳати симиллаб кетди. Жўжи унинг ўғли бўлмаса-чи...

Хурсандликларидан у дунёга жўнатилган ҳамма меркитларга жон киради-ку. Асосий сабаб бу эмас. Жўжи борган сари отасидан узоқлашиб кетяпти. Йўқ, у валиахд бўла олмайди. Чиғатой, Ўқтой, Тўли – мана шулардан биттаси валиахд бўлиши керак. Қайси бири? Юрагига яқини Тўли. Жасур, кўркмас, одамларни эргашира олади, аммо ўзи ҳам бошқаларга эргашишга мойил. Ҳукмдор учун бу ҳалоқатли. Чиғатой, аксинча, ҳамма қоида ва удумларга қатъий амал қилади, талабчан, бошқалар тугул, ўзига раҳми келмайди. Кўнгли бўшлар унинг атрофида кун кўролмайди. Ёмонларини эса ўзи қувиб солади. Бу унинг ёлғизланиб қолишига олиб келиши мумкин. Ишончли кишиларинг бўлмаса, улусни бошқариб бўлармиди? Ўқтой қоляпти... Марҳаматли, одамлар билан хушмуомала, оғир, босиқ. Фақат қатъият етишмайди. Аммо унинг ёнида ҳамма вақт яқин кишилари бўлиши шубҳасиз...

Хон ўғиллари билан юзма-юз гаплашиб олишга қарор қилди. Тўрталови унинг ўтовига тўпланишди. Қоровулларга ҳеч кимни киритмасликни буюрди. Кумуш шамдонларда қалин мум шамлар шуълаланар, ўғиллари жим. Оталари билан қачон шундай ёлғиз ўтириб гаплашишгани эсларидан ҳам чиқиб кетган. Ҳар доим атрофда бегоналар бўларди. Балки шунинг учун ака-укалар худди бегоналардай, бир-бирларига ётқараш қилиб ўтирарди. Гап нима ҳақида бўлишини, эҳтимол, билишар.

– Болаларим, мени осмон ўз бағрига чақирган чоғда, улусим ва жами топган-тутганим сизларга қолади, – ўлим ҳақидаги фикрлардан кутулиш учун хон тез-тез гапира бошлади. – Сизларнинг ҳаммаларингиз менинг ўрнимга ўтиришга муносибсиз. Лекин ичингиздан биттангиз хон бўласиз. Ҳар хил тилларда гаплашадиган бу халққа ким муносиб ҳукмдор бўла олишини ўзларинг айтишларингни истайман. Бу машаққатли ишга ким бошқалардан кўра кўпроқ тўғри келади?

Жўжи гутули кўнжидаги аллақандай доғни куч билан тимдаларди. Ўқтой шамдонни айлантириб, шуъласига секин пуфлар ва унинг тебранишини кузатиб ўтирарди. Чиғатой бўлса, худди ўзига ҳеч кимни йўлатишни истамаётгандай киёфада эди. Тўли ака-укаларининг бир унисига, бир бунисига кўзини тикар, отаси қайси бирининг исмини айтишини кутарди.

– Жўжи, қани, сен гапир-чи.

Тўнғич ўғил бошини кўтариб қаради. Қошлари ўйнаб, қаншари устида чизик ҳосил қилди. Чиғатой ундан илгарилади:

– Нега энди у биринчи бўлиб гапириши керак?

– У ҳаммангдан катта.

– Валиахд қилиб шунга тайинламаяпсанми? Ҳамма билади: Жўжи – меркитлардан совға. Биз унга итоат этмаймиз.

Жўжининг юзи оқариб кетди, Чиғатойнинг кўзларига тик қараб:

– Ўзингни ҳаммадан ақллиман деб ўйлайсан-у, аммо осмон сени ақлдан сиқиб қўйган. Бошқалардан устун жойинг – ваҳшийлигингда. Бироқ бу одамларга хос фазилат эмас. Бу кўриқчи итларга ярашади.

– Фазилатниям, ақлниям сендан сўрамайман!

– Жим бўл, Чиғатой! – хон даҳанаки олишувни тўхтатди. – Сенинг уятсизлигинг ҳар қандай чегарадан чиқиб кетди. Жўжи – катта аканг. Бунақа гапларни бошқа эшитмай. Тилингни суғуриб оламан!

Оғир жимлик чўкди. Хон Чиғатойдан жаҳли чиқди, аммо ўғли аввалгидай тунд башаралигича қолаверди.

– Балки сенинг ўзинг менинг ўрнимни эгалламоқчидирсан?

Чиғатой шошилмасдан жавоб қилди:

– Сен ўзинг истаган одамни тайинлашга ҳақлисан. Менга қолса, Ўқтойга жон деб итоат қилардим.

Валиахднинг исми эълон қилинди. Мана шунинг учун ҳам хон Чиғатойни кечирди.

– Сен нима дейсан, Жўжи?

Жўжи бошини кўтармаган кўйи, синиқ овозда деди:

– Мен укаларимнинг ҳар бирига хизматкор бўлишим мумкин.

– Мен сендан Ўқтой ҳақида нима дея оласан, деб сўраяпман.

– У ақл ва адолат билан ҳукмдорлик қила олади, деб ўйлайман.

– Сен-чи, Тўли?

– Агар Ўқтойни тайинласанг, хурсанд бўламан.

– Ўқтой, сен нима дейсан?

– Мен сенинг ироданга итоат этаман, ота. Мени тайин қилсанг, бу юк-сак шарафга муносиб бўлишга ҳаракат қиламан. Мана шу менинг гапим...

– Масала ҳал бўлди, деб ҳисоблаймиз. Эртага бу қароримизни эълон қиламан. Уни ўзгартиришдан кўрқинглар! Жўжи, Чиғатой, Тўли, сизларнинг ҳар бирингизга мен сартовул подшоҳидан тортиб олинган ерлардан улус ажратаман. Ўшаларга ҳукмдорлик қилаверасизлар. Аммо эсингиздан чиқарманг: мен тайин қилган одам ҳаммангизнинг устингизда бош бўлади. Можаро чиқарманг. Қариндошларим Сача-Беки, Ўлтон, Хучарлар тақдирини тез-тез эсланг... Менинг қонунларимга риоя қилинглар. Шунда ҳечам адашмайсиз, ҳеч нарса йўқотмайсиз.

Валиахд танлови ҳаммани ҳайрон қолдирди. Аммо ҳеч ким удини чиқармади. Ҳатто Хулан ҳам миқ этмади.

Қуён йилининг баҳорида (милодий 1219 йил) хон Тўла дарёси бўйидаги қўналғасини тарк этиб, жангга отланди. Эрдиш дарёсига етиб келганда, ёзни шу ерда ўтказиш учун кўнишди. Шу ердан туриб, у Муҳаммадшоҳ шаҳар ва кентларига эл орасида ваҳима уйғотиш, Хоразм шоҳи урушга қандай тайёргарликлар кўраётганини билиш мақсадида қочиб ўтган мусулмонларни жўнатди.

Қўшин бўлса, ов овлаб, отларини семиртириш билан машғул эди...

БЕШИНЧИ ҚИСМ

1

Қоракум чўлларига қум бўрони яқинлашаётганини билиш қийин иш эмас. Аввалига барханлар тепаси сал тўзғигандай бўлиб, от туёқлари остида қум шитирлаб қолади. Бўзарган чанг булутчалари визиллаб учиб, сал ўтмай яна бир, икки қайталанади... Бўрон келаётганини билиш мумкин, лекин тўхтатиб бўлмайди.

Аввалига хон келаётганмиш, деган хабар шаҳар ва қишлоқ кўчаларидан шивирлаб ўтди. Кейин салтанатнинг энг чекка худудларидаги одамлар қочишга тушди. Улгурган, эплаган қочди. Ғийқиллаган аравалар, отлару эшаклар, туялар бир ипга тизилиб, қолганлар эса пиёда мамлакат ичкари-сига қараб йўл олдилар. Йўл азобида эзилган болалар чинқириб йиғлаган, оналари атрофга олазарақ нигоҳ ташлаган, эркакларнинг юзлари чанг ва офтоб тиғидан қорайиб кетган. Қочоқлар Самарқандда туриб қолмай,

ичкарироққа, Урганч, Термиз, Балх ва Ғазнага қараб кетавердилар. Шоҳ хавотирли хаёллардан чарчади. Наҳотки, лаънати хон қароқчиларини Самарқанд остонасигача олиб келса? Наҳотки, одамлар ҳам худди паррандалар ва ҳайвонларга ўхшаб бир балони сезишаётган бўлса?

Шоҳ амирларини катта маслаҳатга чақиртирди. Орқасида Жалолиддин, Темур Малик ва туман тансоқчилари туришарди. Бу одамларга ишонса бўлади. Олти кишилиқ қаторга терилган отлиқлар майдондан отларини йўрттириб ўтиб, минора остидаги дарвозага кириб кўздан ғойиб бўларди. Биринчилардан бўлиб, бошларига кўй жунидан папоқ ва тор чопон кийган туркманлар ўтди. Учқурликда тенги йўқ бу отларнинг сағрилари офтоб нурида товланарди. Уларнинг ортидан қипчоқлар ўтди. Буларники саҳройи зот, у қадар учқур ва енгил бўлмаса ҳам, жуда чидамли. Қипчоқларнинг ўзлари ҳам келбатли туркманлардан кўра пишиқроқ. Аммо улар ҳам, булар ҳам – жангчи. Уларга ҳеч ким бас келолмайди. Мана булар эса қорамағиз ғурлиқлар. Сафда жуда эркин келяпти. Ҳурмат сақлашни исташмайди. Уч йил олдин уларнинг ўз султонлари бор эди, атрофдаги қўшниларга ваҳима солиб турарди. Энди улар шоҳга қарашли, бу эса уларга ёқмайди...

Туёқлар зарбидан ғўлалар дукурлар, ислом байроғи ҳилпирар, хожибларнинг туғлари силкиниб, аслаҳалар ярақлаб кетар, улкан ноғоралар гумбирлар, кичиклари рез тортарди. Шоҳнинг юраги қувнаб кетди, қўлини туйнукдан чиқариб, жангчиларига силкиб кўйди. Улар ҳам ўз хайқириқлари билан жавоб қилишди.

– Амирларим, устимизга душман бостириб келмоқда. Қудратли ва шафқатсиз ёв. Аммо биз у динсизларнинг кучини қирқамиз, тиз чўктирамыз! Душман қанча кучли бўлса, ғолиблар шавкати ҳам шунчалик юксак бўлади.

Шоҳ қандайдир ноқерак сўзларни айтаётганини, ҳозир бу ерда бошқача гапириш кераклигини ҳис қилди. Бироқ у ўша сўзларни топа олмасди.

– Шавкатимиз ҳам, Оллоҳнинг марҳамати ҳам ўзимиз билан! – у хитоб билан гапирмоқчи бўлганди, аммо овози титраб чиқди. – Сизларни тўплашимдан мақсад, душманни қандай қарши олиш ҳақидаги фикрингизни билмоқчиман.

– Олампаҳоҳ, қўшинимиз жуда катта, – деди Темур Малик. – Биз хонга рўпара чиқиб боришимиз лозим. Унинг узоқ юриб чарчаган, ҳолдан тойган қўшинини йўл устида тутиб, ўзимизга қулай бўлган ерда уришишга мажбур қилишимиз керак. Шундай қилсак, уни парчалаб ташлаймиз!

“Парчалаб ташлаймиз”миш, айтишга осон, – ўйлади шоҳ. – Парчалолмасак-чи? Қаёққа қочамиз? Урганчга, онаминг ҳузуригами? У ерга боришим билан мени тахтдан қулатишади, балки ўлдириб ҳам юборишар. Аслида қочишга ҳам улгурмасам керак. Жанг пайти орқамдан бир найза санчишади-ю, ҳаммаси тугайди... Ваҳоланки, Темур Малик тўғри гапиряпти. Хонни йўлда тутиб, барча қўшин билан устига ёпирилиш энг аъло йўл...”

Кўркмас, аммо шухратпараст тоғаси, амир Амин Малик ҳам Темур Маликнинг гапини тасдиқлади.

Шоҳ бошқаларнинг гапини эшитмас, ўзини қандай ҳимоя қилиш йўлини изларди. “Қўшинни шаҳарларга тақсимлаш, шубҳа остида бўлган амирларни узоқларга жўнатиш керак. Шунда уларнинг тил бириктириши мушкулроқ бўлади. Кимдир хиёнат қилмоқчи бўлса – битта шаҳарни ёвга топширади. Ўзим эса бу ерлардан узоқларга кетаман, хиёнатчи ва сотқинлардан нарироқ

бўламан. Урушдан кейин малъунларни фош қилишга Оллоҳнинг ўзи мадад беради-ю, битта-битта нариги дунёга равона қилавераман”.

Нажот йўлидай кўринган ушбу фикр шоҳни руҳлантириб юборди.

– Жангда кўркмас ва кенгашларда доно амирларим, худосизларга қарши урушга киришга тайёрлигингиз учун миннатдорман. Сизлар каби мард йигитларим билан мен ҳар қанақанги душманни енга олишимга шубҳа қилмайман. Лекин майдонда жанг қилсак, кўп қон тўкилади. Биз шаҳар ичидан туриб уришамиз. Қалъаларимиз деворларига эса саҳройи ёвнинг тиши ўтмайди. Душманни даф қила олишингизга шунчалик ишончим комилки, ўзим Балхга қараб от сурмоқчиман. Қўшинимни ўша ерда жамламоқчиман. Душманнинг тиши синиши билан, у думини қисганича ўз уясига қараб қоча бошлайди. Шунда биз янги кучлар билан уни таъқиб этамиз. Унинг ерларини топтаб ўтиб, Хитойга қадам қўямиз! Сизларни шон-шараф кутмоқда, амирларим! – у керагидан ортиқроқ тетиклик билан гапирарди.

Шоҳ ўша куниёқ амирларини салтанатнинг турли шаҳарларига тарқатиб юборди. Амин Маликни олис Ғазнага, Темур Маликни Хўжандга ноиб қилиб жўнатди. Ўтрордаги Ғаюрхонга ёрдам учун Қорачахон жўнатилди. Шошқалоқ Хумортегинни бўлса Урганч йўлига солди, маликаи танҳога маслаҳатлар бериб юраверсин...

Оқшом унинг хузурига Жалолиддин келиб, илтимос қилди:

– Қўшинни ташлаб кетманг! Балхда бошқа биров қўшин йиға турсин. Назаримда, шаҳар ичида уришамиз деб, янглишаётганга ўхшаймиз. Қишлоқларимиз осонгина душман қўлида қоляпти. Одамлар “солиқ йиғиш пайтида доим тепамизда турадиганлар душман келганда қаёққа йўқолишди?” дейишади ва ҳақ бўлишади ҳам.

У ўғлига нима сабабдан бундай қарорга келганини айтмади. Айтса – амирларидан кўрқаётганини тан олган бўлади. Жалолиддин ёш, кўркмас, отасини тушунмайди.

– Сен кенгашда айтган гапларимни эшитдинг. Бошқа ҳеч нарса деёлмайман. Фақат битта гапим – сен мен билан бирга кетасан.

– Мени шу ерда қолдириб, ҳамма қўшин ихтиёрини менга беринг! Ўлсам ўламанки, хонни яқинлаштирмайман.

– Сен мен билан бирга кетасан, – деди қовоғи уйилган шоҳ қатъий қилиб.

Улар қочаётган фуқародан илгарилаганча Балхга от чоптириб кетишди.

2

Чингизхон Ўтрор яқинига етиб келганда Хоразмшоҳ қўшинини шаҳарларга бўлиб ташлаб, ўзи қаёққадир кетгани ҳақидаги хабар келди. У нафрат билан кулганча ўйлади: “Белимга қилич осиб жангга кирганимдан буён бирорта ҳам муносиб душманга рўпара келмадим. Ҳаммаси бир-бирига ўхшайди: мақсадлари майда, томирларида қайноқ қон эмас, сийдик оқади. На ўзларини ҳимоя қилолади, на жангчиларга хос мардона ўлади. Қўрқоқ! Аҳмоқ! Шундай улкан салтанатни қўлида ушлаб турганига ўлайми! Бунақа одам одамларни эмас, сигир подасини бошқариши керак”.

Хон чодир олдига қўйилган юмшоқ курсида ўтирар, олдидаги хонтахта устида Хоразмшоҳ ерларининг рангин чизмаси туширилган харита очик ётарди. Савдогар Маҳмуд ва бошқа қочқин сартовуллар унга чизмаларда

каерда, нима жойлашганини тушунтирарди. Сайхун, Жайхун, Зарафшон дарёлари ва хоразмийлар денгизи¹ мовий ранглар билан чизилган, тўқ яшил ранг билан суғориладиган, оч яшил ранг билан эса ўтлоқ далалар тасвирланган эди. Қум саҳролари сариқ, аҳоли истиқомат қиладиган масканлар қизил бўёқларда ифодаланган. Атрофига ҳалқа чизилган қизил доирача бўлса, девор билан ўралган қалъалар экан. Қалъалар ёнига қора чизиқлар чизилган бўлиб, бу кўшин ҳақидаги маълумотлар экан. Бир пайтлар хон сотқин-хиёнатчиларни яқинига йўлатмас, гап-сўзсиз бошларини олишга ҳукм қиларди. Энди кўникди: сотқинлардан ҳам фойдаланса бўларкан.

Харитани тўлиқ тушуниб олгач, сартовулларга жавоб бериб юборди. Одам ёлғизликда мушоҳада қилиши керак.

Шамол харита учларини силаб ўтар, қоғоз енгилгина шитирлаб турарди. У пичоғини чиқариб, харитани бостириб қўйди. Қуёш куйдирмайгина иситар, куруқшаган ўтлар орасида чигирткалар эринганнамо чириллашарди. Ёз охирлаб қолган. Яна бир майса қурибди... Куз яқин. Бу ерларда куз узоқ ва илиқ келаркан, қиши ҳам қаҳратон эмас. Ёз жазирамасида жанг қилиш осонмас. Одамлар эринчоқ, боз устига кўпчилик орасида турли касалликлар тарқалиши ҳам мумкин... Хонга аталган яна қанча майса кўқариб бўй чўзаркин?

Узоқда Ўтрор қалъасининг деворлари ва тепаси кунгурадор миноралари қорайиб кўриниб турарди. Олғинчилари ўша ерларда бемалол от йўрттириб юришарди. Ўтрор қамал қилинган. Шаҳарга бирорта одам ҳам киролмайди ва у ердан ҳам чиқолмайди. Қуршовдаги шаҳар ёнида барча кўшинни ушлаб туриш ақлдан эмас. Ҳамонки шоҳ биқинларини очиб берган экан, икки қўллаб уриш керак. Шундай уриш керакки, нафас ҳам ололмасин.

Шу тахлит то кун ботгунга қадар чизма устида ўтирди. Ўйлади, қимиз ичди, вақти-вақти билан нўёнларини ё сартовулларни чақиртирарди. Улардан бир нималарни сўрар, сўнг яна ўзи ёлғиз қоларди. Бир қарорга келгач ўғилларини чақиртирди.

– Хўш, ўғилларим, ишимиз кўп, ҳаммага етади! Жўжи, сен Сайхун бўйлаб пастга қараб юрасан. Йўлингда учраган ҳамма шаҳарларни оласан. Денгизга чикқач, кун чиқиш томонга қараб юр. Мана сенинг йўлинг, – хон тирноғини қоғоз устига ботираркан, чуқур из қолдирганича Урганч устида тўхтади. – Сен билан Ҳасанхўжа ва Алихўжа деган сартовуллар ҳам боради. Улар йўлни билади. Уларга ишон, лекин текшир, – у жим бўлди-да, Жўжиге синовчан назар ташлади. – Сизлар халқларга ҳукмдорлик қилиш учун туғилгансизлар деганман. Жўжи, сен тўнғич ўғлим бўлганинг учун биринчи бўлиб сенга улушингни ажратиб бераман, – бармоғи билан харита устида Урганчни ҳам қўшиб бир доира ясади. – Шунинг ҳаммаси сеники.

Ўғли чизмага тикилди, кейин Ўтрорнинг қорамтир кўланкасига қаради-да, миннатдорлик билдирди:

– Раҳмат, ота.

Унинг миннатдорчилиги қандайдир оддий, хиссиз чикқандай бўлди. Бу хонга алам қилди-ю, лекин билдирмади.

– Чиғатой, Ўқтой, сизлар шу ерда қолиб, Ўтрорни оласизлар ва Гаюрхонни менга тириклай олиб келасизлар! Дарё бошига нўёнларимдан бирини жўнатаман. Тўли, биз эса сен билан Бухорога борамиз. Бухородан Самарқандга ўтамиз. Муҳаммадшоҳнинг “қорни”ни ёриб ташлаймиз.

¹ Хоразмийлар денгизи – ҳозирги Орол денгизи назарда тутиляпти.

Шуни эпласак, “юраги”га боришимиз осонлашади. Эсингизда тутинглар, биз бу ерларга умрбод эгалик қилгани келганмиз. Ернинг хўжайиниман, деган одамларга шафқатсиз бўлинг. Одамлар майсага ўхшайди. Бирини топтаб ташласанг, бошқаси ўсиб чиқаверади. Аммо ўша бошқалари ернинг эгаси ким эканини яхши билади. Биз – осмон ҳукмдор қилиб яратган одамлармиз ва кимки бизга таслим бўлмас экан, у осмон иродасига терслик қилаётган бўлади.

– Сўрашга ижозат эт, ота, – деди Жўжи.

– Сўра...

– Одам осмоннинг иродаси билан яратилади-а?

– Шундай деса бўлади.

– Унда одам нима учун кимнингдир, айтайлик, менинг хоҳишим билан ўлиши керак?

– Гап бу ёқда дегин... Унақада сен жангчи эмас... – хон гапини тугатмади. Агар ҳозир гапирса, Жўжини ўлар даражада ҳақорат қилишини сезди.

Кечкурун чодирига нўёнларини тўплаб, уларга ўз режасини эълон қилди. Шундан сўнг хизматкорлар май ва гўшт олиб кирди. Унинг ижозати билан Хулан хур чалиб, ашула айтувчи қизлар ва сурнайчи ўғил болаларни чақиртирди. Улар келиши билан даврада ғовур-ғувур бошланди. Нўёнлар бир-бирларига такаллуф қилиб, қадахларини алмаша бошлашди. Хон ўз кўли билан Бовурчи, Жалма ва Субутой-баҳодирларга май узатди. Жангларда ҳаммага омад ва ғалаба тилади. Ўзи ҳам архи ичди. Юроллар тинглади, мақтов кўшиқлари эшитди, хурларнинг майин жаранги, сурнайларнинг нолали, ғамгин тароналарига ғарқ бўлди. Мусиқа унинг қалбини кундалик чангу ғуборлардан тозалар, номаълум ёқларга чорлар, сергаклантирар ва айни чоғда шодлантирарди. Хуланнинг кўли ва билакларидаги олтин тақинчоқлар яраклар, мафтункор кўзлари жилваланарди. Гўё вақт унга ўз таъсирини ўтказмасди, йиллар ўтган сари гўзаллашиб борарди.

Хон мусикадан бўшашди. Ичида қанақадир оғрик турди.

– Хон ором олмоқ истайди. Тарқалинглар.

Бу Хуланнинг овози эди. У бу сафар ҳам хоннинг кўнглини топа олди. Шу тобда у қаерга бўлса-да ёлғиз кетишга тайёр эди. Оёқлари остида юмшоқ ва шабнам хўл қилган муздек майса бўлса, ялангоёқ югурса... Чодирдан чиқди. Куруқ шамол елиб турар, осмон юзини қатлам-қатлам қора булутлар қоплаган, ой кўринмаса ҳам булутлар четини ёритиб турарди. Шу пайт анча илгари даолар билан қилган суҳбатини эслади. Ўшанда уларнинг фикри кулгили туюлганди. Энди эса ўша гапларда муҳим жиҳатлар ҳам бор экан.

Хон Елюй Чу-цай чодирига кирганда у баланд ўринда китоб ўқиб ётарди. Хонни кўриши билан сакраб ўрнидан турди.

– Турмасанг ҳам майли, – деди хон ва ўрин ёнига тахланган бир тўп китоблар устига ўтирди. – Сен даолар илмидан хабардормисан?

– Йўқ, буюк хон, – Чу-цай туриб, эгнига чопонини кийди ва хонга чинни идишда чой узатди.

– Нима учун?

– Бир одам ҳамма илмни эгаллай олмайди. Даони англаш учун бутун умр кетади. Бу энг буюк илмлардан бири.

– Даолар узоқ яшашадими?

– Улар ҳаётининг бардавомлиги икки нарсага – борликни билиш илмининг қанчалик чуқур ўрганганлари ва билганларига мутлақо итоат

қилишларига боғлиқ. Даоларнинг улуғ мураббийси Лаоцзи, айтишларича, бир юз олтмиш, яна бошқаларнинг фикрича, икки юз йил яшаган эмиш.

– Тўқима эмасми? – шубҳаланди хон. – Бу хитойликлар жуда тўқимачи бўлишади-да.

– Ёнғоқ пўчоғининг ичида мағизи бўлганидек, ҳар қандай тўқимада ҳам ҳақиқат яширинган бўлади. Шу нарса аниқки, даолар абадий ҳаёт сирини излаётдилар.

– Хўш, натижа-чи?

– Бу илмдан беҳабар мендай одамдан тайинли бир гап чиқиши қийин, буюк хон, – Чу-цай айбдорларча кўзини пирпиратди. Тибет буқасининг соқолига ўхшаш узунчоқ соқолини кафти орасига олиб сикди. – Буни даоларнинг ўзларидан сўраш керак.

– Мен уларнинг энг билимдонини кўришим керак.

– Битта доноси бор. Лекин у тирикми, йўқми, билмайман. Бунақа талотўп замонда одамнинг йўқолиб қолиши осон.

– Мен художўйларга тегмасликни буюрганман. Уни қидириб топиш керак. Ўтириб хат ёз.

– Балки топармиз...

– Топиш керак. Ўша донога мактуб ёз.

Чу-цай тахлама тахта устига қоғоз қўйди, сиёҳни суриб, қамишдан нафис қилиб ясалган довод учини кўздан кечирди.

– Нима деб ёзай, улуғ хон?

– Хат буйруқ эмас, илтимос оҳангида бўлиши керак. Буйруқ сенга бўлади. Эртагаёқ учкур отларга миндириб одамларингни жўнат. Улар ўша донишмандни қидириб топсин. Керак бўлса бутун Хитойнинг тит-питини чиқарсин. Шу ишга бошинг билан жавоб берасан.

Чу-цай совиб қолган чойини ичди-да, мактуб мазмунини ўйлай бошлади.

Чодирда хонни Хулан кутиб турарди.

– Сен Жўжигга жуда катта улуш бердинг...

Хотинининг сайроқи оҳангда гапиришидан бу бежиз эмаслигини тусунди. Ҳозир бирор нима сўрайди.

– Бегоналарнинг ерларини ҳам қизғониб ўтираманми?

– Мен иккаламизнинг ўғлимиз ҳақида ўйладим...

– Ҳали уни ўйлашингга эрта. Мен фақат Жўжининг улусини бердим. Ҳар бир ўғлим учун ҳам алоҳида ерлар босиб оламан ҳали. Қулқон кам бўлмайди. Сен нима учун Жўжини унча хушламайсан?

– Чунки у сени яхши кўрмайди.

Хон индамади. Бу мавзуда ҳаттоки Хулан билан ҳам гаплашишни истамасди.

3

Сайхун бўйлаб Ўтрордан йигирма тўрт фарсаҳ юрилса, Сиғноқ шаҳрига борилади. Жўжининг кўшини бу йўлни шитоб босиб ўтиб, шаҳарни ўраб олди. Жўжи ўтовига унинг яқин навкарлари ва мингбошилар кенгаш учун йиғилди. Жаба Жўжининг ёнида ўтирар, шунинг учун ўтовга кирган нўёнлар уларнинг ҳар икковига ҳам бир хил таъзим қиларди. Бу эса Судуйга ёқмасди. Албатта, Жаба номдор саркарда, лекин Жўжи билан тенг эмас-ку. Судуй Жўжигга ачинар ва хон бу ўғлини бошқаларига қараганда камроқ

яхши кўришини тушунмасди. Уни валиахд деб эълон қилмади. Судуйнинг фикрича, халққа хоннинг бошқа ўғилларидан кўра, кўпроқ Жўжи ёқарди.

Нўёнлар тўпланиб бўлгач, Жўжи сўради:

– Шаҳар деворларига жангчиларимизни ташлаймизми ёки сартовулларга ўз хоҳишлари билан таслим бўлишларини таклиф қиламизми? Қайси бирини тўғри деб ҳисоблайсизлар?

Одатда бундай пайтларда аввал кичик нўёнлар ўз сўзларини айтарди. Аммо бу гал биринчи бўлиб Жаба сўз бошлади:

– Биз вақт йўқотяпмиз. Ҳозир душман саросимада. Маслаҳат қилиб ўтирмай, деворга чиқиш керак.

Жабадан кейин бошқа биронта ҳам нўён сўз айтишга журъат қилолмади. “Ҳа, ҳа, жанг қилиш керак...” Жўжи бундан норози бўлганини кўриб турган Судуй жим ўтиролмади деди:

– Қамалдаги шаҳар, қуршовдаги ҳайвон эмас – қочиб кетмайди. Агар сартовуллар дарвозаларни очиб беришса, юзлаб жангчиларимиз тирик қолади.

Жаба унга хўмрайиб қаради – гўё елкасига юк ортиб олгандай. Судуй бошқа тарафга ўгирилиб олди.

– Жангчиларимиз йўл юриб чарчаган, – деди Жўжи. – Мен уларга дам беришни ўйлаб турибман. Бу орада Ҳасанхўжа шаҳарга бориб, ўз юртдошларини таслим бўлишга кўндириб кўради.

– Маслаҳатчиларинг жуда ақлли, – деди Жаба қовоғини уйиб. Судудан сўради: – Э, йигитча, исминг нима? Буни буюк хонимиз ҳам билишларини истайман.

У Судуйнинг исмини билар ва бу гапни уни кўрқитиш учун эмас, “Қизим, сенга гапираман, келиним, сен эшит”, қабилида Жўжигга босим ўтказиш ниятида айтганди. Жўжи буни тушунди, лекин кўрқмади.

– Нўёнлару навкарларни менга отам берган. Агар фойдали маслаҳат бўлса, уларни сенинг маслаҳатларинг сингари инobatга оламан, эй, улуғ нўён.

Жўжининг овозида хотиржамлик ва қатъият бор эди.

“Баракалла, қойил!” хаёлидан ўтказди Судуй.

Эгнига хитойи ипақдан чопон, бошига катта оқ салла ўраган, қалин бармоқларига тилло узук тақиб, соқолини қизилга бўяб олган Ҳасанхўжа эгарда виқор билан ўтирарди.

Улар шаҳар деворига яқинлашди. Девор устида жуда кўп одам тўпланган эди. Тик турганча, найзаларини силкиб, пўписа қилиб қўярдилар. Судуй шаҳарликлар Ҳасанхўжани қабул қилишмаса-чи, деган хавотирга тушди. У жангчиларини ўқ етмас жойда тўхтатди. Ҳасанхўжа у ёғига бир ўзи бақирганча от суриб кетди.

– Нима деяпти? – деди Судуй Захарийга.

– У айтяптики: “Мен сизларнинг ҳузурингизга тинчлик истаб келяпман. Оллоҳ сизларни ақл билан иш тутишга бошласин”.

– Қўрқяпти...

Дарвоза табақалари очилиб, Ҳасанхўжа ичкари кириши билан яна тақа-тақ ёпилди. Сал ўтмай, девор устидаги ҳарбийларнинг дубулғалари орасида унинг оппоқ салласи кўринди.

– Келиша олармикин... – деди Судуй нимадандир безовталаниб.

Лекин Ҳасанхўжа келиша олмади. Унинг салласи жангчилар боши устидан учиб тушди. Бир зумдан кейин унинг ўзини ҳам отиб юборишди. Унинг танаси ерга гурсиллаб тушди. Дарвозалар очилиб, отликлар учиб чиқди. Судуй жангчилари билан қароргоҳ томон от солди. Базўр қочиб қолишди. Жўжи билан Жаба уларни ўтов олдида кутиб туришган экан. Судуй отидан сакраб тушаркан:

– Тамом! Ҳасанхўжа энди йўқ, – дея хитоб қилди.

– Нега хурсанд бўляпсан? – сўради Жўжи. – Э-эх!

Жаба бошидаги дубулғасини тўғрилади-да, товачини чақириб буюрди:

– Довуллар чалинсин!

Энди у Жўжи билан маслаҳатлашиб ўтирмади. Довуллар садоси остида жангчилар девор томон кета бошладилар. Улар палахмонларини, ёғоч тўсиқларини ортмоқлаб боришар, темир совутга ўраниб олган Жаба оқ от устида ўтириб, кўшинни бошқарарди. Жўжи буларнинг ҳаммасини умидсизлик билан кузатиб турар, Судуй ўзини айбдор сезарди. Ҳасанхўжани девордан улоқтирганларига хурсанд бўлгани рост-ку. Бирдан Жўжи от келтиришларини буюрди. Дубулға ва совутсиз отига миниб, жангчилар кетидан учуриб кетди. Ўзи бориб палахмонларни ўрнаттирди, катта-катта харсанглар билан деворга зарба устига зарба бердира бошлади. Унинг кўзларида Судуй илгари ҳеч кўрмаган қандайдир ғазаб бор эди. Кўркувни бир четга йиғиштириб қўйган. Ўқ еган жангчилар ерга қулашарди. Бир ўқ Захарийнинг қўлини шилиб ўтди. Иккинчиси Судуйнинг бошига тегди. Агар дубулғаси бўлмаганда болалари етим қоларди. Лекин Жўжигга осмон марҳамат қилиб турарди.

Олти кеча-кундуз палахмонлар тинмади. Еттинчи куни катта-катта ёриқлардан мўғуллар шаҳарга ёпирилишди. Элчини ўлдиришгани учун Жаба бутун шаҳар аҳолисини қириб ташлашни буюрди. Жуда камчилик тирик қолди. Жаба уларни тўрт томони қибла дея қўйиб юборди: таслим бўлмаганларнинг ҳоли не кечишини одамлар билсин.

Бухоро остонасидан чопар келди. Хон Жабани ҳузурига чақиртирибди. Нўён кетаётганидан Судуй севинди. Энди ҳаммаси Жўжи хоҳлагандай бўлади.

Жаба хонга Жўжининг қатъиятсизлиги, ўзининг гапига кирмагани, бир навкарнинг маслаҳатига қулоқ берганини айтиб берди. Хон ушбу огоҳлантиришлар билан ўз чопарини юборди: “Агар бундан кейин ҳам шундай бўлмағур ишлар билан машғул бўлсанг, ёнимга келтириб, жазойингни бераман. Сигноқ шаҳри ва музофотини бошқаришни Ҳасанхўжанинг ўғлига топширишингни амр қиламан”.

– Отамнинг бу амрини жоним билан бажараман, – деди у чопарга. – Отам Ҳасанхўжа ўғлининг мартабасини кўтармоқчи. Умид қиламанки, ҳалок бўлган бошқа баҳодирларнинг ўғиллари ҳам шундай марҳаматга муносиблар.

Унинг бу жавобида яширинган оҳангни ҳис қилган Судуй Жўжигга ачинди. Лекин хон Судуйни ҳам унутмаганди. Ёш кешиктан чопар кулимсираганча Судуйга қаради.

– Буюк хон бу навкарингга йигирма таёқ урдиришни буюрди – қачон ва нима маслаҳат беришни ўрганиб олади.

Жўжи чопарнинг бу гапини эшитмаганга олди. Лекин ёш кешиктан ўжарлик қилиб, хоннинг буйруғини яна такрорлади.

Жўжи алам билан деди:

– Албатта, хоннинг бу буйруғини ҳам бажараман. Яна нима?

– Навқарингни жазолаш менга топширилган...

Кешиктан Судуйнинг елкасига дўстона уриб қўйиб, ўртоқларини чақирди. Улар Судуйга яқинлашиб, қўлларини сиқишти. Судуй уларни итариб, титроқ қўллари билан белбоғини еча бошлади. Жўжи қўлларини сиқиб, тишини тишига босганча ўтирар, чакак мускуллари ўйнаб ётарди. Судуй чаккон бир ҳаракат билан ерга ётди. Биринчи зарбадан кўзларидан учқунлар сачраб кетди, тушунарсиз оғриқ бутун танаси ёйилди. У бақириб юборишдан ўзини зўрға тийди. Кейин бу оғриқ устига иккинчиси, учинчиси келиб туша бошлади... аммо у овозини чиқармади, инграмади ҳам. Ҳаммаси тугаганида ўрнидан туриб, иштонини белига кўтараркан, кешиктан тандан сўради:

– Нима билан урдинг?

– Калтак билан...

– Ростданам калтак биланми? Э-э-э, мен бўлсам, тулки думи билан урдингми, деб ўйлабман. Умуман оғримани-ю. Балки яна бир урарсан-а?

– Судуй, ўчир! – деди Жўжи ва кешиктанларга буюрди: – Кетинглар.

Дам олган қўшин Сайхун оқими бўйлаб йўлга тушди. Жуда қисқа вақт ичида яна учта шаҳар олинди. Ашнас аҳолиси қаттиқ қаршилик кўрсатгани учун уларнинг ҳам бошига сиғноқликлар куни тушди.

Йўл устидаги кейинги шаҳар Жанд¹ эди. Алихўжа ўз айғоқчиларидан олган маълумотга кўра, шаҳар амири Қутлуғхон қўшинини эргаштириб, дашт орқали Урганчга қочган эмиш.

Жўжи яна кенгаш чақириб, Алихўжадан сўради:

– Шаҳарликлар билан гаплашгани сен борасанми?

– О, буюқларнинг буюги бўлмиш ҳукмдоримнинг азиз ўғли, Оллоҳ сенга умрбоқийлик ва бахт ато қилсин, менинг овозим ниҳоятда синиқки, шаҳарликлар унга қулоқ солишлари гумон.

Жўжи ундан юзини ўгирди.

– Навқарларим, орангизда бошқаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш йўлида ўз ҳаётини тикишга тайёрлар борми?

Судуй билан бирга бир неча навқар ўринларидан турди. У кўзини Судуйга тикиб турди-да, кейин дарров бошқаларга назар ташлади.

– Шаҳарга Чин-Темур боради...

У ҳам Судуй сингари Жўжиге яқин, хон ўғли ишончига сазовор навқар эди. У белидаги қуролларини ечиб, тилмоч ҳамроҳлигида Жанд дарвозаларига қараб от сурди. Жўжи унинг қайтишини ўтовиди кутиб ўтирди. Лекин сабри чидамай, Судуйни эргаштирганча шаҳар томон от сурди. Жўжи жиловни бесабр ғижимлар, шаҳар деворларини синчиклаб кузатарди. Судуй унинг қалбида нималар бўлаётганини сезиб турарди. Агар Чин-Темурни ўлдиришса... Бу тўғрида ўйлагиси ҳам келмасди. Хон ғазабининг чеки йўқ. Жўжининг бу иши тўғридан-тўғри бўйинсунмаслик деб баҳоланиши мумкин.

Дарвоза зулфи ғийқиллаши билан Судуй жиловни маҳкам ушлади. Чин-Темур билан тилмоч дарвозадан чиқиб келди. Дарвозалар яна маҳкам ёпилди.

– Нима гап? – Жўжи отини уларга қараб чоптирди.

¹ Ашнас ва Жанд – ҳозирги Сирдарё ёқасидаги қадимий шаҳарлар.

– Билмадим... Аввалига улар мени ўлдирмоқчи бўлди. Лекин мен уларга Сигноқни эслатиб қўйдим. Кейин ўзаро баҳслашиб кетишди, бироқ бир қарорга келишмади.

– Эрталабгача кутамиз. Агар дарвозаларни очишмаса, шаҳарга бостириб кирамиз.

– Шаҳарда ҳарбийлар деярли йўқ, – деди Чин-Темур. – Ўйлашимча, таслим бўлишса керак.

Эрталаб дарвозалар очилмади. Жўжи девор бузишга вақт сарфлагиси келмай, жангчиларни олға ташлади. Шаҳарликлар қаршилик кўрсатишмади. Бирорта ҳам аскар ҳалок бўлмади. Жўжи бутун аҳолини шаҳардан ташқарига олиб чиқишни буюрди. Жангчилари ҳеч қандай қаршиликсиз уйларни таладилар. Энг сара ўлжалар қўлга киритилгач, шаҳарликларга уйларига қайтишга рухсат берилди...

4

Хон ғирчиллаётган ёғоч зинадан шаҳар ташқарисидаги Кўксарой қасрининг томига кўтарилди. Унинг кетидан чопкиллаганича Тўли ҳам чиқиб келди. Бу ердан Самарқандни ўраб турган қалъа девори, дарвоза устига бино қилинган маҳобатли минора, сувга тўла зовур, боғларга бурканган кенг далалар яққол кўриниб турарди. Дала четида унинг кўшинидагилар бухоролик асирларни бошлаб кетарди. Унинг буйруғига кўра, минглаб бухороликларни бир сафга тизишди. Ҳар ўнтасига биттадан туғ тутқазишди. Девор устидагилар буларни кўшин деб тахмин қиладилар, самарқандликлар юрагига ваҳимага тушади... Хон шу пайтгача қалъада қанча кўшин борлигини билмасди. Савдогар Маҳмуднинг одамлари ҳар хил маълумот берарди. Бирлари Хоразмшоҳ ўз пойтахти мудофааси учун қирқ минг кўшин ажратган деса, бошқаси олтмиш минг, учинчиси эса бир юз ўн мингдан дейди. Бухорода ўттиз минг эди ва хон уни осонгина қўлга киритганди. Шоҳнинг амирлари шаҳарни ҳимоя қилиш ўрнига, ҳар қайсиси ўз жонини сақлаб қолишга уринарди. Хон ҳар эҳтимолга қарши Ўқтой ва Чигатойга кўшини билан етиб келишни буюрди. Улар билан кўшин кучи ортиб кетди.

– Тўли, нўёнларга айт, жангчиларига дам берсин. Эртага ишга киришамиз.

Хон сафар чодирда Хоразмшоҳ ерларининг харитасини наMAT устига ёзиб қўйди. Унинг юзасига бармоғини қўйиб, шоҳ бўлиши мумкин бўлган жойни қидирди. Бу одамнинг режасини англаб бўлмайди. Ҳамма нарсани ташлаганча, мамлакат ичкарасига кириб кетибди. Нима учун? Балки Жайхун ортида кўшин тўплаб, хонни у томонга ўтказмасликни режалаштираётгандир? Хон Бухоро остоналарида юрганида бор кучини Самарқанд учун асрашга қарор қилган эди...

Хон кешиктанларига ўғиллари ва нўёнларни чақириб келишни буюрди. Жаба, Субутой-баҳодир, савдогар Маҳмуд бирин-кетин кириб келишди.

– Эртага Самарқандга юриш бошлаймиз, – деди у. – Деворларни бузамиз. Аммо, менинг фикримча, ичкаридаги жангчиларнинг қатъияти деворникидан анча бўш. Сен, Маҳмуд, шаҳарга бориб, сартовулар худосига хизмат қилувчилар билан гаплашсан. Улар билан уришмаётганимни билишсин. Уларнинг ҳаёти ва мол-мулклари дахлсизлигича қолади... Яна амирлар

билан гаплашасан. Агар улар қаршилиқ кўрсатмаса, балки уларнинг ҳам жонларини сақлаб қоларман.

Маҳмуд Хоразмийнинг елкалари чўкиб кетди. Унинг шаҳарга боргиси йўқ.

– Борлиқ ҳукмдори бўлган сенинг истагинг йўлида мен, нафақат бизга душман бўлган шаҳарга, ҳатто наъра тортиб турган шер олдига боришга ва энг мудҳиш гуноҳлар қўйнига киришга ҳам тайёрман...

– Лекин? – хон унинг маддоҳона сўзларини кесди.

– Лекин шаҳарга билдирмай ҳатто сичқон ҳам киролмайди.

– Буни қара-я, мен буни ўйламабман, – деди хон яширин масҳара билан.

У ҳар доим шунақа муғомбирлар хотиржам бўлишини ички бир шодлик билан пойлар ва кутилмаганда бу айёрликларини чиппакка чиқарарди.

– Тўли, минг нафар энг абжир аскарларингни ол-да, қалъадагиларни алдаб ташқарига олиб чиқ.

– Чиқишармикин? – иккиланди Тўли.

– Думини сикувга олсанг, энг ювош тойчоқ ҳам тишлайди. Тоқатлари тугагунча жиғига тег. Улар дарвозадан чиқишлари ҳамано биз уларни яхшилаб калтаклаймиз-да, яна ичкарига киритворамиз. Маҳмуд ва унинг одамлари уларга аралашиб кириб олади.

– А? – сакраб тушди Маҳмуд. – Олампадох...

– Шунга тайёр тур. Шундай кийинингларки, сенларни ажратиб бўлмасин... Субутой-баҳодир, Жаба, сенларга алоҳида қийин иш бор, – хон чизма устига энгашди. – Сенларга йигирма минг аскар бераман. Худди ёғга ботирилган қайноқ пичоқ сингари шоҳ салтанатининг ичкарасига кириб борасизлар. Ҳозир шоҳ рўпара келишларингни кутмайди ҳам. Унинг қўшинини тор-мор қилиб, ўлигиними, тиригиними олиб келасизлар. Шоҳ жангга чиқмай, янаям ичкарилаб кетиши мумкин. Орқасидан қувиб дунёнинг нариги чеккасигача бораверинглар. Йўлда дуч келган шаҳарларга тегманглар, кучларингни аянглар. Вазифангиз – менга шоҳни тутиб келиш.

– Тутиб келамиз, – ваъда қилди Жаба.

Субутой эса жимгина бош эгди.

– Йигирма минг қўшинни шу топда жўнатиш зарурми? – сўради Чиғатой. – Бу шаҳар остонасида туриб қолмаймизми? Агар булар ҳам худди ўтзорликлардай олишса...

– Ўғлим, ҳар бир шаҳарда Ғаюрхонлар бўлгани каби, Қорачахонлар ҳам бўлади. Айтгандай, мен ўша карвонимни талаган ўғрини бир кўрмадим ҳам-а? Буюраман, келтиришсин... Самарқандни йигирма минг навкарсиз ҳам оламиз. Жаба билан Субутой-баҳодир, душман кўриб қолмаслиги учун тунда қўзғаласизлар.

Кешиктанлар ўтовга Ғаюрхонни итариб олиб киришди. Унинг қўллари орқасидан боғланган, силлиқ қиртишланган бошида сочлари тикка ўсган. Хон бу амирнинг ёшлигидан ҳайрон қолди. Уни камолга етган, ҳаётнинг пасту баландида пишган эркак, деб ўйлаган эди, бу бўлса...

– Сен, оғзидан сути кетмаган болакай, менинг савдогарларимни ўлдиришга қандай журъат қилдинг? Сен ҳаммага маълум бўлган қоидаларни буздинг... Маҳмуд, таржима қил.

– Мен савдогарларни ўлдирмадим. Олакўз айғоқчиларни ўлдиришга буюрдим.

– Ўзингни оқлама, нотавон!

– Мен ўзимни оқлаётганим йўқ. Аслида сен ўзингни оқлашинг керак, хон. Мен эмас, сен босқинчи ва жинойтчисан. Мен виждоним буюрганини қилдим. Сен бўлса, ўғрига ўхшаб пусиб кирдинг...

Хон бошини бироз эгиб, бақрайганича амирга кўзини қадади. Қарашининг таъсирини у жуда яхши билар, дўстлари ҳам, душманлари ҳам унга дош беролмай, бошларини ҳам қилиб олар эди. Ғаюрхоннинг юзи бўзариб кўпчиди-ю, лекин кўзини олиб қочмади – иродаси кучли экан, ярамас.

– Бугун ўлишингдан хабаринг борми?

– Бор.

– Ўлимдан қўркмайсанми?

– Мен ёшман, яшасам бўларди, лекин сендан марҳамат сўрамайман. Мана бунга ўхшаганлар тиланаверсин, – деди Ғаюрхон ва Маҳмудга ишора қилди.

Хон ўз хоҳишига қарши ўлароқ, ичида бу қўркмас одамга нисбатан хурматни ҳис қилди. Лекин Ғаюрхон қайсарлиги боис хоннинг жаҳлини чиқарарди.

– Ўлим нима эканини тушунасанми?

– Тушунаман.

– Йўқ, тушунмайсан. Ўлим – ҳамма нарса тугади дегани.

– Бу гаплар нимага керак, хон? – жаҳл билан сўради Ғаюрхон. – Тушунмиш-тушунмаслигимнинг сенга нима қизиғи бор? Мен бугун ўламан ва Яратганнинг олдида навқиронлигимча ҳозир бўламан. Шундайлигимча абадий қоламан. Сен бир неча йил ўтиб, бутун қилмишларингдан афтингни ажин босган чол ҳолингга ўласан...

Хоннинг қалбидаги биргина ожиз ери шу эди, бу итвачча ўшани нишонга олди. Ғазабдан бир муддат кўз ўнги қоронғилашди-ю, титраётган бармоқларини санашга тушди; териси қаримсиқ бўлиб қолган, кучдан қолган кўлларига қаради, кейин Ғаюрхоннинг бакуват, силлиқ, қорамтир ва навқирон кўлларига кўз ташлади ва олиб кетинг дегандай, кешиктанларига қараб бошини кескин силтади.

Ортидан бақирди:

– Қумуш эритиб оғзи ва қулоқларига қуйинглар! Худосининг олдида бу дунёдан орттирганларини олиб борсин.

У ичидаги аламини чиқариб юбормоқчи бўлди-ю, аммо бундан енгил тортмади. Ғаюрхон билан мубоҳасаси тугалланмай ярмида узилиб қолгандай туюлиб, багтар фиғони ошарди. Тунда яна яхши ухлолмади. Кўзи илиниши билан бир хил туш кўрарди. У кичкина бола эмиш-у, жар ёқасида тошдан-тошга сакраб кетармиш. Бирдан оёғи сирғаниб кетиб, совуқ, зулматга қоришган тубсизликка қараб учиб кетаётганмиш. Учармиш-у, лекин тубсизликнинг тагига етмасмиш. Даҳшатдан юраги музлаб қолар, бақиргиси, онасини ёрдамга чақиргиси келармиш-у, аммо овози йўқ бўлиб қолган, томоғидан фақат ожизгина хириллаш чиқармиш.

Тонгда юзи тунд, уйкуга тўймаган, чаккалари сирқираганича чодиридан чиқди. Боғда унга нотаниш бўлган қушлар ўйноқлар, сайрар, ғужирлашар, ариқ сувлари майин шилдирарди.

Ям-яшил водийда оппоқ гуллаган боғлар ортидан карнай овози эшитилди. Унга иккинчиси, учинчиси уланди, довуллар чалинди, қушлар овози

ўчди. Хон кун исишини билиб хурсанд бўлди. Қоровулларнинг бирига совуқ сув олиб келишни буюрди ва сийраклашиб қолган сочини хўллади, кокилларини силкиб, ланжлигини қувган бўлди.

Шаҳарга хужумни Тўли бошлаб берди. Масхара ва ҳақоратлари билан мудофаада турганларнинг жонини чиқарди. Ланг очилган шаҳар дарвозаларидан Тўли қўшини устига отлиқлар, жасур деҳқон ва хунармандлар бостириб кела бошлашди. Улар ўз жонларини аямасдан олишишди. Тўли пистирмага яқинлашгунича қаршилиқ қилди. Шу ерга келганда шаҳарликлар ортга чекинишди. Шаҳарга қайтганлар кўпчилик эмасди. Аммо уларнинг орасида Маҳмуд ҳам бор эди.

Шундан сўнг хон асирларни сафарбар қилиб, зовурларни тўлдириш ва палахмонларни ўрнатишни буюрди. Шаҳарни ишғол қилиш бошланди.

Қамалнинг тўртинчи куни махфий ер ости йўлидан шайхул ислом, қози ва уч нафар имом чиқиб келди. Маҳмуд ҳам улар билан бирга эди.

– Буйруғинг бажарилди, олампадох, – деди Маҳмуд. – Бу одамлар дарвозаларни очишга розилар.

Оллоҳ хизматидаги бу кишилар қўлларини қовуштирганча хон олдида итоаткорона турардилар.

– Нима учун илгарироқ келмадинглар? – жаҳл билан сўради хон.

Ҳамма учун шайх жавоб қилди:

– Қора халқ ғурур отига миниб, ғазаб қиличини кўтарганча итоат этиш тўғрисидаги даъватларимизни эшитишни истамаяпти. Эҳтиёт бўлишга тўғри келди. Намозгоҳ эшиги яқинларига ишончли одамларимизни қўйдик. Тонг саҳарда улар одамларингни шаҳарга киритади.

– Эвазига нима сўрамоқчисизлар?

– Шаҳар аҳолисига раҳм-шафқат.

– Йўқ, – деди қатъий хон. – Сизлар Худога итоат қиласизлар... Қанча одамларингиз бор?

Имомлар ўзаро ҳисоблаша бошлашди.

– Эллик минг киши бор, – деди шайх.

– Шу эллик минг кишига ҳимоя ёрлиқлари такдим қиламан. Қолганлари билан хоҳишимга қараб иш тутамиз. Дарвозаларни очмасангиз – деворларни бузиб қирамиз, лекин унда ҳеч ким тирик қолмайди. Бўлди. Боринглар.

Саҳарда унинг қўшинини шаҳарга киритишди. Фақат минг нафар қипчоқларгина ёриб ўтиб кета олдилар. Яна минг нафари масжид ичига беркинди. Аммо масжидга ўт қўйилганда жангчилар тириклай ёниб кетди.

5

Балхга қочиб келган Муҳаммад Хоразмшоҳ бир неча минг жангчини тўплаб, Жайхун қирғоқларига келиб ўрнашди. Ўзи ва ўғилларини хотиржам қилиш учун:

– Дарё – бартараф этиб бўлмас ғов. Бирорта ҳам худосиз бу қирғоққа ўтолмайди, – деб ишонтиришга уринарди.

Шу гапга ишониб, яна аввалгидай кўкрак кериб юрадиган бўлди. Аммо бу хотиржамлиги узоқ чўзилмади. Совуқ дўл сингари ёғилаётган шум хабарларнинг кети узилмай қолди: Ўтрор таслим бўлганмиш... Душман Бухорони олибди... Сигноқ, Жанд ҳам ёв қўлида эмиш... Хон Самарқандга юриш қилибди... Самарқандликларга кўмак бериш учун ўн минг кишилиқ

кўшин жўнатди. Аммо йўлда саҳройилар хони кудратидан хабар топган кўшиннинг кўнглига ғулғула тушиб, тарқаб кетибди. Шоҳ яна йигирма минг аскар жўнатди. Улар ҳам тум-тарақай тарқаб кетди. Фигони ошган Жалолиддин жангчиларни ҳам, амирларни ҳам уришар, ҳатто шоҳга ҳам ўз норозилигини баралла айтарди.

– Сизнинг хоҳишингиз билан бўлинган кучларимизни баттар бўлиб ташляпмиз. Агар душман бу ёққа юрса, уларга бас келолмаймиз. Дарё ҳам ёрдам беролмайди.

Ўғлининг таъналарисиз ҳам шоҳ билиб турарди: ҳеч қандай жангсиз ўттиз минг жангчисидан мосуво бўлган бир пайтда у мўғулларнинг Жайхунни кечиб ўтишларига қаршилиқ кўрсата олмасди.

– Мен фикримдан қайтдим. Бу ерда туришимиз шарт эмас. Кўчманчилар ким? Улар бировларнинг мулкига кўз олайтирган очкўзлар. Улар шаҳарлардан топган ўлжаларини ортиб, саҳроларига кетворади.

Шоҳ дарё бўйига бир неча минг кишилиқ кўшинни кузатув учун қолдириб, ўзи Нишопурга жўнади. Бу ерда ҳам кўшин тўпламоқчи эди. Аммо ҳеч қандай қаршилиқсиз Жайхунни кечиб ўтган мўғуллар унинг изидан шиддат билан келаётган эмиш, деган хабар келди. У ўғиллари Жалолиддин, Ўзлокшоҳ ва Окшоҳни, бир қанча аъёнларини олди-да, овга кетаёгандай шаҳардан чиқди...

Шундан сўнг мамлакат бўйлаб саргардонликлар бошланди. Қайси бир шаҳарга келиб бошпана топса, “Худосизлар келяпти!” деган хабардан яна отига миниб қочишга тушарди. Фақат бир-икки мартагина озроқ ҳордиқ чиқаришга улгурди. Бундай кунларда Жалолиддин кўшиннинг олдига чиқар, шоҳ бўлса масжидга кириб, имомга Қуръон тиловат қилдирав ва девор томонга ўгирилиб йиғларди. У ўзини одамлар олдида ҳам, худо олдида ҳам айбдор деб ҳисобларди. “Худосизлар келишаётганмиш!” деган қичқирик уни яна тазарруларидан, Жалолиддинни эса кўшин билан машқларидан айириб, янгидан қишлоқлару шаҳарлар аро холи жой топиш истагида от минишга мажбур қиларди.

Қўрқув ва тинимсиз от суриб ҳолдан тойган шоҳ Мозандарон тоғларига етиб келди. Бу ёғига Оллоҳга таваккал қилиб, бирон-бир истехкомга кириб ётмоқчи бўлди. Шунда у онаси Илол қалъасига яширингани, ўзининг харами ҳам шу ерда эканидан дарак топди. Бу қалъа қоялар сингари тепада жойлашган бўлиб, унга икки отлик зўрға сиғадиган сўқмоқдан бориларди. Шу сабабли ҳам душман қалъага чиқишидан чўчимаса ҳам бўларди. У ерда бирорта ҳам булоқ ёки жилға йўқ. Бироқ бу ҳол қалъадагиларни ташвишга солмасди. Чунки у ерларда аксарият пайтларда булутлар сузиб юрар ва тез-тез ёмғир ёғиб турарди. Аммо аксига олиб, анчадан бери бир томчи ҳам ёмғир ёғмади. Бир неча ҳафта қуёш ҳарорати жуда баланд бўлди. Пастга тушадиган сўқмоқларни эса мўғуллар қаттиқ кузатувга олган. Сувсизлик қалъа дарвозаларини очишга мажбур қилди. Шу кеча, худди мазах қилгандай, осмонни булут қоплаб, тонготарда ёмғир қуйиб берди. Мўғуллар маккор Шаҳоб Солиҳнинг калласини чопиб ташладилар, кичик ёшли шахзодаларни ўлдиришди, қизларни насли-насаби йўқ жангчиларга тарқатиб юборишди. Усмоннинг мағрур хотини Хон султонни газлама бўйядиган устага тухфа қилишди. Онаси Туркон хотунни эса Самарқандга, хон хузурига жўнатишди.

Узлатга кириб фарзандларига аза очган шоҳ ўлимга тайёрлана бошлади. Бошқа қаерга ҳам боради? Фойдаси ҳам йўқ. Аммо кимдир Жалолиддин-

га йўл кўрсатибди. Шоҳни Ҳазар денгизидаги бирорта оролга ўтказиб, қутқарса бўлармиш. Улар ўзлари билан йигирма нафар бўлиб, кўздан пана бўлганча ҳаракат қилдилар. Денгиз бўйидаги кичик бир қишлоқдан иккита қайиқ топиб, унга тушишди.

Совуқ изғирин эсиб турар, безовта тўлқинлар қумлоқ қирғоққа кетмакет уриларди. Шоҳ бир учи қайиққа тегиб турган тахта кўприкчадан чайқала-чайқала юриб бораркан, сирпаниб кетиб, сувга йиқилди. Тўлқин уни чалқанча айлантириб, бошидаги салласини тушириб юборди. Уни кўтариб олиб, қайиққа олдилар. Эшкакчилар шу заҳотиёқ ишга тушишди. Қайиқ қирғоқдан узоқлашиб борди. Салласи ҳам улар билан баробар сув юзида сузиб бораркан, гоҳ улардан ўтиб кетар, гоҳида эса тескари айланиб, денгиз ичига қараб кетарди.

Шамол шоҳнинг баданини тешиб юборарди. Кимдир чопонини ечиб, унинг елкасига ёпди, аммо бу мутлақо ёрдам бермади. Шалаббо бўлган кийимлари этига ёпишган шоҳнинг қалтираши тўхтамасди. Оролчага етиб боришганида у ўрнидан туриш учун оёқларини босолмай қолди. Жангчилар бирлари кўйлаги, бошқалари чолворларини ечиб, курук кийим беришди ва олов ёқиб иситишди. Атрофида кичик-кичик қум барханлари кўриниб турган орол унча катта эмасди. Ўртароқда бир томонга ёнбошлаб қолган буталар ўсиб ётарди. Шунчалик бепоён ерлари, саноксиз аҳолиси ва мислсиз қудрати бўлган шоҳнинг макони шу топда мана шу ғарибгина бир парча ер бўлдими? Қачонгача? Шоҳнинг кўз ёшлари тўкилай деб турар, фақат ўғилларидан уялганидан ичдан келаётган ўқирикларини базўр ушлаб турарди.

Одамлар чодир тика бошладилар. Барча ишларни Жалолиддин бошқариб турар, у чарчоқ билмас ва тушкунликка ҳам тушмасди. Кенжа ўғли Оқшоҳ гулханнинг нариги тарафида кафти билан юзларини ёпиб ётарди. Нималарни ўйлаётган экан? Мўғуллар кўлига тушган онасиними? Ҳукмдор бувисиними? Ҳамма нарсани бой берган отасиними? Валиаҳд Ўзлокшоҳ акасининг ёнида атрофдаги одамларни кузатиб ўтирибди. Туркон хотун унга бўлажак шоҳ эканини, шунинг учун ҳам бошқа барча жигарларидан бир поғона устун эканини сингдириб бўлган эди. Ҳукмдор билиши ва англаши керак бўлган жуда кўп нарсалардан кўра, у шу биргина нарса – ўзи Жалолиддинга тенг эмаслигини яхши тушунди. Ақлда ҳам, жасурликда ҳам...

Кечга бориб шоҳни безгак тутди, кейин иссиғи кўтарилди. Эрталаб ўрнидан туролмади, совуқ қотганча чодирда ётиб қолди. Боши оғрир, кўкрак қафасида бир нима хуштаксимон чийилларди. Ҳеч ким бирор чора қилиб, унинг дардини енгиллатолмасди. У Жалолиддиндан Қуръон ўқиб беришини илтимос қилди, аммо оғриқлар ва дарддан озор чекаётган вужуди унинг маъноларини тушунишга қўймасди. У ўғлига жавоб бериб юборди. Бирдан миясига “қайтиб туролмасам-чи”, деган хаёл келди. Ўз саройида, ғамхўр табиблар, чаққон хизматкорлари қуршовида жон берган отасини эслади. Отаси унга қудратли давлат, жангчилар ва хазиналар қолдирди. Отаси Такашнинг бобоси оддий қул бўлган ва ўз ақли, жасурлиги билан кўп нарсаларга эришган, ҳукмдорлик шарафига муяссар бўлган экан. Отабоболари қулликдан шоҳликка кўтарилган, у бўлса...

Аъёнлари гулхан атрофида ўтириб, паст овозда гаплашишарди. Жалолиддин кимгадир эътироз билдирди:

– Ҳали ҳаммаси бой берилмаган. Минглаб кўрқмас жангчилар топилади. Уларни тўплаб, ўзингга эргаштира олсанг, хонни қувишга эришса бўлади. Мен бунга ишонаман.

– Қани ўша жангчилар? – сўради Ўзлокшоҳ.

– Улар бор ва кутиб ўтирибди. Лекин ҳозир дўстларимиздан ҳам, душмандан ҳам яшириниб олдик. Биз ҳар қандай нафратга лойиқмиз.

Жалололдин айтаётган гаплар кўпроқ Муҳаммад Хоразмшоҳга тегишли. У хаёлан Жалололдин билан баҳслашмоқчи бўлди-ю, аммо ўзини оқлашга сўз тополмади. Ожизларга ҳукмини ўтказиб, кучлилардан енгилди. Нима бўлиши керак бўлса – бўлди.

Шоҳнинг тобора мазаси қочиб борар, баъзан ҳушидан кетиб қоларди. У чодирга ўғилларини чақиртирди.

– Болаларим, Оллоҳ менинг жонимни сўраб турибди.

Оқшоҳ кўз ёш тўкиб, пиқиллай бошлади. Ўзлокшоҳ билан Жалололдин отаси устига энгашишди.

– Балки ҳаммаси ўтиб кетар...

Аммо шундай деган катта ўғилнинг овозида ишонч йўқ эди.

– Мен сизларни шундай даҳшатли бир пайтда ташлаб кетяпман. Фақат Оллоҳгина бизга мадад бериши мумкин. Ўзлокшоҳ, мен қароримни ўзгартираяпман. Валиаҳд этиб мен Жалололдинни тайин қилдим. Қоғозларни олиб келинглари...

Шоҳ Ўзлокшоҳга буюриб, унинг валиаҳдлик ҳукукидан озод этилгани ва янги валиаҳд этиб Жалололдинни белгилаш ҳақидаги фармонни ёздирди. Титроқ қўли билан имзо чекиб, муҳр босди. Қоғоз юзига: “Амирал-мўъминин, Оллоҳнинг ердаги сояси Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад” дейилган сўзлар кўчди. Шунинг ёнгинасига бир томчи кўз ёш тушиб, доғ ҳосил бўлди. У қиличини келтиришларини буюрди. Уни Жалололдиннинг белига тақиб қўйди.

– Ўғлим, балки сен мендан кўра бахтлироқ бўларсан.

– Оллоҳ ва пайғамбаримиз номи билан қасам ичаман, душманни қувиб чиқариш учун қўлимдан келган ҳамма ишга тайёрман!

Шамол чодир матосини ҳилпиратарди. Совуқ қотган шоҳ тезроқ иссиқ ўринга кириб, ўраниб ётгиси келарди.

Шоҳ тунда ҳамма ухлаб ётган пайтда узилди. Уни ўша куниёқ дафн қилишди. Ҳаттоки икки қулоч кафанлик ҳам топилмай, бировларнинг кийимида лаҳадга қўйилди. Шоҳни дафн қилиб бўлиб, қайиқларга ўтириб, Манқишлоқ деган ярим орол томон сузиб кетишди. Бахтларига у ерда душман йўқ экан. Шу ердан отлар топиб, эсон-омон Урганчга етиб олишди.

Шаҳарга кираверишда шахзодаларни таниган халқ бир зумда бу хабарни оғиздан-оғизга кўчириб юборди. Одамлар кўчаларга чиқиб, хурсандликларидан йиғлашар, шахзодаларнинг чопонлари этагини кўзларига суртишарди.

Шоҳ саройи олдида Хумортегин бошлиқ амирлар тўпланиб туришар, шоҳнинг ўлиmidан хабар топишган-у, лекин Жалололдин янги подшоҳ эканлигини билишмасди. Ҳаммалари Ўзлокшоҳга юзланиб, таъзим бажо қилишди. Жалололдин отидан тушаркан, Темур Маликка кўзи тушиб, сарой аъёнлари тўдасини ёриб ўтиб, унинг қўлини қисди.

– Юр.

Улар саройга кириб борди. Ўзлокшоҳни эргаштирганича амирлар улардан ўтиб кетди. У бирданига оёғини тираб, акасига бақирди:

– Буларга ўзинг айт, ака! Улар ҳеч нарсани тушунмаяпти!

Жалололиддин тахт олдига келди. Юраги увушди. Яқиндагина бу ерда савлат тўкиб отаси ўтирарди... Энди у йўқ. Энди барча машаққат ва оғирликлар унинг елкасида.

Ҳамманинг тинчланишини буюриб, қўйнидан отасининг фармони битилган оппоқ қоғозни чиқарди. Амирлар тушунмагандай қараб турарди. Жалололиддин номани Темур Маликка тутди.

– Эълон қил!

Шоҳнинг сўнги иродаси ифодаланган фармон мазмуни англашилган сари амирлар ҳайрон бир ҳолатга тушдилар. Улар буни кутмаганди! Жалололиддин чакагини қаттиқ қисиб, тахтга ўтирди. Темур Маликдан ташқари барча амирлар Туркон хотун тарафдорлари эди. Уни валиахдлик ҳукукидан маҳрум этган, отасининг жонига суиқасд уюштирган ҳам шулар.

– Имзо айнан подшоҳнинг ўз қўли билан чекилганмикин? – шубҳаланди Хумортегин.

Жалололиддин Темур Малик қўлидан фармонни олиб, очиб кўрсатди.

– Қара!

Хумортегин қоғоз устига энгашиб, имзо ва муҳрга тикилиб қаради. Жалололиддин унинг қорнини пойлаб тепиб юборишдан базўр ўзини тийди. Қатъий тарзда сўради:

– Душманни даф қилиш учун нима ишлар қилдинг?

– Кейин айтиб бераман... Отамизнинг бемаҳал вафотидан қайғурган ҳолда, сенинг тахтга ўтирганинг билан табриклаймиз. Оллоҳдан сен ҳам отамизга ўхшашингни, у сингари салтанатимиз кудрати бўлмиш амирлар сўзларига эътиборли бўлишингни сўраймиз.

– Бу ҳақда кейинроқ, душманни қувиб солганимиздан сўнг гаплашамиз. Ҳозир – ишга.

Ўша куниёқ Жалололиддин истехкомни кўздан кечирди. Ҳеч қандай иш қилинмаган эди. У амирларга ўз норозилигини баён қилиб, ҳаммасини бир ишга бош қилди. Итоатсизликларга кескин чора кўрди. Бу кўпчиликнинг ғазабини келтирди. Амирлар Жалололиддин шоҳнинг бетоблигидан фойдаланиб, куч билан унинг фармонини ўзгартириб олган, деган гап тарқата бошлашди. Бу борада тахт мазасини тотиб улгурган Хумортегин ҳаммадан кўра кўпроқ жаҳд кўрсатди. Жалололиддин уни зиндонга ташлатди ва амирларига дўқ қилди:

– Ким бу йўлдан борса, шу кўйга тушади!

Балки бундай қилмагани яхшимиди, балки қандайдир йўлини топиб амирлар билан келишса бўлармиди? Лекин у отасининг кўнгил бўшлиги туфайли мамлакат жиловини бериб қўйганини ҳам тушуниб етганди. У барибир битта нарсани ҳисобга олмади: қўшин амирлар итоатида эди. Ўз жонларидан хавфсираб, амирлар саройни ўраб олди ва янги шоҳни қўлга олиб ўлдиришни режалаштиришди. Жалололиддин Темур Малик ва уч юз отлиқ аскар билан Урганччи ташлаб чиқишга мажбур бўлди. У укаларини ҳам ўзи билан бирга кетишга ундади, аммо улар кўнмади. Амирларга улар ҳам керак эмас экан. Укалари уч кун ўтиб қочишга тушди. Йўлда мўғулларга дуч келган ака-укалар душман томонидан ўлдирилди.

Амирлар Хумортегинни шоҳ этиб кўтардилар. Бу кутилмаган бахтдан эсанкираб қолган ёш шоҳ ўз яқинларига чексиз муқофотлар улашди, базмларни кўпайтирди. Саройда мусиқа садолари тинмас, янги шоҳни табрик-

лашга ҳайдаб келинган тўда-тўда одамлар амирлар камчиси остида Хумортегинга умрбоқийлик ва шарафлар тиларди. Уйларига тарқалишаркан, улар ўзларича сўқинар, “Эй, Оллох, бу қандай кўргилик?” дея хитоб қилишарди.

6

– Ҳа, шоввоз, – тўнғиллади хон. – Шоввоз!

– Ким шоввоз? – сўради Шихи-Хутак.

– Сен эмас, нотавон ҳукмдор Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли шоввоз экан. Менинг ўғилларим ҳам унга ўхшашини жуда хоҳлардим, – хон отини ниқтаб, қароргоҳи томон йўл олди.

Шихи-Хутак хон билан ёнма-ён борар, у биринчи маротаба юз берган бу мағлубиятдан изтироб чекар эди. Аммо ақлини ишга солиб, юмшади. Бу мағлубият бошқалар учун сабоқ бўлиши керак, деб ўйлади хон. Нўёнларига юзланиб:

– Ўрмонда куён қувлаб юрган ит у ерда қоплон ва бўри ҳам борлигини эсида тутиши керак.

Кўрқмас Жалолиддинга қараб, ўғли Жўжини ўйларди. У борган сари хонни ташвишга солмоқда. Қўшинини эргаштириб, Сайхун ортига, қипчоқ ерларига ўтиб кетганча уруш-юришларни ўйламай, ўзига ажратиб берилган улус билан тинчгина яшаб юрганмиш. Билмайдик, қиндаги қилич тез занглайди.

– Бошингни кўтар, Шихи-Хутак. Ҳеч қайси инсон ҳамма нарсани баравар удалай олмайди. Сен кўшинга Мухали ёки Субутой-баходирга ўхшаб саркардалиқ қилолмайсан. Лекин фармонларимнинг бажарилишини сенчалик тоза назорат қиладиган одамни ҳам топиш қийин. Мен улусда сен орқали тартиб ўрнатаман... Тобора кенгайиб бораётган улусга эса сенга ўхшаган кишилар кўпроқ керак.

Катта ўғлининг ўзбошимчалигини ўйлаган хоннинг хаёллари қадрдон саҳросига етаклади. У ерда ҳам тинчлик йўқ. Яқинда найман ерларида бир нечта танғитларни тутиб олишибди. Улар одамларни ғалаёнга солмоқчи бўлибди-ю, аммо эплотмабди. Ким билсин, кейинги гал нима билан тугайди? Ортга қайтадиган вақт келди, шекилли.

– Шихи-Хутак, нўёнларни кенгашга чақир.

Хоннинг сўзларини тинглаган нўёнлар ҳам қайтиш вақти келганлигини таъкидлашди. Аммо Тибет тоғлари оша қайтамиз, деганида нўёнлари бирор сўз демади. Бу ўта машаққатли йўлдан боришни анчадан бери ўйлаб юрарди. Фақат тоғ эчкилари юра оладиган тик йўллардан кўшинни олиб ўтолса, танғитларга мутлақо кутмаган жойдан зарба берарди. Нўёнлари Тибетни ошиб ўтиш ҳам қийин, ҳам хавфли эканини ундан ҳам яхши билишса-да, ҳеч нима дейишмади.

Йўлга тайёргарлик кўрила бошланди. Отларга дам бериб, тўйинтиришди. Кўч-кўронлар боғланди. Хон кўшинни бирма-бир кўздан кечириб, ҳар бир нарсани диққат билан кузатди. Вақти чоғ бўлиб, тинчини йўқотди. Аммо бир куни кечқурун кешиктанлари унинг чодирига саҳродан келган чопарни киритиб юборди. Чопар унга чуқур таъзим қилиб деди:

– Буюк хон, нўён Мухали ҳалок бўлди.

Чопар бу гапни секин айтса-да, хоннинг қулоқлари остида гумбурлагандай бўлди. Энг зўр нўёни Мухали ҳалок бўлибди... Хитойни тўла мағлуб

этмай, кетиб қолибди. У қанча йил майсани топтаб ўтган экан? Эллиқдан кўп бўлмаса керак.

– Ўлдими ёки ўлдиришдимиди?

– Ўз ажали билан ўлди.

– Ўз ажали билан... – такрорлади хон. Жаҳли чикди: – Йўқол бу ердан, аҳмоқ!

Чопарнинг ортидан хон ҳам чодирдан чикди. Қароргоҳ Ҳиндикуш остоналарида жойлашган, ойдин тунда тоғнинг қорли чўққилари совуқ ялтирарди. Қоялар устидан пастга қараб хира туман тушиб келарди. У Мухалининг юзини кўз олдига келтирди. Унга осон бўлмаган. Кам сонли кўшин кучига таяниб уришишига тўғри келди. Мухали айёрлик қиладиганларга шафқатсиз эди. Бир пайтлар хондан анча марҳаматлар кўрган Елюй Люге аста-секин кучая бориб, Мухалига итоат қилмай қўйди. Мухали озчилик кўшини билан уни тор-мор қилди. Қасос олинишидан кўрқиб, Елюй Люге ўз жонига қасд қилди... Йўқ, Тибет тоғи орқали бориб бўлмайди. Бу йўл мутлақо мавҳум. Сахрога ҳар қандай душманни чилпарчин қилишга қодир кўшин билан бориш керак.

Қароргоҳнинг у ер-бу еридан одамлар ғовури, кулгилари эшитилиб турарди. Бундан хоннинг жаҳли чикди. Мухали ўлиб кетса-ю, ҳеч ким қайғурмаса? Наҳотки хон ўлгандан сўнг ҳам шундай бўлса?

Сал орқароқда кешиктанлар ҳурмат сақлаб турарди. Хон уларга қарамасдан:

– Бовурчини чақиринглар! – деди.

Кимдир тапир-тупир чопиб кетди. Гутули остидаги тошчалар шақиллаб учди. Бовурчи хоннинг рўпарасига ўтириб, чопони барлари билан кўкрагини маҳкам ўради.

– Мухали ўлибди.

– Эшитдим, буюк хон.

– Наҳотки бизнинг умримиз ҳам охирлаб қолган бўлса?

– Афсуски, ҳа, – Бовурчи хўрсинди ва кутилмаганда илтимос қилди: – Менга рухсат берсанг, хон.

– Қаёққа? – тушунмади хон.

– Уйга. Сахрога кетаман. Чарчадим.

– Нимадан?

– Ҳаммасидан... Тушларимга Қурулун бўйидаги ўтовим кириб чиқади. Бурганнинг аччиқ исини туяман. Ям-яшил далада тойчоқларнинг югуриши, болаларнинг ўйин-кулгиларига қараб ўтиргим келяпти.

Хон лабларини тишлаганича жим ўтирарди. Йўқ, дўсти Бовурчи унинг қалбидаги изтиробни тушунмади. Ҳеч ким тушунмайди. Балки кексайиб қолган вайсақи Бўртаси тушунган бўлармиди? Лекин у жуда олисда. Нима учун уни ўзи билан олиб келмади?

– Чу Цай менга хабар берди: Самарқандга дао руҳонийси Чан-чун келган эмиш. Бовурчи, сен минг кишини олиб, уни кутиб ол ва ҳузуримга олиб кел.

– Қария одамни мендан бошқа ёшроқ одам кутиб олса ҳам бўларди. Мени бу ерда кўп ушлама, буюк хон!

Хон Бовурчига қарамай, бир оғиз сўз ҳам айтмай, чодирига кириб кетди.

Умрининг охирлаб бораётгани ҳақидаги оғир ўйлар хонни қийнар, шу туфайли ички бир умид билан Чан-чун билан бўладиган учрашувни кутарди.

Балх яқинида Чан-чун билан учрашди. У кексайиб қолган бўлса ҳам, серҳаракат одам экан. Бўйи калта, кенг чопон кийиб олган қария таъзим қилганча, юзидаги сийрак соқолини силаб, хириллаганча бир нималар деди. Тилмоч таржима қилди:

– Чақиртирган экансан, мен минг ли йўл босиб, сенга фойдам тегар деган умидда етиб келдим.

Хон унга қимиз келтиришларини буюрди. Бироқ Чан-чун уни рад этиб, гиёҳли чой ичишини айтди. Қариянинг кўзларида кўрқув йўқ эди.

– Йўлда қийналдингми?

– Қийналдим. Лекин талтайишга ўрганмаган жисмим эмас, руҳим қийналди.

– Йўлингни нима мушкул қилди?

– Инсон суяқларига тўлиб кетган ерлар. Яшнаган водийлар ўрнида – тугаб ётган тўнкалар, гўшалар ўрнида – култепалар.

Хон қовоғини уйди.

– Сен ўз юртингни айтяпсанми? Ҳаддан ортиқ гердайдани ва ялтир-юлтирга берилиб кетгани сабабли осмон Хитойдан юз ўгирди. Мен оддийликни яхши кўраман, исрофгарчилик қилмайман. Кўриб турибсан, ҳеч қандай олтин тақинчоқлару зеб-зийнатим йўқ. Оддий одамлар нима еса, мен ҳам ўшани ейман. Иқтидорли кишиларга худди ўз укамдай ғамхўрлик қиламан.

Чан-чун хонга эътироз билдириб, бошини аста чайқади.

– Ҳар қандай бошқарувнинг ҳам яхши ва ёмон тарафи бўлади. Ёмонларини тарк этиб, яхшиларини ўзлаштирмақ керак.

– Яхшисини оламан дейсан – яқин келмайди, ёмони бўлса, ўзи келиб ёпишади. Шунинг учун ҳеч қайсисини қабул қилмай, ўзингникини ўрнатганинг яхши. Олтинхон ерларида ҳам, бу ерларда ҳам кенг ва иссиқ уйлар бор эди, чексиз яйловлар ва боғлар мўл-кўл ҳосил берарди. Ким шу нарсаларни ёмон дея олади? Лекин тўқлик кишини бузади. Эркаклар жанг қила олмайдиган бўлиб қолади, натижада халқ нобуд бўлади. Мен эмас, осмон одамларни жазолайди. Мен бўлсам, узоқ ва хотиржам яшаш орзусида куч ишлатаман. Бироқ менга ажратилган вақт тугаб боряпти, лекин қиладиган ишлар кўп. Сени шунинг учун ҳам чақиртирдимки, ҳаёт ва ўлим нима эканини тушунтириб берсанг.

(Охири келгуси сонда)

МАКНУНА – МОҲЛАРОЙИМ НОДИРА

(1792–1842)

ҒАЗАЛЛАР

*Форс тилидан
Ошиқ ЭРКИН
таржимаси*

Таниқли шоира, маърифатпарвар Моҳларойим Нодира Андижонда туғилган. Қўқон хони, Амирий тахаллуси билан ижод қилган завжи Амир Умархон вафотидан сўнг, гарчи тахтга расман 14 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон (Мадалихон) ўтирган бўлса-да, давлатни, асосан, Нодиранинг ўзи идора қилади. У адабиётни, санъатни ривожлантиришга интилади, бозор ва расталар, масжид ва мадрасалар, карвонсаройлар қурилишига катта эътибор беради. Мадрасаи Чалпак, Моҳларойим мадрасасини бино эттиради. Бухоро амири Насрулло 1842 йилда Қўқонга бостириб кириб, Мадалихонни, укаси Султон Маҳмудхонни, 14 яшар ўғли Муҳаммад Аминхонни ва Нодирани қатл эттиради.

Нодиранинг адабий мероси гоёвий-бадиий аҳамияти нуқтаи назаридан ўзбек мумтоз шеъриятининг гўзал намуналаридандир. Унинг ўзбекча асарларидан ташқари, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида “Макнун” тахаллуси билан ёзилган ғазаллари ҳам мавжуд. Мазкур таржималар Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида (1971) форс-тожик тилида чоп қилинган китоблардан олинган.

Шу ўринда таржимон ҳақида ҳам икки оғиз сўз.

Таниқли шоир Эркин Мадраҳимов – Ошиқ Эркин 7 май куни қутлуғ 80 ёшга тўлди. “Шоир гўзал ва гўзалликнинг, ёр ва диёрнинг ишқ ва муҳаббат, садоқат ва вафонинг чин ошиғи бўлгани, ошиқлик заҳмати ва лаззатини юрак-юрақдан ҳис қила олиши, севги ва вафода садоқатли бўлгани учун ҳам Ошиқ Эркин деган тахаллусга муносибдир. Унга бадиий ижодда бундай тахаллусни қўллашни талабалик йилларидаги дўсти ва устози, Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов тавсия қилган ва уни Эркин Мадраҳимов мамнуният билан қабул этган”, – деб ёзган эди академик Матёқуб Қўшжонов. Дарҳақиқат, Ошиқ Эркин – серқирра ижодкор: шоир, адиб, драматург, таржимон, адабиётшунос, журналист. Унинг турли йилларда чоп этилган “Оҳулар”, “Кўнғил гавҳари”, “Қўймадингиз, қўймадингиз”, “Бир ҳикмат бор муҳаббатда”, “Бўзқалъа фарзандлари”, “Туямўйин тонги”, “Самандар” сингари насрий ва назмий китоблари ўқувчилар эътиборини қозонган. Шу билан бирга у қўшиқнавис шоир сифатида ҳам танилган. Ошиқ Эркиннинг мингдан ортиқ шеър ва ғазалларига куй басталанган. Қўшиқларини жаҳонга машҳур озарбайжонлик эстрада хонандаси Зайнаб Хонларова, Отажон Худойшукуровдан бошлаб кўпгина машҳур санъаткорларимиз ижро этган.

Ошиқ Эркиннинг ижодий хизматлари муносиб эътироф этилиб, Ўзбекистон

ва Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган маданият ходими унвонлари ҳамда “Шухрат” медалі билан тақдирланган. Шоирға узоқ умр ва яна ижодий ютуқлар тилаймиз.

Таҳририятдан

ҚАНИ?

*Ё раб, ул шамъи шабистоним қани?
Чун қуёш – боиси ҳижроним қани?*

*Тийра қилган қулбаи эҳзоними
Шамъ недур – хуришиди тобоним қани?*

*Айрилиқ даврони ҳам келди етиб,
Одилталаб шоҳи давроним қани?*

*Боз ниёз-ла ола келдим кафтда жон,
Айладим таслим, жононим қани?*

*Поймол бўлдим шаҳриёримдан жудо
Худ чумоли, ул Сулаймоним қани?*

*Чиқди дастимдан висолин бари ҳам,
Билмайин қолдим – гирибоним қани?*

*Етди узоқлардан либосин бўйлари,
Мисрлик Юсуфи Канъоним қани?*

*Чун оёқ остида қолдим соядек,
Эй, Худо, сарви хиромоним қани?*

*Босди Макнуна дилин гам лашқари,
Ул мадакориму Султоним қани?*

ҒАНИМАТДИР

*Фасли баҳор лола, райҳон ганиматдир,
Булбул тўла боғу бўстон ганиматдир.*

*Жонинг асраб, фаҳр қил анжуман бирла,
Беи кунлик суҳбати жонон ганиматдир.*

*Яшину елдек кечар васл онлари,
Ушишоққа карашма, мастон ганиматдир.*

*Тупрогин кўзларингга тўтиё қилгил,
Жаҳону дарғаҳи Султон ганиматдир.*

*Ҳаёт ташвишларини айламакка дафъ,
Соқий, жом айлантир, даврон ганиматдир.*

*Макнуна, висол айёми тўкмагил ёи,
Бу кеч жилвадан чарогон – ганиматдир.*

ЎТКИНЧИ

*Айи қилгилки, васли ёр ўткинчи,
Бода ичгил, фасли баҳор ўткинчи.*

*Қилиб қолгил ишингни ўз вақтида,   Бино қўйма, фалак, ўз савлатингга,
Ахир, фурсат ила рўзгор ўткинчи.   Қўлда ҳар неки йўқу бор ўткинчи.*

*Сабр қилгил қўлга киргунча фараҳ,   Умр суянчигига бўлмас ишониб,
Ахир, изтиробу хумор ўткинчи.   У мисли боди навбаҳор ўткинчи.*

*Васл хушхабари етгайдир, демак,   Жаҳон мисли бир ойина, Макнуна,
Ҳам навбату ҳам интизор ўткинчи.   Унга ким бўлса-да дучор – ўткинчи.*

НАЗОКАТБАХШ ЖУМЛА ГУЛЗОРЛАР

*Маҳваши ҳуснидек назокатбахш жумла гулзорлар,
Зулфи тори орзусида сунбул боглаб зуннорлар.*

*Дўпписин қийишиқ қўйиб саҳрога маст чиқди, магар
Урди Мажнун ерга даст, бошидин олиб дасторлар.*

*Айт қулогимга, сабо, ишиқ рамзидин бир-икки сўз,
Олам аҳли ичра камдур маҳрами асрорлар.*

*Айладим хуришид рухсорини кўрсам деб умид,
Ҳар кеча юлдуз бўлиб чақнаб кўзим бедорлар.*

*Қилган каби меҳроб буржин ўғрилар доруламон,
Қошингда – анбархол аро тутмуш паноҳ айёрлар.*

*Нола чекмакдин қачон озод бўлгай дил қуши,
Тўлғонур юзда қаро зулфлар – мисоли морлар.*

*Макнуна, ёр қаддидек гулгун эмас ҳеч бир чечак,
Чунки кўрдим сарв ила гулларни ҳам бисёрлар.*

БОШҚАДИР

*Амал бошқа, лофу журъат бошқадир,
Мардда самар ила ҳиммат бошқадир.*

*Тоғжу тахту арзгоҳу қасрмас,
Шоҳда асбоб ила давлат бошқадир.*

*Фитна, ғавғоси бўлак жунунликнинг,
Шовқину рўзи қиёмат бошқадир.*

*Кўрсатар бўлса гар шону шавкатин,
Подиишоларда аломат бошқадир.*

*Иш бермайди асло мутриб нағмаси,
Лаззату оҳу надомат бошқадир.*

*Итоатсиз ҳукмдорлар олдида
Узунқўл, аҳли каромат бошқадир.*

*Ярқиради тили Макнуна тийгин,
Жавҳари шамшоду ғайрат бошқадир.*

ПАЙДОСИ ЙЎҚ

*Эрса кўз ёш беқарор – пайдоси йўқ,
Кечса тузсиз рўзигор – пайдоси йўқ.*

*Кўзларим икки жаҳон кўзгусидир,
Кўринса унда ўзга ёр – пайдоси йўқ.*

*Дилда куйдирдим нафас-нафсимни мен,
Кўрсатса тупроғим губор – пайдоси йўқ.*

*Нодон ул котиб менга шундай деди:
“Бўлмагай пинҳон – ошкор, пайдоси йўқ!”*

*Олди этак чулғаб тунда “оҳ” тутуни,
Эрса-да шамъ шуъладор – пайдоси йўқ.*

*Ҳайратимдан юз чаман гул очди-ю,
Келмади бизнинг баҳор – пайдоси йўқ.*

*Мисли жаннатдур маираблар олами,
Топмагай хор эътибор – пайдоси йўқ.*

*Мўътадил кўнглим ҳавоси очди гул,
Монё бўлолмас унга хор – пайдоси йўқ.*

*Макнуна, шеър машқига создан бўлак
Бўлмас ҳеч зот ёдгор – пайдоси йўқ.*

ЭНГ ТЎҒРИ ЙЎЛ

*Эрса-да жаннат ёқимли – дилнишин,
Сенинг кўйингда тупроқдай камтарин.*

*Нечун қилмай шикаста дил шукрини,
Юзлаб ганжни яширгандир бу замин.*

*Баҳори эрмас ишқинг бир чаманнинг,
Шавқи дилдадир минг бор нозиктарин.*

*Кимнинг бўлай миннатин шармсори, Муддао эрур ишқда борди-келди,
Карашмалар айлар кўзинг, офарин. Гуноҳдир либосга ўрар эрса дин.*

*Пок назарлар кўзёши сайқалидан, Чекмагил қадам оғизлик йўлидан,
Гўё осмон оинасидур замин. Камол йўли, Макнуна, ушбудир чин.*

ЎТ ИЧИНДА

*Сенданмас куйганим, дил, соқийё, ўт ичинда,
Пиёлам қон устинда-ю саҳбо ўт ичинда.*

*Дилим чароғини равшан айлагайман юзингдан,
Ҳар негаки боқсам-да тамошо ўт ичинда.*

*Ёр ҳижратидан мисли бир доғ эрур бул чаман,
Гўё сарв шуъласидек сарупо – ўт ичинда.*

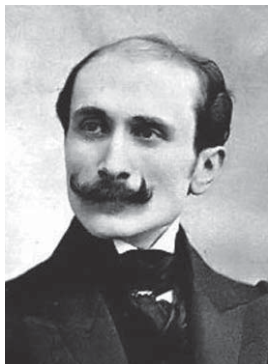
*Бир кўзадан сув ичгандек настарингул бирла шамъ,
Ул рангни дилга ҳар ким айлаб эжо ўт ичинда.*

*Хирманим чақмогидур оташ нигоҳу ёди,
Оҳим сингари танда бор аъзо ўт ичинда.*

*Холи қилма, Макнуна, шавқ шуъласидан дил,
Чун, аввал-азал шамъдек маҳлиқо ўт ичинда.*

DRAMA

Эдмон РОСТАН

(1868-1918)

СИРАНО ДЕ БЕРЖЕРАК

(Беиш пардали қаҳрамонлик комедияси)

Рус тилидан
Иқбол МИРЗО
таржимаси

Атоқли француз шоири ва драматурги Эдмон Ростан (1868-1918) неоромантизм йўналишида ижод қилган бўлиб, кўплаб гўзал шеърлари ҳамда “Бургут боласи”, “Шантеклер”, “Сирано де Бержерак”, “Қизил қўлқоп”, “Романтиклар”, “Дон Жуаннинг сўнгги туни”, “Малика Греза” сингари драматик асарлари билан жаҳон адабиёти тарихида ўчмас из қолдирган сиймолардан бири. Адибга оламшумул шуҳрат келтирган “Сирано де Бержерак” пьесаси 1897 йилда ёзилган бўлиб, унда муаллиф гўзаллик, дўстлик, чин муҳаббат каби олийжаноб ғояларни тараннум этади.

Асарнинг бош қаҳрамони – Сирано де Бержерак парижлик машҳур шоир, ҳазил-мутойбага уста, ҳозиржавоб нотик ва моҳир сатирик. Унинг ҳар бир лафзи, каломи “сўз ўйини”га қурилган, у исталган рақибини сўз ила мот қилади, шунданми, Сирано билан баҳс бойлашмоқдан фойда йўқ. Пьесада Сиранонинг атрофидаги одамлар билан қизгин мунозарага киришиши, ҳар турфа ташбеҳлар айтиши ўзбек халқ оғзаки ижодидаги аския жанрини эслатиб юборади.

Табиатнинг терслигими ё “ҳар тўқисда бир айб”ми шундай нуктадон, гўзал шоирнинг ниҳоятда беўхшов, катта ва хунук бурни бор, гўё шугина нуқси бори фазилату чиройига соя ташлаб тураверади... Не қилсин, минг кўпол бўлса-да, кесиб ташполмайди, шу қовушимсиз бурун билан муроса қилмоқдан ўзга чора йўқ. Аммо ҳар қанча кулгили бўлмасин, бурнини ўзиданда ўтказиб таърифлайдиган ё “пайров”га солиб обдон мазах қиладиган бирор “аскиячи” топилмайди. Ўз нуқсонини ҳақида фақат ўзигина қочиримга бой, ширадор тилда монолог ўқийди.

Асарда муҳаббат мавзусига ҳам кенг урғу берилган. Сирано болаликдаги дўсти Роксанага кўнгил қўяди, бироқ дароздек бурни билан уни қўрқитиб юборишдан чўчийди, шу боис севгисини ошкор этолмайди. Роксана эса ҳуснда бетакрор йигит Кристианни севади, демак, шоирнинг муҳаббат савдоси чатоқ. Шунда Сиранонинг шуурида Роксана учун идеал ошиққа айланиш ғояси туғилади, у ботиний гўзаллиги билан қизни мафтун этмоқчи бўлади ва яқунда бунга эришади.

* Журнал варианты. Манба: Эдмон Ростан. Пьесы. (“Романтики”, “Принцесса Греза”, “Сирано де Бержерак”, “Шантеклер”) –М.: Правда, 1983.

1897 йилнинг 28 декабрида Париждаги Порт-Сен-Мартен театрида “Сирано де Бержерак”нинг премьераси бўлиб ўтади. Бош қаҳрамон Сирано образини атоқли фаранг актёри Бенуа-Констан Коклен ижро этади. Шундан сўнг асар дунёнинг кўплаб театрларида саҳналаштирилади, унинг асосида опера спектакллари ва бадиий фильмлар яратилади. Сирано эса барча комик актёрлар ўйнашни орзу қилувчи юксак қаҳрамонга айланади. 1990 йил француз кинорежиссёри Жан-Поль Раппно асарга яна бир карра мурожаат қилиб, қувноқ эпизодларга бой, ажойиб фильм суратга олади, бу сафар Сиранони фаранг комикларининг муносиб давомчиси Жерар Депардьё қойилмақом қилиб ижро этади.

Яқинда Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзо мазкур асарни она тилимизга таржима қилди. Май ойида ўзининг ярим асрлик баҳорини қаршилаган шоир ижодининг яна бир қирраси кашф этилди. Ажабмаски, яқин ора бу жаҳонгашта асар ўзбек театрларида ҳам саҳналаштирилса, асли драматик таржимадан кўзланган бирламчи мақсад ҳам шу наздимизда.

Журнал таҳририяти пьесани қунт ва иштиёқ билан ўзбек тилига ўгирган шоир Иқбол Мирзони қутлуғ эллик ёши билан чин қалбдан табриклар, “тўйга тўёна” сифатида таржимадан айрим саҳналарни эътиборингизга ҳавола этади. Жаҳон саҳна ва экранларини забт этган “Сирано де Бержерак”ни адабий асар сифатида мутолаа қилиш ўқувчиларга ҳузур бағишлайди, деган умиддамиз.

Таҳририятдан

Иштирок этувчилар:

Сирано де Бержерак – шоир
Кристиан де Невилет
Граф де Гиш
Рагно
Ле Бре
Капитан Карбон де Кастель-Жалу
Гаскон гвардиячилари
Линьер
Капельмейстер
Де Вальвер
Монфлёр
Бельроз
Жодле
Кюжи
Брисайль
Шилқим
Испан офицери
Биринчи кавалер
Иккинчи кавалер
Биринчи хизматкор
Иккинчи хизматкор
Томошабин
Ғулом
Биринчи маркиз
Иккинчи маркиз
Эшик оғаси

Шаҳарлик
Унинг ўғли
Киссавур
Бертранду, бурғучи
Капуцин
Роксана
Волида Маргарита
Роҳиба Марта
Роҳиба Беата
Лиза
Буфетчи аёл
Оқсоч
Гул сотувчи аёл

Гвардиячилар, мушкетёрлар, маркизлар, кавалерлар, шаҳар аҳли, гуломлар, шоирлар, актёрлар, скрипкачилар, томошабинлар, хонимлар, роҳибалар, ўқувчилар, болалар, сомсапазлар, майда ўғрилар, испан аскарлари, хизматкорлар ва ҳоказолар.

Дастлабки тўрт ҳаракат 1640 йили, бешинчиси 1655 йили содир бўлади.

Бургунд меҳмонхонаси манзаралари

Бургунд меҳмонхонасининг 1640 йилдаги томоша зали. Театр томошалари қўйишга мослаштирилган кенг-мўл саҳн. Зал тўртбурчак шаклида. Унинг бир томонидаги декорация бор бўйича ўнг томондаги олд бурчакдан орқа чап бурчаккача чўзилиб, саҳна билан бурчак ҳосил қилади ва биз унинг бир қисмини кўра оламиз. Саҳна пардаси бўйлаб икки томонга ўриндиқлар қўйилган. Парда иккига ажралувчи қисмлардан иборат, юқори қисмида қироллик тамғаси аке этган. Саҳнадан залга кенг пиллапоялардан тушилади. Зиналарнинг ҳар иккала томонида скрипкачилар учун ўриндиқлар бор. Қандилда мум шамлар. Ён галерея икки қаватли; тепадагиси ложаларга бўлинган. Воқеалар юз берадиган партерда ўриндиқлар йўқ. Унинг ичкарироғида, ўнг томонда бир қатор нарвончали ўриндиқ яққол кўзга ташиланади; ундан нарироқда, зина (томошабинга унинг қўйи погоналаригина кўринади, холос) тагида – гул солинган гулдонлар, биллур қадаҳлар, шишалар, пишириқ солинган ликопчалар ва ҳоказолар терилган, шифтига қандиллар осилган буфет.

Ичкарида, ўрталикда, ложали галерея остидан театрга кирилади. Дарвоза томошабинлар кирганда очилиб-ёпилиб туради. Эшик табақалари, бурчаклар ва буфет нештоқига “Клориза” деб ёзилган қизил афшишалар ёпиштирилган. Парда кўтарилганида гира-шира ва бўм-бўи зал кўринади. Қандиллар қўйи туширилган ва ҳали шамлар туташтирилмаган.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Оломон аста-секин тўпланмоқда. Кавалерлар, шахарликлар, хизматкорлар, гуломлар, ўғрилар, эшик оғаси, маркизлар, Кюижи, Брисайл, буфетчи аёл, скрипкачилар ва ҳоказо. Девор ортида шовқин, кейин кавалер отилиб кириб келади (эшик оғаси унга эргашиб).

Эшик оғаси:

Чиптага пул қани, йўқса, ортга қайтсинлар!

1-кавалер:

Хомкалла, бизга ҳамиша текин.

Эшик оғаси:

Сабаби, нечун?

1-кавалер:

Овозингни ўчир, муттахам,

Кимсан, ҳазрати олийларининг кўриқчисиман!

(ўтиб кетади)

Эшик оғаси: *(эндигина кириб келган иккинчи кавалерга)*

Марҳамат қилиб чиптангизни кўрсатинг!

2-кавалер: Сени қара-ю, қанақа чипта,

Менга доим томоша текин!

Кўрганмисан тўлаганимни?

Эшик оғаси: Лекин...

2-кавалер: Мен – мушкетёрман!

Эшик оғаси: Мана сизларга ақча!

Ўтказмай илож қанча!

1-кавалер: *(иккинчисига)* Бошланиши иккида эди,

Томошагоҳ эса ҳамон бўш.

Кел, машқ қилиб турамиз,

Нима фойда бекор ўтириб.

Яна ортар маҳоратимиз

Қилич билан вақтни ўлдириб.

(қиличларини сузуриб машқ қила бошлайдилар)

1- хизматкор: *(иккинчисига)* Жи-м... жи-м...

2- хизматкор: Шампань виноси?

1-хизматкор: *(Кўйнидан қарта ва ошиқларни олиб кўрсатади)*

Йўқ, кўряпсанми? Қарта ва ошиқ.

Меҳмонлар келгунча бир қўл кўрайлик!

2-хизматкор: Биласан-ку, шинавандаман!

О, мен сенга ҳамтовоқ бўлиб

Ҳар балога тайёрман доим.

1-хизматкор: Яшавор, эркак! *(Чўнтагидан шам қолдигини олиб ёқади ва полга ўрнатади).* Мана озгина нур,

Бу шамни

Граф даргоҳидан эплаштирганман.

Гвардиячи: Қандай яхши театрга келганинг чоғ

Ғира-шира бўлса ҳаммаёқ!

(Гулчи қизнинг белидан тортади)

Жанжалкашлардан бири (зарба оларкан): Тегди!

Қиморбозлардан бири: Мен валетни солдим!

Гвардиячи (гулчи қизни таъқиб қиларкан): Биттагина ўпич!

Гулчи қиз: Ох, йўқ, кўриб қолишар.

Гвардиячи (қизни қоронғи бурчакка тортиб):

Бу жойда ҳеч ким йўқ,

Ҳа, бехижолат!

1-томошабин (полга жўралари билан ўрнашиб, ўртага егулик қўяркан):
Оломон йўқ, итар-итар йўқ!

Вақт ғанимат,

Маза қилиб еб-ичиб олинг!

Шаҳарлик (ўғилчасини етаклаб): Бу ёққа ўғлим, бу ёққа,

Шу атрофдан яхши кўринар.

Қиморбоз: Туз, дама ва валет!

Ғиштиндан келди!

2-томошабин (ёмғирпўш қўйнидан ишша чиқариб, ўрнашиб ўтиради):

Майхўр сифатида тортай танобин,

Бургунд отелида Бургунд шаробин.

Шаҳарлик (ўғлига): Қай гўрга кеп қолдик? Кўзойнагим бер.

Эх, ахлоқ (ҳассаси билан майхўрни кўрсатади) харобот ахли, (жан-жалкашлардан бири тисарилиб туртиб юборади) худобезорилар!
(қиморбозлар даврасига кириб қолиб) қиморбозлар.

Гвардиячи (Гулчи қизга шилқимликни давом эттириб): Биттагина ўпич!

Шаҳарлик (Ўғлини ҳушёр чеккага тортиб): Мана шу даргоҳ

Машхур ротрага ҳам бўлганди гувоҳ.

Шаҳарликнинг ўғли: Корнелни, ота!

Шаҳарлик: Ғам босдим, айт?

Кувноқ гуломлар тўдаси бир-бирларининг қўлларидан тутиб, қўшиқ айтиб кириб келишади.

Эшик оғаси (таҳдид билан): Шовқин-сурон солманг, гуломлар!

1-гулом (зурури топталган қиёфада): Э тақсир, нималар дейсиз?

(Эшик оғаси ўғирилгач, шеригига шўх-шан): Чилвир ёддан чиқмадимми?

2-гулом: Илмоқ ҳам ёнимда. Сен хотиржам бўл!

1-гулом: Жуда соз: чаптастлик билан бир неча парикни овлаймиз бугун.

3-гулом: Ҳамма юқорига.

2-гулом: Хўп, қани, кетдик.

Қиморбоз: Туз қарға!

Киссавур (атрофида бир неча шубҳали шахслар):

Дикқат, фирибгарлар, о, сиз ҳаваскор,

Бунда хунарингиз кўрамиз илк бор.

Ковун туширмайсиз, сиздан кўнглим тўк!

2-гулом (галереяда ўтирган бошқа гуломга бақариб): Туппак ўзингдами?

3-гулом (юқоридан): Ҳа, нўхат билан бирга!

(Нўхат солинган туппакдан пастга қараб “ўқ” отади).

Шаҳарликнинг ўғли: Бугун нима қўйишар экан?

Шахарлик: “Клориза”ни.

Шахарликнинг ўгли: Муаллифи ким?

Шахарлик: Баро. Пьеса тўла қизиқ бир тилсим.

(ўгли билан қўлтиқлашиб ўтиб кетади)

Киссавур (*ўз шотирларига*):

Пўримларнинг чўнтагини кесинглар чаққон!

Бир томошабин (*шеригига*):

Кўрдингми, бу жойда “Сид”ни¹ қўйишган.

(ўриндиқлардан бирига ишора қилиб)

У кунлар қалбимда яшайди ҳамон.

Киссавур (*тегишли ишоралар билан*):

Соатларни уринг кўзингиз тушган!

Шахарлик (*ўглига*): Ҳозир ўз қаршингда кўрасан қатор

Машхур артистларни, димоғдор, номдор...

Киссавур (*гўё ўз чўнтагидан тез-тез ниманидир олаётгандай*):

Дастрўмол ҳақида ортиқ ташвиш йўқ,

Чўнтакка тушишдан осонроқ иш йўқ.

Шахарлик (*ўглига*): Бопре, Бельроза, Монфлерни кўрасан.

Овоз (*юқори галереядан*): Бошланглар!

1-ғулوم (*партерда шеригига*): Ана у воҳ-воҳ қандай шан!

Бормикин бу қадар лағиф сиймтан?

Буфетчи аёл (*тўсиқ олдига келиб*):

Чанковбосдилар бор, марҳамат мана.

Малина ва лимон шарбати яна!

Мураббо, сут, норанж² қиёми!

Эшик ортидан бировнинг қичқириғи: Йўл бўшат, кораялоқ! Тез!

1-қарол (*ҳайратланиб*): Маркизларми?

2-қарол: Рост.

1-қарол: Келишяпти. Партерга, наҳот?!

2-қарол: Бир неча дақиқа, холос!

1-маркиз (*ярми бўш залга кириб*):

Ие, элдан бурун келибсиз, ажаб,

Дабдабасиз, пасткаш мешчанга ўхшаб.

Шовқин кўтармасдан, босмасдан оёқ,

Уят-е! Суф бизга! Шаънимизга доғ.

(эртароқ келган бошқа зодагонлар билан саломлашади)

Э-ҳа! Кюжи! Брисайль!

(қучоқлашади)

Бундайин дийдордан ёқимли не бор?

Намунча вақтли?

Кюжи: Ҳа, ҳамма художўй, келибмиз илдам,

Бизга мунтазирдек бу ердаги шам.

1-маркиз: Эҳ, гапирма, менинг қайнади қоним,

Кюжи: Шамчи келди, ўзни бос қадрдоним.

Барча йиғилганлар шамчини олқишлар ила кутиб олишади ва у ёқаетган қандил остида тўпланишади. Галереяда бир неча қиёфалар пайдо бўлади. Линьер Невилет билан қўлтиқлашиб партерга ўтади. Линьернинг усти боши тартибсиз, у уйқудан турган одамни эслатади.

¹ “Сид” – улуғ француз шоири ва драматурги Пьер Корнелнинг машхур пьесаси.

² Норанж – сариқ рангли, апельсинга ўхшаш тропик мева.

Кристиан рисоладагидек кийинган, лекин сал эскичароқ, хавотирли қиёфада ложага қараб-қараб қўяди.

Иккинчи кўриниш

Ўша Кристиан, Линьер, Рагно ва ле Бре.

Кюйжи: Линьер!

Брисайль (кулиб): Ҳалиям хушёр? Қандай эврилиш!

Линьер (Кристианга секингина): Таништириб қўяман сизни
(Кристиан розилик билдириб бош иргайди).

Барон де Невилет!

Улар бир-бирларига таъзим қилишади.

Оломон биринчи ёқилган қандилни шифтга кўтарилишини олқишлайди.

Кюйжи (Кристианни кузатаркан, Брисайлга айтади):

Бинойидек келишган!

Брисайль (Кюйжига): Жонон йигит, шубҳасиз!

1-Маркиз (бу сўзларни эшитиб): Ҳ-м! Нимасини айтасиз!

Линьер (таништиради): Кюйжи... Брисайль...

Кристиан (таъзим қилиб): Ҳаяжондаман.

1-Маркиз (иккинчисига): Ҳа, йигит чакимас, лекин бу либос...

Ё Тангрим, нақ отам замонига мос!

Линьер (Кюйжига): Барон ҳозиргина Турендан келди.

Кюйжи: Йўлнинг чарчоқлари чикдими?

Кристиан: Шукр, йигирма кун бўлди Париждаман мен.

Гвардия полкига киргум эртага.

Буфетчи аёл: Мева-чева, сут!

Скрипкачилар (чолгуларини созлаб): Ла-ла...

1-Маркиз (аста-секин тўлиб бораётган ложага қараб): Мадам Обри!

Қара, қандай мафтункор!

Хира пашша доим ёнида тайёр.

Кюйжи (Кристианга зални кўрсатиб): Одамни қаранг!

Кристиан: Ур-йикит, сурон!

1-Маркиз: Жамият қаймоғи! Мана хонимлар!

Улар аёлларнинг ясан-тусанига қараб ўзларича баҳолашади, кейин ложага кириб, бир-бирларига табассум билан таъзим қилишади.

2- маркиз: Мадам де Ҳемене!

1-маркиз: Мени хароб этган.

Кюйжи: Мадам де буа-Дофен...

2-маркиз: Қаршисида биз

Мудом ҳайратдамиз, тилимиз ожиз!

Брисайль: Мана гўзал мадам де Шавиньи

2-маркиз: Бизни суйиб суймадилар, озод қўйиб қўймадилар,
Дилимизни бармоғида олма каби ўйнадилар.

Линьер: Ие, Жаноб Карнел келмиш Руандан.

Шаҳарликнинг ўғли (отасига): Шу ердами академия ҳам?

Шаҳарлик: Барча жамулжам.

Будю, Поршер, Бурзе эҳтиромга лойиқ,

Кюро, Бурдон, Арбо... О, қандай номлар!

Асло унутмайди тарих, халойик.

1-маркиз: Тамтам хонимчалар жойлашмоқдалар!

Ана Феликсерия, Бартеноида мана,

Иримедонта... Кассандия, Филлида яна...

2-маркиз: О, бу наслу насаб! Гўзал нақадар!

Нозик, латиф, муҳташам!

Барчасини танирсиз, маркиз?

1-маркиз: Ҳа, танийман барчасин, маркиз.

Линьер (*Кристианни четга тортиб*):

Сизнинг кўнглингиз-чун келгандим асли

Аммо кўзларингиз ҳамон нигорон.

У бу ерда йўқми?

Кристиан: Таассуф!

Линьер: Унда менга рухсат.

Кристиан (*ялиниб*): Йўқ! Қўшиқларингизда катта-кичик жо,

Бутун бошли шаҳар, шунингдек, сарой.

Сиздан бошқа ҳеч ким мадҳ этолмайди

Мен севган гўзалнинг исму талъатин.

Капельмейстер (*пюпитрани камонча билан тақиллатиб*):

Скрипкачилар диққат! Бошлаймиз

(*камончасини кўтаради*)! Қўлга олинг камончаларни.

Буфетчи аёл: Лиму шарбати, бисквитлар, сомсалар...

(*Скрипкачилар чала бошлайди*)

Кристиан: У ҳаддан ташқари ишвагар, танноз,

Шу мени чўчитар негадир мудом.

Унга муносибдир латофату ноз,

Унинг наздида мен нодон бир одам.

Бу ердаги шева, ёзув санъати

Мендек аскарга ҳам тубан ғалати...

У ложа четида, жойи ўнг тараф.

Линьер: Бефойда? Мен кетдим. Мени кутмоқда

Майхонада улфат.

Кристиан (*уни тўхтатиб*): Кетманг!

Линьер: Йўқ!

Кристиан: Ё раб!

Қолинг!

Линьер: Жон деб қолардим

Аммо ташналикдан ўлгум бегумон.

Буфетчи аёл (*унинг олдида патнис кўтариб келади*):

Шарбатдан қуяйми?

Линьер: Э...

Буфетчи аёл: Сут-чи?

Линьер: Бе...

Буфетчи аёл: Шароб?

Линьер: Тўхтанг-чи...

Буфетчи аёл: Мана Руссильоннинг¹ ўткир шароби.

Линьер (*Кристианга*): Ўзингизни босинг. Мен қолар бўлдим.

(*буфетчи аёлга*) Қани, қуйинг энди, шароб лиммо-лим.

¹ Руссильон – Пиреней ярим ороли ва Ўрта Ер денгизи оралигида жойлашган француз провинцияси.

(Ўрнашиб ўтириб олиб ичади)

(Семиз, пакана ва қувноқ одам кўриниши билан томошабинлар орасидан ҳайқиреқлар эшитилади)

Овозлар: Рагно, Рагно, Рагно!

Линьер: Рагно бу шухратли моҳир пазанда,
Артистларни сийлаб юрувчи банда.

Рагно(*ошпаз кийимида Линьерга тез яқинлашади*):

Узр, тўрам, безовта қиялпман сизни

Шоир Сиранони кўрмадингизми?

Линьер (*Рагнони Кристианга таништиради*):

Актёр, шоирларнинг валинеъмати.

Рагно (*талтайиб*): О, тўрам, бу ишнинг кўпдир лаззати.

Линьер: Кўйинг ҳимматли зот!

Рагно: Ҳа, бу жаноблар

Ташрифлари билан мени айлар шод.

Линьер: Ҳамиша насия, гоҳида текин,

Ўзининг ҳам таъби назми бор лекин.

Рагно: Ким билади дейсиз.

Линьер: Шеърлар тўқийди.

Рагно: О, баҳра олмоққа назм нахридан...

Линьер: Бу кишим ўтгайлар сомса бахридан.

Рагно: Тўғри, фақат майда сомсаларимдан.

Линьер (*Кристианга*): Тентак, шу гапни ҳам бўйнига олар.

(*Рагнога қараб*)Йўқ-йўқ, ёполмайсиз айбингиз тамом.

Сизда қанча турар тўртликнинг нархи?

Оддий шеърга қанча тўлайсиз?

Рагно (*бўшашиб*): Бир жуфт обинон.

Линьер (*тахдидли*): Ширмой эмасми?

Кристиан: Севасизми театрни ҳам?

Рагно: Бундан ортиқ бахт йўқ бегумон.

Линьер (*Кристианга қараб*): Чиптани сомсага айрибошлар бу.

(*Рагнога қараб*) Айтинг-чи, саволим ўзаро гапу

Қанчага тушдийкин бугунги чипта?

Рагно: Умуман.

Линьер: Йўқ-йўқ, опқочмасдан гапиринг уста.

Рагно: Тўрт дона мағизли қатлама ҳамда

Йигирмага якин мазали гумма.

Линьер (*кулиб*): Ҳаҳ-ҳа, буни қаранг-а

Рагно (*аланглаб*): Бўлса ҳам кеч,

Сирано кўринмайди ҳеч.

Тинчлик бўлсин-да!

Линьер: Сиранода не ишингиз бор?

Рагно: И-э, билмайсизми?

Линьер: Яна нима гап?

Рагно: Манфлери ўйнайди бугун

Линьер: Шоирга нима?

Рагно: Сирано тинч қўймас бу бўғирсокни.

Линьер: Кулгимни қистатманг!

Нимани талашар бу тўнка билан,

Сахнада гулчамбар тўқийдими ё
Тўнка ва Сирано?

Рагно: Наҳот сизга ноаён
Манфлеридан жирканар шоир
Ва уни саҳнага топмиш нолойиқ

Леньер (*тўртинчи қадаҳни ичиб тугатаркан*): Кейин-чи?

Рагно: Унинг сўзига бўйсуннишдан бош тортди актёр
Ва чиқмоқчи бугун саҳнага.

Кюжи (*ҳамроҳларига яқинлашиб*): Сен менга инон
Шоиринг қўлидан ҳеч вақо келмас.

Рагно: Оҳо-оҳо! Бизга шу томоша керак.

1-маркиз: Сираноси ким?

Кюжи: Ғаройиб инсон,
Каллакесар ҳамда ёвкур, паҳлавон...

2-маркиз: Машҳурми?

Кюжи: Ҳм... Қозонган шуҳрат:

Гвардияда хизмат қилар у

(афтидан кимнидир қидириб юрган жанобни кўрсатиб)

мана унинг дўсти Ле Бре

У ҳаммадан яхшироқ билар *(чақиради)* Ле Бре!

Сиз менимча Сиранони қидирмоқдасиз?

Ле Бре: Унинг йўқлигига ҳайронман рост гап,
Ташвишга соляпти мени бу ҳолат.

Кюжи: Де Бержерак каби зот билан
Эски дўстсиз, қандай аломат!

Ле Бре (*жонланиб*): Мен ундан ғаройиб одам кўрмадим.

Рагно: Асти айтманг! Талантли адиб!

Ле Бре: Ва созанда!

Брисайл: Ажойиб физик!

Кюжи: Ва дуэлбоз!

Линьер: Қиличидек кескир ақли ҳам.

Лекин жимжимадор кийган либоси,
Бошқача қиёфа бахш этар рости.

Рагно: Тўғри, Сиранонинг сурати бизга
Авлиё Филиппни эслатмас мутлоқ.

Эскича урфдаги либоси шундоқ
Калонинг арвоҳин шод айлар, ўртоқ.

Енгил боши ажиб, ақли югурик,
Ғайрату шиддати бамисли чақмоқ.

Шўх, жанжалкаш, сал ғалатиноқ.

Шляпасин чапанича қўндирган бошга,

Йўл-йўл чакмони ҳам ярашган ғоят,

Ёмғирпўш этагин кўтарган шамшир

Эслатар жангари хўроз думини.

Ёқаси доимо қор каби оппоқ,

Ҳамиша оҳорли – ёқа ушлайсиз.

Бурни-чи! Кўрсангиз, бамисоли тоғ,

Тасаввурга сиғмас катталигидан.

Ушбу тоғ салобат бахш этар унга.

Қаншарин кўтариб юради мағрур.
 “Бурнин ечиб кейин ухласа керак”,
 Деб ўйлар кўрганлар шубҳасиз, бешак.
 Бурундан маълумки, ечилмас бурун.

Ле Бре (*бош чайқаб*): Ҳар кимки бурнига қилса ишора,
 Сирано бу зотга кўради чора.

Рагно(*мағрур*): Ҳа, унинг олмос шамшири
 Паркининг даҳшатли қайчиси монанд.

1-маркиз (*елкасини қисиб*): О, сизнинг нутқингиз қандай тумтарок
 Ташбех, тавсифи ёрқиндир бироқ,
 Кўринмайди у.

Рагно:Кўринмайди? Ўйнайман гаров,
 Монфлерининг додин берар беаёв.

1-маркиз: Гаров? Хўп нимани тикамиз бунга?

Рагно: Жўжа қовурдоғи Рагно қайласи билан!
 Унинг келишига тикаман.

1-маркиз: Келишдик, Сирано келмас барибир (*кулади*).

(Роксана ўз ложасида пайдо бўлади. Залда ҳайратомуз сурон кўтарилади. У олдинда, оқсочи орқада ўтиради. Буфетчи аёл билан ҳисоб-китоб қилаётган Кристиан Роксанани пайқамайди)

2-маркиз (*тамшаниб*): Ё раббано! Нақадар жозиб!

1-маркиз: Ҳаддан ортиқ гўзал, яратган Эгам!

2-маркиз: Духоба шафтоли, лаби қулупнай!

1-маркиз: Дудоғи чиннигул мисоли қирмиз.

2-маркиз: Шу қадар мафтункор, шу қадар дуркун,
 Юракни олдириб қўйишинг мумкин.

*(Кристиан бошини кўтариб Роксанани кўриб қолади.
 Линьернинг кўлидан тутиб)*

Кристиан: Ох, ана у!

Линьер (*Роксанага кўз ташлаб*): Қани? Қаерда?

Қалбингиз ўғриси шуми?

Кристиан: Ҳа-ҳа. Титраяпман. Айтинг ким асли?

Линьер (*шароб хўплаб*): Мадлена де Робен, Роксана дерлар.
 Эрка қизлар каби нафис, оқила.

Кристиан (*ҳаяжонланиб*): Ҳайҳот, оқила!

Линьер:Арзийди ишқ киссаси учун.

Озод, етим, Сиранонинг аммаваччаси,
 Бизнинг қахрамон.

*(Шу дақиқада елкасидан ҳаворанг тасма ўтказган
 жуда пўрим Велможжа ложага кириб, тик турган ҳолда
 Роксана билан суҳбат бошлайди)*

Кристиан (*қалтираб*): Ким у Роксанани суҳбатга тортган?

Линьер (*кайфи ошган, кўз қисиб*): Де Гиш – ошиқи беқарор,
 Аммо бари бекор.

Кимсан Арман Решильега куёв бўлади.

Лекин кўнглида Роксанани узатсам дер

Граф де Вальверга. Бечора жаноб.

Қулай эр бўларди шаксиз-шубҳасиз.

Қиз қарши бўлса-да, Де Гиш нуфузи.

Бу ишни ҳал қилар ўзидан-ўзи
Бир қўшиқ тўқидим, дўстлар, яқинда
Киборлар ва кирдикорлар ҳақида.
Биламан у мени қўймайди омон,
Унинг қилмишларин этганман баён.
Айниқса, хулоса...

(қўлида қадаҳ билан ўрнидан тураётиб чайқалиб кетади)

Кристиан: Уринманг,

Мен кетдим.

Линьер: Қаён?

Кристиан: Вальвер ёнига.

Линьер: Эҳтиёт бўлинг,

У сизни ўлдирар!

Нега керак сизга ўша эркак ғоз?

(нигоҳлари билан унга Роксанани кўрсатади)

Сизга қараяпти у, кетмай туринг!

Кристиан *(ложгага назар ташлаб):* Хўп, қолдим...

(ҳафсаласиз кўринади)

(Ўғрибаччалар тўдаси уни қарахт ҳолда анграйиб турганини кўриб секин яқинлашишади).

Линьер: Биз энди кетдик. Қовоқхона чорлайди бизни!

Хумори тутяпти!

(чайқалганча кетади)

Ле Бре: *(зални айланиб Рагно ёнига қайтади, қониқиш билан)*

Қораси ҳам кўринмас унинг!

Рагно *(иккиланган овозда):* Бирок...

Ле Бре: Эҳтимол эълонни ўқимагандир?

Овоз: Бошлангларда энди!

Учинчи кўриниш

Яна ўша давра, фақат Линерсиз: де Гиш, Вальвер, кейин Монфлери.

1-маркиз *(Роксананинг ложасидан чиқиб, портерга келиб лаганбардор зодагонлар даврасига қўшилган де Гишни кўриб қолади; улар орасида де Вальвер ҳам бор):*

Де Гиш даврасига бир қара!

2-маркиз: Гасконияликмиш тағин, фу!

1-маркиз: Лекин доно ҳамда совуққон.

Ғалабага ташна. Шунинг учун ҳам

Ҳамма унинг раъйига қарам.

Юр, яхшиси, бориб икковлон,

Таъзим айлаб кутайлик қарам...

(Де Гиш томон юра бошлайди)

2-маркиз: Ажабтовур тасма! Айтинг-чи, граф,

“Кабутар кўйруғи” деганими шу?

1-маркиз: “Ўп мени Лизетта” деб ном олган бу ранг.

Де Гиш: Йўк, ўтлаб кетдингиз икковингиз ҳам:

Бу тасманинг номи – “Касалманд испан”

1-маркиз: Рангига тил ожиз, мухтарам граф,
Ҳолатга мос тушмиш, сизга йўқ тараф.

Сизнинг хизматингиз, жасоратингиз

Туфайли барчанинг кўнгли бирдай тўқ:

Сиз бор – испанларга кун йўқ, омон йўқ!

2-маркиз (кулиб): Ҳа, сен ҳақсан!

Де Гиш: Миннатдорман сиздан жаноблар,

Энди юринг сахна ортига.

Интизор кутмоқда актрисалар.

(барча маркиз ва зодагонлар ҳамроҳлигида йўл олади, бирдан тўхтайди ва қайрилиб) Кетдикми, Вальвер?

Кристиан *(бу исми эшитиб қалтираб кетади):*

Вальвер? Ҳа, ярама!

Лаънатининг башарасига...

(чўнтагига қўл солиб, тунаётган ўғриваччанинг билагидан тутади.

Қайрилиб қараб): Нима?!

Ўғри: Вой жоним! Во-ей!

Кристиан *(уни қўйиб юбормасдан):* Қўлқопим топдим.

Ўғри *(аянчли кулиб):* Қўлқопнинг ичида менинг қўлим бор.

(сўз оҳангини ўзгартириб, тез ва паст товушда)

Кулоқ солинг... мени қўйворсангиз гар,

Мутлак янги гапдан топгайсиз хабар.

Кристиан *(қўлини қўйвормай):* Қанақа миш-миш?

Ўғри: Сир.

Кристиан: Қанақа сир?

Ўғри: Ҳа-да, биз учун ҳазил ғирт харом.

Линьер ёнингиздан кетдику ҳозир...

Кристиан *(Ўғрининг қўлини тутганча):* Линьер?

Хўш, нима бўпти?

Ўғри: Унинг куни битган – ишончим комил.

Аёвсиз фош этмиш шеърда тўрани,

Бугун тунда кутар бир тўда қотил,

Юз киши... мен ҳам...

Кристиан: Эҳ, муттахам! Сени...

Ўғри: Сизни алдаб менга нима наф?

Бу қасосдир, шу – эркакча гап!

Кристиан: Ким олмоқчи ўч? Айт, кимдир қасоскор?

Ўғри: Батамом сотмоққа қўймас виждон, ор.

Кристиан *(елқасини қисиб):* Ҳа-ҳа.

Ўғри *(кўкрак кериб):* Доғ туширмам қасбим шаънига.

Кристиан: Қайда кутишяпти қотиллар уни?

Ўғри: У келган чоғ Нельск минорасин ёнига

Ёпирилиб қасд қилурлар ногоҳ жонига.

Огоҳ этмоқ лозим!

Кристиан *(ниҳоят уни қўйиб юборади):* Топурмиз қайдан?

Ўғри: Қовоқхонадан-да!

Кристиан: Йўқ тополмайман –

Ҳар хил қовоқхона менга бегона.

Ўғри: У қадар кўп эмас асли майхона:
“Бир жуфт машъала” ва “Уч олтин қарға”,
“Яшил чўчка” билан “бўм-бўш челақ” бор.
Ғариб “Оқ эшшак” ҳам кун кўрар зўрға,
Ҳар бир майхонада қолдиринг хабар!

Кристиан: Мен кетдим! Дунёда қолмабди инсоф!

Биргина шоирга юз нафар каззоб!

(Роксанага меҳр билан қарайди)

У шунда қолурму?

(Вальверга газабланиб тикилади)

Бу шундай қолурму?

Ҳайхот! Мен Линьерни кутқазишим шарт!

(тез чиқиб кетади)

*(Де Гиш, Вальвер, маркизлар – барча зодагонлар ўриндиқларга
жойлашиши учун парда ортига ўтишади. Партер тўлади.*

Галерея ва ложаларда бўш жой қолмайди).

Халойик: Бошла! Бошла! Бошла!

Шаҳарлик *(юқори галереядаги безори болалар унинг паригини илмоқ
билан тортиб олишади):* Нималар бўляпти? Паригимга тегинманглар.

Овозлар *(халойик орасидан)* Яша ўғил бола, кал экан-ку чол!

Шаҳарлик *(қутуриб мушт ўқталади):* Ҳе, кароқчи!

Овозлар *(халойик орасидан):* Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа!

Шаҳарлик: Лаънати махлуқ!

Овозлар *(халойик орасидан):* Ваҳ-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! *(шовқин ва кулги
аста-секин пасаяди).*

Ле Бре: Бирдан сукут чўкди бу недан дарак?

(томошабинлардан бири унинг қулогига нимадир деб шивирлайди).

Йўғ-э!

Томошабин: Ҳозир айтишди.

(халойик орасида шивир-шивир)

Жим... – йўқ... наҳотки... ёпиқ ложада!

Жим... жим! – Кардинал! Жим-э! – Кардинал!

Безори: Жуда ғалати-ку! Сипо тутаманми энди ўзимни?

(Саҳнада тарақлаган овоз эшитилади. Ҳамма тинчланади).

1-маркиз *(саҳна четидаги парда тирқишидан бош чиқариб):* Стул бер-
воринглар!

(Одамлар бошлари узра қўлма-қўл қилиб унга стул узатишади.

Маркиз ложага қараб ҳавойи бўсалар йўллаб,

стулни тутганча кўздан гойиб бўлади).

1-томошабин: Ҳов, эшикни қиялатиб қўй!

2-томошабин: Жим... жиминг!

*(Яна саҳнада уч марта тақиллаган товуш янграйди, парда кўтарилади.
Саҳна четларида маркизлар талтайиб ўтиришибди. Орқадаги декора-
ция оч ҳаворанг. Тўртта мўъжас биллур қандил саҳнани ёритиб турибди.
Скрипканинг майин мусиқаси).*

Ле Бре *(Рагнога секин):* Монфлери ҳозир чиқарми?

Рагно: Ҳа, ҳозир.

Ле Бре: Лек ҳамон кўринмас Сирано – шоир.

Рагно: Ҳа, мен ютқаздим.

Ле Бре: Жуда соз!

(Дулайка товуши остида саҳнада чўчқадек семиз чўпон кийимида: қулоғигача атиргулли шляпа бостирган Монфлери пайдо бўлади.

Тасмалар билан безтилган валинка чалади).

Партёр (*олқишлаб*): Монфлери!

– Аҳай! Монфлери, офарин!

Монфлери (*таъзим бажо айлаб, Федон ролини ижро эта бошлайди*):

“Бунда жам бўлганлар қандай бахтиёр,

Такдирга бош эгиб кун кўрар сокин.

Майин тонг сабоси эсаркан такрор...”

Овоз (*партёрдан*): Ҳа-а-а, аблаҳ! Мен сенга бир ой

Саҳнага чиқишни ман қилгандим-ку.

(Умумий ҳис-ҳаяжон. Ҳамма орқага қайрилиб қарайди.

Шовқин-сурон)

Овозлар: Нима гап?

Нима?

Нималар бўляпти?

Кюйжи: Бу ўша!

Ле Бре (*қўрқиб*): Ё Тангрим! Сирано!

Овоз: Лаънати! Лўттивоз, мен сенга у кун

Саҳнага чиқмайсан дегандим бир ой!

Шу қилган ишингнинг бадали учун

Энди икки ойга чўзилар муддат!

Қани туш, думингни тугаман бугун!

Халойиқ (*ҳайрон*): О-о!

Монфлери: Лек маъзур тутасиз...

Овоз: Тўхта ярамас!

Дамингни чиқарма!

Халойиқ: Жим... жим... Бўлди! жим... ўйна, Монфлери!

Чўчима биз бор!

Овоз: Кўзингга қара!

Монфлери (*иккиланиб*): “Кимки оломондан йироқ бўлса, бас,

Бахтиёрдир ўша...”

Овоз: Масхарабоз мохов, ҳассам зарбини

Соғиниб қолдингми? Шоир ярамас...

(Партёрдаги оломон боши узра юқори кўтарилган ҳасса пайдо бўлади)

Монфлери (*борган сари хаста товушида*): “Кимки оломондан...”

(ҳасса силтанади).

Овоз: Тинчгина йўқол!

Партёр (*ҳамма ётпасига*): Ўх-ў!

Монфлери (*бўғилиб*): “Кимки оломондан...”

Овоз: Дўзахи, лаин!

Ғазабимни оширма!

(Бирдан Сирано пайдо бўлиб, стулга сакраб чиқади. Қўлини чалиштиради. Бошида ўша чапанича шляпа. Бурама мўйлов, даҳшатли бурун. Ҳамма лол).

Тўртинчи кўриниш

Ўша ҳолат ва Сирано, яна Бельроз, Жодле.

Монфлери (*маркизларга*): Ёрдам беринг, жаноблар!

1-маркиз (*бамайлихотир*): Ўйнасангиз-чи!

Сирано: Агар яна ҳадингдан ошсанг,
Маъза қилиб ейсан калтагим!

2-маркиз: Бас!

Сирано: Ие! Не деб сайрар маркизлар?

Ғижимланса либоси агар,
Ранжимасми кўнгилчалари?

Ҳамма маркизлар (*ўрниларидан туриб*):

Ўйнаверинг Монфлери!

Сирано: Яхшиликча уйга йўл олгай,
Йўқса буткул кулоксиз қолгай.

Кимнингдир овози: Аммо...

Сирано: Йўқол!

Бошқа товуш: Бирок...

Сирано: Нима? Ҳамон шундасан? Аъло!

Ҳозир майхонага айланар сахна.

(енглари ни шимаради)

Япроқ қилиб тўғрай ёғли қазини.

Монфлери (*ўз номусини асраш учун*):

Лекин хуруж қилиш одобдан эмас!

Бунда Талия ҳам хафа шу нафас.

Сирано (*жуда хушмуомалалик билан*):

Йўқ, жаноб! Сиз учун ўгай, бегона

Ижод фариштаси учратса сизни

Сумбатингиз кўриб ёқа тутарди.

Ахлаткути каби қорнингиз у

Эски шиппагини ташлаб ўтарди.

Партёр: Бас! – Монфлери! – Қўйинг ўйнасин!

Сирано (*ён-атрофда қичқираётганларга*):

Илтимос, марҳамат кўрсатинг бизга,

Агар тошар бўлса сабрим косаси

Даврада жаранглар қиличим саси.

(Давра кенгайди)

Оломон (*чекениб*): Э!.. Э!..

Сирано (*Монфлерига*): Кўзимдан йўқол!

Овоз (*томошабинлар орасидан*): У жуда бебош.

Оломон (*Сирано устига ёпирилиб ва гулдираб*):

Ў-хов! Қувиб сол уни!

Сирано (*ўғрилиб*): Кимдир ҳаётдан норозими?

(Оломон яна чекинади)

Овоз (*ичкаридан куйлайди*): Овора бўлманг, Сирано

Айтганингиз бўлмайди.

Барибир бугун театр

“Клориза”ни ўйнайди.

Оломон (*куйлайди*): “Клориза”ни ўйнайди.

Сирано: Куйлаверинг яна, мен додлатаман!

Шаҳарлик: Сиз Самсонмасмисиз?

Сирано: Ҳа, дўст, бирпасга

Жағингизни бериб турсангиз қарзга.

Хоним (*ложада дугонасига*): Жонгинам қара-я, қандай ажойиб!

Шаҳарлик: Биринчи бор кўрдим бунақасини!

Амалдор: Тушга ҳам кирмаган.

Безори: Мазза можаро!

1-томошабин: Шунақаям бўладими?

2-томошабин: Жуда ҳаяжонли биринчи парда.

Сирано: Жим!

Партёр (*жунбишига келиб*): Чў-чў! Ие! Вов-вов! Ку-ку!

Сирано: Жим бўлинг!

Безори: Миёв!

(Шовқин)

Сирано: Тақиқлайман сизга шовқин солишни,

Ўчинглар! Тинглангиз менинг сўзларим!

Жасоратингизни қадрлайман мен,

Мурожаат қиламан ҳамма-ҳаммага.

Исми-шарифингиз ёзаман ҳозир,

Хўп, хўш, қани қулоғим сизда.

Ким жанг қилмоқчи?

Бу ер бемалол.

Сизларни кутмоқда олмос шамширим.

Сизга тарқатаман шартли рақамлар,

Қаҳрамонлар, келинг навбати билан

Қани ким очади илк саҳифани

Сизми, жаноб? Йўқ. Сизми? Йўқ. Сиз?

Биринчи рақиб

кутиб олинади шараф-шон билан.

Кимнинг ўлгиси бор?

Ким жондан тўйган?

Ажал назарига тушган ким бунда?

Жасур қўлларини кўтарсин тезроқ.

(Сукунат)

Лекин кўрмайпман журъатдан нишон

Яланғоч қиличим чўчитдими ё

О, уят туйғуси, дўстсан душманга!

Демак, ҳеч ким йўқ

Давом этамиз.

*(Воқеалар якунини саҳнада бетоқат кутаётган
Монфлерига ўгирилиб)*

Талабим сизларга аён албатта

Қайта кўринмасин менга бу мадда.

Чикса аччиғим

(қиличини тутуди)

Илма-тешиқ қилар манови тиғим.

Монфлери: Мен... мен...

Сирано (*стулдан тушади ва чекиниб турган томошабинлар орасига ўрнашиб ўтириб олади*):

Эшит мени чириган тўнка,
Сенга маъқул тушар менинг таклифим
Уни зудлик билан бажаришинг шарт.
Суиистеъмол қилма кўнгилчанлигим.
Мен уч бора қаттиқ чаламан қарсак,
Қоранг ўчган бўлар бирдан қарасак.

Монфлери: Мен...

Сирано (*қарсак чалади*): Бир!

Монфлери: Рухсат беринг аввал бир сўз айтишга.

Овоз (*ложадан*): Ҳеч ёққа жилманг!

Овозлар (*партердан*): Кетма! Қол!

Сирано: Икки!

Монфлери: Ўйлайманки, менга бўлгай муносиб...

Мен, ростдан, ҳайронман, лолман тўғриси...

Сирано: Уч!

*(Монфлери ўқдек учиб зойиб бўлади.
Кулги, ҳуштак, қийқириқ шовқини)*

Овозлар (*партердан*): Кўрқок! Ожиз, нотавон!

– Бу дахшат!

– Тиррақи!

Ҳозирок қайт!

Сирано (*стулга ястаниб ўтириб оёқларини чалиштиради*):

Ҳа! Қайтақолсин Монфлери!

Шаҳарлик: Ана режиссёр

Ложа: Бельроз! Бельроз!

Овозлар (*партердан*): Керакмас! Бизга Жедле керак!

Тезроқ чиксин у!

Бельроз (*ўқтириб*): Бегойимлар, сиз ҳам жаноблар

Партёр: Йўк, йўк! Жодле чиксин!

Жодле (*олдинга чиқади, паст товушда*): Эй сиз, кўйлар подаси!

Овозлар (*партердан*): Балли! Яшавор! Офарин!

Жодле: Бас қилинглари кичқириқларни!

Овозлар: Сиз мешқорин деб кулган адиб

Мазаси йўк, ётибди оғриб.

Овозлар (*партердан*): Кўрқоқларни кечирмаймиз биз!

Жодле: У кетиши шарт эди. Кетди.

Овозлар (*партёрдан*): Қайтиб келсин, кейин кўраимиз!

Бир неча овозлар: Шартмас!

Бошқа овозлар: Келсин!

Шаҳарликнинг ўғли (*Сиранога қараб*):

Мумкин бўлса тушунтирсангиз

Не сабабдан Монфлерининг

Адабини бердингиз, тақсир?

Сирано (*стулда ўтирганча илтифот билан*):

О, сиз палапон,

Сизни кўрмай қолибман, узр!

Огоҳ этай мен икки сирдан,

Қолишмайди бири биридан.
 Биринчидан, у ўта қаллоб!
 Актёр, адиб, деб бетга ниқоб
 Тортиб олган эшакбоши у!
 Иккинчидан, йўқ бу шахсий сир!

Кекса шахарлик (*Сиранонинг ортида туриб*):

Эҳ! Подалар томошасидан махрум қилдингиз-да, мен норозиман!

Сирано (*стули билан ўгирилади, ҳурмат билан*):

Сиз мақтаган Баро бир пулга қиммат,
 Унинг ёзганлари сийқа ва бидъат,
 Ва қилган ишимдан афсусдамасман.

Томошабин аёллар (*ложадан*): Шунақаям бўладими?

– Жонгинам! – Эҳ! – Баро даҳо-ку!

Ё раббим! – Наҳотки? – Баро! Вой худойим-ей!

Сирано (*стули билан ложа тарафга ўгирилиб, такаллуф билан*):

Зебо хонимчалар, бир илтимос бор,
 Даврон суринг дейман! Бу ҳусну жамол
 Бизга умидлар бахш этсин такрор,
 Қахру ғазаб кетсин, йўқолсин завол,
 Қаро тун кўйнида Зухродек ёнинг,
 Хушбўй атиргулдан порланг ёркинрок.
 Санъаткор кўнглига илҳомлар солинг,
 Устимиздан ҳукм чиқарманг бироқ!

Бельроз: Лекин чипта ҳақин тўлайсиз энди!

Сирано (*стули билан ўгирилиб*):

Фақат сиздан чикди бўладиган гап,
 О Бельроз, сиз ҳақсиз тамоман, мутлақ.
 Мельпоменда тикиб ёмғирпўшимни
 Ҳимоя қиламан тиғ тегишидан.

Мана ҳамён, ушланг, ярашдик, демак?

(*сахнага ҳамёнини отади*)

Барча томошабинлар (*хайратда*): Ё пир-ай! Оҳо-ҳов! Оҳ...

Жодле (*ҳамённи илиб олиб, салмоқлаб кўради*):

Бу ҳиммат билан

Ҳар кун барбод қилинг “Клориза”ни!

(*хуштаквозлик*)

Ҳеч бўлмаганда

Хуштакбозлар шарафласин иккаламизни.

Бельроз: Халойиқ, марҳамат, бўшатинг зални!

Жодле: Томоша тагини олди, жаноблар!

(*Халойиқ тарқала бошлайди. Сирано атрофга қониқиши билан қарайди.*

Лекин оломон навбатдаги суҳбатни эшитиб тўхтаydi. Ложадаги ўринларидан туриб, ёмғирпўшларини кийиб улгурган хонимлар яна қайта жойларига ўтиришади.)

Ле Бре (*Сиранога*): Ақлингни ебсан!

Сурбет (*Сиранога яқинлашиб*): Кимлар нима деса десину азал

Оқибатсиз қолмас бунақа жанжал,
 Бундоқ қарасангиз Монфлери нак
 Герцог Кандалюга ўхшашлиги ҳақ!

Сирано: Хўш нима бўпти?

Сурбет: Қодир худо шоҳид!

Бир маслаҳатим:

Уйга борақолинг... Сизга ҳомий ким?

Сирано: Ҳеч ким.

Сурбет: Ҳеч ким! Наҳотки?

Сирано: Йўқ.

Сурбет: Йўқ?

Сирано: Сизга “йўқ” деб айтдим мен икки бора.

Такрорлашим шартми учинчи карра?

Лутфан қайтараман сизга сўнгги бор,

Ҳомий йўқ, истагим ҳам йўқдир зинҳор.

(Қўлини шамишири дастасига қўйиб)

Лекин ҳимоячим ёнимда мудом.

Сурбет: Сизни кувғин қилиш хавфи бор аммо.

Сирано: Кўрамиз!

Сурбет: Лек герцог бу кун

Истаган ўрага қамаши мумкин.

Кундай аён: кимки тегса ғашига

Турфа кўргуликлар солар бошига.

Унинг дасти узун...

Сирано: Умидим андоғ:

Қачонки, қўлларим қилич тутган чоғ,

(қиличига ишора қилиб)

Герцогнинг қўллари бўлар қискароқ.

Сурбет: Ўйламай сўйлайсиз...

Сирано: Ўйлаб сўйлайман.

Сурбет: Изн беринг...

Сирано: Изн йўқ, рухсат бераман

Шу лаҳза туёғинг шикиллатишга.

Сурбет: Аммо мен...

Сирано: Қани, нари тур.

Сурбет: Аммо мен...

Сирано: Чайналма, бўлди.

Сурбет: Аммо мен...

Сирано: Сабр косам тўлди. Айтурман аён:

Гапларинг куфримни оширар чандон.

Кет! Йўқ, тўхта, тингла сўзимни:

Бурнимдан узолмай қолдинг кўзингни?

Сурбет *(қўрқиб кетиб):* Мен-а?

Сирано *(унга таҳдид қилиб):* Ножўя нима бор унда?

Сурбет *(чекиниб):* Худо ҳақки сиз адашяпсиз.

Сирано *(бостириб боради):* Ё бурним юзимга беўхшов қўнган?

Ёки ёнбошлаган сўлга ё ўннга?

Сурбет *(чекиниб):* Мен бундай демоқчимасдим.

Сирано: Эҳтимол, билтанглаб ташланиб кўзга

Филнинг хартумини эслатган сизга?

Сурбет: Аммо мен...

Сирано: Балки қўпол кувур бўлиб кўринган?

Ё бойкуш чумдуги...

Не бўлганда ҳам

Нимаси кулгили?

Сурбет: Тўғри, ҳеч нарса.

Сирано: Ажабтовур дерсиз бундоқ қараса.

Сурбет: Мен ҳатто қарашни ўйламадим ҳам

Сирано: Рост айтинг бурнимда қанақа нуқсон?

Ҳа, демак, шунчаки ёқимсиз?

Сурбет: Ҳечам

Умуман!

Сирано: Ё ранги ёқимсиз ёмон?

Сурбет: Унақамас

Сирано: Балки шакли кўримсиз?

Сурбет: Худо ҳаққи!

Сирано: Балки айнир кўнглингиз,

Меъёрдан баҳайбат бўлгани учун?

Сурбет(*кўрқувдан дудуқланиб*):

Минбаъд! Жуда кичик! Жимитдек бурун!..

Сирано: Нима? Топдингизми мендан шундай айб?

Бурним кичкинами? Наҳотки шундай?

Афтидан, биродар, ақлингиз заиф.

Сира кўрмагандим кўполлик бундай.

Сурбет: Ё фалак, мен ҳалак!

Сирано: Камтарлик нечун?

Бурундан машхурдир бу улкан бурун!

Эй сиз товукбурун, билмайсиз бешак

Катта бурун катта хислатдан дарак,

Ақл ва илтифот жасорат ундан.

Ботирлик, эзгулик маълум бурундан.

Хуллас бу хислатлар сизда йўқ зинҳор,

Бунга ўзингиз ҳам бўлурсиз иқрор.

(*унга шапалоқ тортиб юборади ва тепади*)

Сурбет (*шайтонлаб*):

Вой-дод! Ёрдам беринг!

Сирано: Мана ишора,

Кимки муҳокама қилса ошкора

Каттами-кичикми камина бурни,

Гар зодагон қилса ҳақорат уни,

Манави дайидан фарқли ўлароқ,

Юрагига шамшир ургайман шундоқ.

Одатим шу!

Де Гиш (*маркизлар билан бирга саҳнадан тушиб*):

Кечирасизу

ушбу можаро жонга тегди.

Вальвер (*елкасини учириб*):

Олифта, суллоҳ!

Де Гиш: Ҳеч ким миқ этолмай қолди-ку бироқ?

Вальвер: Мана ҳозир кўради мендан,

Адабини бериб кўйяй заб.

Юрмайдиган бўлсин тентираб.

(уларни диққат билан кузатиб турган Сиранонинг ёнига келади
ва жанговар ҳолатга киради).

Тингланг... бу бурнингиз... тўғриси айтсам
Беўхшов жуда ҳам.

Сирано (хотиржам): Тўғри жуда ҳам.

Вальвер: Ҳа-ҳа-ҳа!

Сирано: Кўряпсизки, мен хотиржамман.

Хўш кейин-чи? Ҳеч гап йўқ. Агтанг,

Очиғини айтаман сизга,

Жуда нўноқ экансиз сўзга.

Фикри ожизимча беҳазил.

Мавжуд эди пайровга имкон,

Сўз ўйини қилиб турфа хил

Бурним ерга ишқалаб осон,

Ҳар томондан қочирим айлаб,

Аскияга тортиб бурнимни

Оёқ-қўлим, тилимни бойлаб,

Пойгакка сурсангиз ўрнимни.

Ва десангиз: “Менда бўлса бундайин хартум,

Таг-тугидан кесардим ўзим.

Дўстона оҳангда таассуф билан

Десангиз: “Сиз қадах кўтарган маҳал,

Бурнингиз суқилиб бермасми ҳалал?

Итасангиз топай каттакон коса!”

Ёки эжикилиб айтурсиз: “Роса

Қоя бу, ё адир, ё яриморол!”

Синчков киши эса дер ҳардамхаёл:

“Узр, бир нарсани сўраш мумкинми?

Бу сиёҳдонми ё пичокқа қинми?”

Нафис товуш айтар: “Қайси мусаввир

Бурнингиз айламиш қип-қизил, тақсир?”

Илтифотли биров: “Қушбозмисиз, дер

Қушларга қўнғали ноқулай деб ер

Бурнингизни қўноқ қилибсиз, қойил!”

Бир меҳрибон айтар: “Тўшакда ётиб

Тутун чиқарганда чилимни тортиб,

Ваҳимага тушган қўшнилари шошиб,

Ўт ўчирувчиларни бошлаб келмасми?”

Огоҳлантирғайлар: “Бўлинг эҳтиёт,

Бурин оғир келиб тош босган захот

Бир тарафга оғиб бўлманг ерпарчин!”

“Бунча ёқимтой бу бурун тушмагур,

Таъсир қилмасмикин унга тушган нур,

Кун қизиб, забтига оларкан баҳор,

Бу ноёб бурунга соябон даркор”,

Дейди латофатли бир меҳрибоним.

Расмиятчи айтар: “Бу оқил жонзот

Уни Аристофан каби олий зот

Гипокампелефантокамелос деган,

Қадимда ҳам шунақалар бўлган экан”.
 Олифта айтади: “Мен кийимпараст,
 Шляпа илгичга қиялпман ҳавас,
 Ихтирога гап йўқ, жавон шарт эмас!”
 Кимдир хаяжонда дер: “Азза-базза:
 Бурунмас бу, дўстлар, катта мўъжиза,
 Тўғриси, уни шамоллатиш учун
 Биргина шамолнинг етмайди кучи.
 Унга таъсир этар солса ғалаён,
 Қуюн, бўрон, довул, даҳшатли тўфон”.
 Сиз денгиз маъбуди, дейди назмгўй,
 Амфитрит базмида авж оларкан тўй,
 Сиз чиқасиз бурнингизни карнай айлабон!”
 Гўл кимса айтадир: “Бу ажиб ҳайкал
 Зиёратга очик бўлмай қай маҳал”.
 Ҳамиша шубҳада яшовчи одам
 Дейди: ҳазил қилманг менга сира ҳам.
 Кўриб турибманку бурун – қалбаки”.
 Хушомадгўй дер: “Бурнингиз оғайни,
 Аттор пештахтасин эслатар айни”.
 “Қачон бу минора шажарангизга
 Ўтган?” сўрар бир мухтарам зот.
 Қишлоқи анграйиб қарайди бизга:
 “Не сабаб ғовламиш бу бурун азот?”
 – Эҳ сен пандавақи, калланг анча хом,
 Ахир, бу қовунмас, ахир, бу шолғом.
 Ҳарбий айтар: “Най-за-ни ўқ-тал!”
 “Дўстим, бу бурунни, – дейди устамон,
 Лотерея ўйинига тиксангиз агар,
 Қуръада омади юришган инсон
 Каттакон совринни олмай муқаррар!”
 Пирамага қизгин тақлид айлабон
 Можаро ўтига қўйиб яна мой
 Ёлғондакам йиғлаб кўзлари гирён
 Айтурлар: “Қизармиш бурун ҳойнаҳой
 Бу хусни Юсуфни бузгани учун”
 Мана тақсир, бир бурунга минг битта пайров,
 Тополарди кимда бўлса зиғирдек ақл.
 Сиз эса оғзингиз очибоқ бирров
 Шу заҳот довдираб тишладингиз тил.
 Мен кулиб юраман ўзимдан доим,
 Лекин кулар бўлса устимдан биров
 Бир лаҳзада кўпар қиёмат қойим!
Де Гиш (*ҳанг-манг бўлиб қолган Вальверни етакламоқчи бўлади*):
 Қўяверинг уни, Валвер!
Вальвер (*бўгилиб*):
 Қандайдир нотайин кимса
 Ҳатто қўлқопсиз...
 Шунақа оҳангда менга гапирса!

Сирано: Шунни камчилик деб топдингизми сиз?

Вальвер: Тасма йўқ... бўйинбоғ... хуллас, беҳашам...

Сирано: Бу гапларинг ҳақ,
Олифта, пўримлик ёкмайди мутлақ,
Ташқи қиёфамга бермагайман зеб,
Югуриб елмайман қичиқ ҳаёт деб.
Аммо бошқалардан фаркли ўларок,
Виждон пок, шаънимдан ҳақорат йироқ.
Қора кўнгил билан ғижимланган бахт
Менга тегишлимас. Менга мулку тахт:
Эркинлик – либосим, жасорат – хоҷам,
Белингиз тутиб ғоз этгандек камар
Гоҳо қаддимни тик тутолмасам ҳам,
Аммо кўнглим тўғри ва тик ҳамиша.
Гарчи урфдан қолган бошда шляпам,
Шляпа остида бойлик – ақл жам.
Йўл юрсам йўлим кенг очилиб борар,
Пойимдан ҳақиқат сочилиб борар.

Вальвер: Лек жаноб...

Сирано: Менда йўқ қўлқоп.

Бор эди жудаям эскириб кетган.
Бирини отганман суллоҳ, сурбетга.
Овозин ўчирган сурбет ўша тоб.

Вальвер: Фирибгар! Ярамас! Ёлғончи! Аҳмоқ!

Сирано (*Вальвер юқоридаги ҳақоратлар билан ўзини таништирган-дек, Сирано шляпасини ечади ва таъзим қилади*):

Танишганимдан бағоят хурсандман.

Мен эса де Бержерак,
Савиний-Сирано-Эркюль!

(ҳамма кулади)

Вальвер (*қутуриб*):

Лаънати масхарабоз!
Жағингни эзаман, кеккайган хўроз!

Сирано (*гўё бирор ери оғриётгандай ёлғондакам додлайди*):
Вой! Вой!

Вальвер (*кетаётган жойида тўхтаб, қайрилади*):
Нима деди?

Сирано (*оғриқли қиёфада*):
Ҳамиша шундай:

Кўз олдимда яна у карахт!
Уни бекор қолдирай қандай!
Вой! Вой!

Вальвер: Сизга нима бўлди?

Ле Бре (*Сиранога секин*):

Эсингни йиғ!

Сирано (*унга эътиборсиз*):

Нима? Бирдан қиличимни кумурска босди.

Вальвер (*қиличинини суғуриб*): Жуда соз!

Сирано (*ўз қиличига*):

Мана! Қалай! Шодмисан энди?
Ўзни кўрсатмоқлик фурсати келди.

Вальвер (*нафратланиб*): Шоир!

Сирано: Ҳа, тўғри шоир:

Мавзу топдим шеъримга ҳозир!

Билармисиз “баллада” недир?

Вальвер: Шу-у...

Сирано: Бу ҳақида тушунчангиз йўқ,

Ўргатурман кўнгил бўлсин тўқ.

Дикқат: турган жойда қиличим сермаб,

Баллада тўқийман мен сизга атаб.

Вальвер: Шу...

Сирано: Изоҳлашга мен турибман шай,

Ёзилади баллада қандай.

Вальвер: Кўрслик бу...

Сирано (*уқтириб*): Баллада уч банддан тўқилар,

Ҳар бирида саккиз шеър бўлар.

Вальвер: Оҳ! Оҳ!

Сирано (*ўша оҳангда*): Сўнгги бандни дерлар “Ҳавола”

Вальвер: Кулоқ солинг...

Сирано: Айни дам унга

Тўрттагина шеър кирар. Демак,

Ўзимизнинг дуэлга келсак

Балладамни бошлайман ўзим,

Сизга чин сўзим,

Шеър сўнггида бўлурсиз яксон.

Вальвер: Етар! Нуқта қўяй бу сафсатага!

Сирано: Ҳа, якуний банд янграган замон,

Сизга бўлар муқаррар ёмон!

Вальвер: Асло!

Сирано: Асло?

Бошладик қани!

(*ифодали қилиб*)

“Шоир де Бержерак бир бекорчихўжа билан

дуэлга чикқани ҳақида баллада”

Вальвер: Ў! Бу не яна?

Сирано: Буми? Сарлавҳа!

Халойиқ (*иштиёқи тошиб*):

Сиз қоласизми? – Ҳа. Яна бироз.

– Зўр бўляпти! – Жим!.. Жиминг, илтимос!

Манзара: партёрдаги иштиёқмандлар давраси: маркизлар, офицерлар, шаҳарликлар омма билан аралаш-қуралаш; томошани яхшироқ кўриш учун безорилар бир-бирларининг елкаларига чиқиб олишган. Ложадаги хонимлар тик туриб олишган. Ўнгда де Гиш ва унинг аъёнлари, чапда: Ле Бре, Рагно, Кюижи ва бошқалар.

Сирано (*бир лаҳза кўзларини қисиб*):

Рухсатингиз билан... Қофия... шундай!

Камина ҳамиша хизмат учун шай.

Энди балладамни бошлай.

(Сўзларига мос ҳаракатлар билан)

Фетримни ечиб улуғвор,
Ерга ташлай ёмғирпўшимни.
Чорлагайман даҳшатли хунхор
Шамширимни – содиқ дўстимни.
Чаққон, чапдаст ҳаракатларим
Қўлим чайир, кўзларим ўткир.
Ёдингизда турсин гапларим –
Шеър сўнггида санчилар шамшир.

(Улар биринчи зарбаларини беришади)

Менга, дўстим, тенг келолмайсиз:
Чорловимга тушдингиз лаққа.
Човутимдан сизни олмоққа
Жазм қилар қайси бир маркиз?
Тилсаммикин сон ё елкани?
Илсаммикин тиғ учига ё?
Битта бўлар шоир айтгани:
Шеър сўнггида ракиби адо!
Чекиняпсиз, шундай эканда
Башарангиз докадай оппоқ.
Ошнагинам, эҳ, содда банда,
Тиғдан кўрққан – ҳақиқий кўрқоқ!
Қайга кетди ҳалиги ҳовур?
Бўш шишадек ҳолингиз ғариб.
Зарб қайтариб, эслатай бир қур –
Тиғим топгай сизни ахтариб.

(Тантанавор эълон қилади)

Ва ниҳоят хотима мана,
Олий ҳазрат кунингиз битди.
Бир, икки – ур! Уч – усул росмана,
(санчади) Мана!

(Вальвер чайқалади, Сирано таъзим қилади).

Мен санчдим! Шеър якунга етди!

(Шовқин, қарсақлар, Сиранога гул ва рўмолчалар отишяпти. Офицерлар уни қуршаб қутлашяпти. Рагно кувончдан ўйинга тушяпти. Ле Бре яшинаб кетган ва айни пайтда саросимада. Вальвернинг дўстлари уни суяганича чиқиб кетишади).

Халойик (бирваракай узун ҳайқиради): Ҳа-а-а!

Офицер: Қойилмақом!

Хоним: Нақадар ажиб!

Маркиз: Ана заковат!

Рагно: Асосийси, мутлақ янгича!

Ле Бре: Йўқ, ақлга сиғмас бир ҳолат!

(Ҳамма Сиранонинг атрофида парвона. Олқишлар янграйди)

Овозлар: Ажойиб! Офарин! Сизни қутлаймиз!

Умрим бино бўлиб кўрмаган саҳна!

Хонимлар: Қаҳрамон! Ҳа, у қаҳрамон!

Маркиз: Ўхшаши йўқ, бетимсол сўзсиз.

Рагно: Беқиёс! Ҳайратомуз! Чўққилар қадар!

Мушкетёр (*қўлларини чўзиб Сиранога қараб тез юриб келади*):

Изн беринг, хошам, сиздаги журъат
Мени лол айлади, олқишладим хўп.
Юракни тоширди завқу шавқ, ҳайрат...
Ҳолбуки, жангларда тажрибамиз қўп,
Аммо кўрмагандим бундай маҳорат!

(*Кетади*)

Сирано (*Кюижига*): Бу жаноб ким?

Кюижиги: Буми? Бу Д'Артаньян,
Машхур уч мушкетёрлардан бири.

Ле Бре (*Сиранони қўлтиқлаб*): Гаплашиб олайлик, дўстим.

Сирано: Йўқ, ановлар чиқиб кетишсин.

(*Бельрозга*) Қолсам бўладими, таксирим?

Бельроз: Марҳамат қилинг!

Хоҳласангиз эрталабгача!

(*сахна ортидан қичқириқлар*)

Шовқин солган ким?

Жодле (*ташқарига чиқиб қараб, қайтиб келади*):

Монфлери сабаб кийкирмоқдалар.

Бельроз (*ҳикматомуз оҳангда*):

Бахт нақадар югурик!

(*оҳангини ўзгартириб, эшик оғасига*)

Супир-сидир, йиғиштир чаққон,

Э, ўчирма чироқни, нодон!

Овқатланиб қайтиб келамиз,

Машқ қиламиз.

(*Жодле ва Бельроз Сиранога чуқур таъзим қилиб кетишади*)

Эшик оғаси (*Сиранога*): Сиз кетмайсизми?

Сирано: Йўқ.

(*Эшик оғаси чиқиб кетади*).

Ле Бре: Нега? Тушлик нима бўлади?

Сирано: Бугун тушлик йўқ.

Ле Бре: Лекин...

Сирано (*мағрур ҳолда*): Қорним тўқ!

(*Эшик оғаси узоқлашаётганини кўриб оҳангини ўзгартиради*).

Сарик чақам ҳам қолмади.

Ле Бре (*худди ҳамён отгандек ҳаракат билан*):

Тушунмадим! Ҳалиги ҳамён...

Сирано: Ҳа, у менинг сўнгги маблағим.

Нафақа пул эди отамга қолган.

Ле Бре: Яшайсанми энди оч-наҳор?

Сирано: Бошга тушса, кўрмоқлик даркор.

Йўқчиликда кун кўрганларнинг

Қандай кечар экан ҳаёти

Синаб кўрмоқчиман мен ўз танамда.

Ле Бре: Нақадар олийжаноблик!

Лекин эссиз ҳамён, бу ғирт аҳмоқлик!

Сирано: Ваҳоланки қандай абжир зарб!..

Буфетчи аёл (*буфет ичкарисидан йўталади*):

Ихҳи... ихҳи...

*(Сирано ва Ле Бре ўғирилади; аёл иккиланиб
уларга яқинлашади).*

Йўқ, караб туrolмайман бу ҳолга асло!

(Буфетни кўрсатиб)

Маъзур тутинг, егуликлар бунда муҳайё.

(Жонланиб)

Рухсатингиз билан қилурман таклиф.

Сирано *(шляпасини ечиб):*

Гарчи гасконларга хос бу ғурурим,

Йўл қўймас ҳадялар қабул қилмоққа.

Лек қаттиқ ранжийсиз ҳозир рад этсам,

Мутаассир этди лутфингиз беҳад.

Сиздан миннатдорман чин дилдан албат.

(Буфетга бориб танлайди)

Бир пиёла сув.

(Буфетчи аёл унга вино қўйиб бермоқчи бўлади.)

Йўқ, сув азизам,

Ва бир шингил узум.

(Буфетчи бир бош узум бермоқчи бўлади).

(Бир дона олади)

Етар!

Энди манави сомсанинг...

Бутуничамас!

(Ярмини қайтариб беради).

Ле Бре: Мен ҳайронман, нега ўзингни

Жинниликка соляпсан атай?

Буфетчи аёл: Олсангизчи яна ул-булдан.

Сирано *(Ле Брега):* Хотиржам бўл, мен зўрини оламан.

(Буфетчи аёлга қараб)

Кўлингизни узатинг менга!

*(Буфетчи аёл унга қўл узатади, у маликаларнинг қўлини
ўпгандек эҳтиром билан ўпади).*

Буфетчи аёл: О, хожа...

(таъзим қилади) Кўришгунча хайр!..

(Кетади)

ИККИНЧИ ПАРДА

“Шоирлар қандолатхонаси”

*Сент-Оноре ва Арбр-Сек кўчаси бурчагида жойлашган қандолатчи
ва ошпаз Рагно дўкони. Кўчалар кенг ойнаванд эшиклар орқасидан
кўруниб туради; тонготар чоғи улар кулранг тусда кўзга ташланади.
Чапда, олд планда нақшин темирлар соябонида кичик раста, унда гоз,
ўрдак, тустовуқлар осиб қўйилган. Ганчкор улкан гулдонларда оддий
гуллардан сайланган катта гулдасталар, асосан, сариқ кунгабоқарлар.
Қарама-қарши томонда иккинчи планда катта гулхан, унинг атрофида*

дошқозонларда ҳар хил таомлар қовуриляпти, қайнатиляпти. Ўнда, олд планда эшик; кейинги планда дарчадан ичкараси кўриниб турган болохонага олиб чиқувчи зина: у ерда кичик фламанд қандили ёритиб турган столда дастурхон тўзалган; хонага одамлар ейиш-ичиш учун кириб-чиқиб туришади. Зина давомигаги тахта йўлак худди шундай бошиқа хоналарга элтади. Қандолатхона ўртасида қандилга ўхшатиб темир ҳалқа осилган, кўтариб тушириш учун унга арқон боғланган; ҳалқага турли-туман илвасин (овланган қушлар) осиб ташланган. Зина тагида қоронғиликда печкалар қизариб кўзга ташланади. Мис идишлар ярақлайди. Сон гўшти тикилган сихлар айланяпти. Майда жониворлар (ўлжалар) тўдаси осиб қўйилган. Эрталабки жонсараклик: чўчиб шошилган ошпаз болалар ва семиз ошпазлар бир-бирини турткилашган. Уларнинг бошларидаги оқ қалпоқларда хўроз ёки тустовуқ пати кўринаяти. Улар темир патнисларда, тўқима саватларда жигар уюмлари, лаҳм гўштларни ташийдилар. Столлар турли пишириқлар ва егулик билан тўла. Стол ва стуллар меҳмонлар учун тахт қилиб қўйилган.

Парда кўтарилганда бурчакдаги кичик столда қозонларга кўмилган Рагно ёзиб ўтирибди.

Биринчи кўриниш

Рагно, ошпазлар, кейин Лиза.

Рагно столчада илҳом билан бармоқларида санаб ёзиб ўтирибди.

Биринчи ошпаз (таомни олиб кириб):

Мана сомсалар!

Иккинчи ошпаз: Ёнғоқли ҳолва!

Учинчи ошпаз (тустовуқни олиб кириб): Тустовуқ!

Тўртинчи ошпаз: (заранг коса олиб кириб): Шарбат!

Бешинчи ошпаз: (пирог олиб киради) Пирог!

Рагно (ёзишдан тўхтаб, бошини кўтаради):

Авроранинг қирмиз бармоғи

қозонларни айлади зарҳал...

Тамом! Учиб кетдинг сайроқи маъбуд.

Ажиб қофиялар, ширин орзулар

Тақдим этдинг менга оқшомга қадар.

Яна етишгаймиз илҳомий онга,

Энди эса навбат ўчоқ-қозонга.

(Туради. Ошпазлардан бирига)

Қайла қўшинг тағин.

Ошпаз: Қанча?

Рагно: Уч бўғин.

(Нарироқ ўтади)

Ошпаз: Ҳ-м...

Биринчи ошпаз (таомни келтириб): Мана пармуда.

Иккинчи ошпаз (у ҳам таом келтириб): Мана кабутарлар.

Рагно (печка ёнида): О, илҳом париси!

Худо ҳақки кет,

Йўқса, ошхонанинг жаҳаннам ўти

Кўзингни куйдириб пиширар аён.
Қофия бўлмади шеър ва ошқозон.
(Ошпазга кулчаларни кўрсатиб)

Манов кулчаларинг ўхшамабдику,
Нотўғри қўйилган бу ерда урғу.
Шеърят ҳам шундай инжиқ масала.
(Бошқасига тортни кўрсатиб)

Бунинг куббусига айлаб эҳтиром,
Шакар уюмидан тиклангиз эҳром.
(Сихга илвасинни ўтказаетган шогирдга)

Мағрур куркани ва камтар жўжани
Бир сихга теряпман қаерда маъни?
Малербни эслагил, кичкина фардни
Ҳамда Александр ашъорин чунон
Жой-жойига қўйган – мухлислар ҳайрон.
Шоирдан ўрناق ол ҳар ишда, ҳар дам,
Шунда куймагайдир сих ҳам, кабоб ҳам.
Бошқа шогирд *(салфетка билан ёпилган патнис келтириб)*:
Хўжайин фурсатни топиб ғанимат,
Бир нарса пиширдим сиз учун фақат!
(Салфеткани олади ва ҳамманинг кўзи чилтор шаклидаги тортга тушади)

Рагно *(ҳаяжонда)*: И-е! Чилтор!

Шогирд: Ҳа шундай, чилтор!

Рагно *(тўлқинлиниб)*: Бу гоё қаёқдан кеп қолди бирдан?

Шогирд: Ўзим тайёрладим ширин хамирдан.

Рагно: Миннатдорман, дўстим!

Мен учун илло

Бундан кадрлироқ совға йўқ асло.

(Унга пул беради)

Ол, ўзингни хурсанд қил, яйра...

(Хотинига кўзи тушиб, оҳиста)

Жим... Лиза!

Пулни яшир ва жўна тезда.

(Шоша-пиша, довдираб Лизага чилторни кўрсатади)

Қарагин Лизажон!

Асалча қандай!

Лиза *(қаҳр билан)*: Кулгили ва кўпол.

(Растага қоғоз ўрамалар тахламини қўяди).

Рагно: Ўрамлар? Раҳмат, азизам.

(Қоғоз ўрамаларни кўздан кечириб)

Худойим! Нима бу! Азиз битиклар!

Дўстларим шеърлари, орзу-ўйлари

Ёғлиқ сомса учун қилурми хизмат?

Сен нонтепки қилгансан поймол,

Бир замонлар гумроҳлар бадмаст,

Орфейга ҳам шундай қилган қасд!

Лиза: Азиз шоирларинг биздан қанча қарз?

Дафтарлари ҳарна... шеъри арзимас.

Шу ишга яради булар ҳар тугул.

Менда нима айб? Баҳоси бир пул.

Рагно: Илоҳ капалагин қилма ҳақорат,
Эй тубан кумурсқа!

Лиза: Мана оқибат,
Жоним, сен уларни танимаган чоғ,
На кумурсқа эдим, на бадмаст гумроҳ.
Энди улар аъло, мен эса пасткаш,
Хўрлик, ҳақоратлар насибам яккаш.

Рагно: О, менинг бечора капалакларим,
Оташин шеърингиз – қоғоз ўрами!

Лиза: Шундан бошқасига ярамас бари!

Рагно: Шеърни шу аҳволга солдинг сен басир,
Не бўлар қўлингга тушса гар наср?!

Иккинчи кўриниш

Ўша ҳолат ва қандолатхонага кирган икки болакай

Рагно: Қўзичоқларим, келинг!

Биринчи бола: Учта ширин кулча беринг.

Рагно (*уларга ширин кулчаларни узатиб*):

Мана иссиққина – ҳозир ёпилган!

Иккинчи бола: Сизда қоғозўрам топилмайдими?

Обкетмоқчийдик-да ўзимиз билан.

Рагно (*норози оҳангда*): Қоғозўрам! Оббо!

(Қоғозўрамни олиб, унга кулча солиши ўрнига ўқий бошлайди)

“Довюрак Одиссей қайтаркан уйга...”

Оҳ, буюк дostonим тушдинг не кўйга?

Бунимас! Йўқ асло!

*(Ўрамни жойига қайтариб қўяди ва бошқасини олиб
кулчаларни унга солмоқчи бўлади)*

“О, нуроний Феб...”

(Бу ўрамни ҳам қайтариб қўяди)

Бўлмайди.

Лиза (*бесабрлик билан*):

Яна қачонгача ивирсийсан-а?

Рагно: Мана, ҳозир, мана!

(Учинчи ўрамни олиб унга кулчаларни жойлайди).

“Филида сонети”!..

Оҳ! Не учун бу қадар азоб?

Лиза: Бунча каловландинг?

(Елкасини қисиб) Лақма!

*(Стулга чиқиб, жавоннинг юқори қисмидаги
идишларни тартибга келтира бошлайди).*

Рагно (*Хотини ўғирилган заҳоти чиқиб кетмоқчи бўлган болаларни
имлаб чақиради*): Жим... жим... чиқарманг товуш!

Шеърни қайтиб беринг, яъни қоғозни,

Яна кулча билан сийлайман сизни.

(Болалар унга қозғозни қайтаришади ва кулчани олиб чиқиб кетишади)

(Қозғозни текислаб ўқий бошлайди)

О, жоним тасаддук! Ювуксизлардан

Зўрға кутқарволдим.

“Филида”!.. жоним,

Бахорийифорлар таралар андоқ!

Хайхот, исминг узра тушмиш ёғли доғ...

Шиддат билан Сирано кирб келади.

Учинчи кўриниш

Рагно, Лиза, Сирано, кейин мушкетёрлар

Сирано: Соатни айтвор!

Рагно *(эҳтиром билан таъзим қилиб):* Олтига яқин

Сирано *(ҳаяжонланиб):* Бир соатча бор!

(У ёқ-бу ёққа юра бошлайди)

Рагно *(унга изма-из эргашиб):*

Чин дилдан қутлашга беринг ижозат,

Мен гувоҳ бўлдимки...

Сирано: Яна нима гап?

Рагно: Кечаги жанг.

Сирано: Қайси?

Рагно: Вальвер билан дуэл!..

Сирано *(жирканиб):* Ҳа, уми...

Рагно *(ҳайратланиб):* Ҳа, ҳа, шеърий дуэл. Қандай соз!

Бунақасин кўрмагандим рост.

Шеърий дуэл!

Лиза: Бунинг нимасига қоласан хайрон

Унинг қорни тўла шеър ила дoston.

Сирано: Хўш, хўш...

Рагно: О, менга ҳам имкон беришса эди,

Мен ҳам шу мавқега эришсам эди.

(Сихни олиб ўзича машқ қилади)

“Хотимада мен санчаман!” – ғоят беқиёс!

“Хотимада мен янчаман!” – даҳоларга хос!

(Борган сари авжланиб)

“Ва мен санчдим...”

Сирано: Рагно, соат неча?

Рагно *(Соатга қараи учун тўхтаб):*

Олтидан беш дақиқа ўтди...

(Сихни тушириб)

“Хотима битди!..”

Эҳ, канийди бир бор бўлса ҳам,

Мана шундай баллада ёзсам!

Қандолатчи (қўлида идиш):

Шакарланган каштан ёнғоғи.

Рагно: Тўшамалар тайёрми?

(Қандолатчи билан наст овозда суҳбатлашади)

Лиза (*Раста ёнидан ўтаётиб, довдираброқ қўл бериб сўрашган Сиранога*): Қўлингизга не бўлди, жаноб?

Сирано: Сал тирналди. Аҳамияти йўқ.

Рагно: Яна бир ишкалга илашгандексиз.

Қилич қинида занг босмасин дейсиз.

Сирано: Кутилмаганда...

Лиза: (*бармоғи билан таҳдид қилиб*)

Йўқ, бунда бошқа бир гап бор.

Сирано: (*оҳангини ўзгартириб*)

Қулоқ солгин, Рагно... ҳозир бир барно

Учрашувга келар. Роса етти-да,

Ёлғиз қолдирасан бизни, майлими?

Рагно: Аъло ҳазрат

Бош устига... э-воҳ, жин урсин, аммо

Менинг очу наҳор шоирларим ҳам

Бўлишлари керак шу соатда жам.

Лиза (*масхараомуз*): Катта столдаги текин овқатга.

Сирано: Бошқа хоналарга уларни жойла,

Бу ерда биз учун шароит айла.

Рагно, соат неча бўлганин сўйла?

Рагно: Олтидан чоракта ўтди,

Сирано: Ё раб!

Рагно: Сизни огоҳ этай фурсатга қараб.

Сирано (*Рагнонинг столига ўтиради ва кутилмаган ҳаракат билан қогоз олади*): Берсанг-чи қалам!

Рагно (*қулогига қистирилган патни олиб узатади*):

Мана оққуш пати!

Мушкетёр (*бурама мўйловли, киради ва гулдиракдек овозда сўзлайди*): Рухсат эдинг!

Сирано: Бу яна ким бўлди?

Рагно: Ҳа... хотиннинг дўсти, бордир ҳикоят,

Ботир аскар эмиш бу нусха ғоят.

Сирано (*ёза бошлайди ва Рагнони кескин шиора билан ҳайдайди*): Борақол, найлайн, боладек титраб,

Ожизман кўнглимни ёзмоққа ё Раб.

Ҳаммасини ёзсам, қалбимни очсам,

Хатни тутқазсаму шу заҳот қочсам.

(Патқаламни ташлайди).

Лаънати кўрқоқлик! Ўзимга аён

Тишларим тилимга қафас ҳар қачон.

Севги икрорига ожиздир тилим,

Шарҳи дилдан кўра осонроқ ўлим!

Соат неча?

Рагно: Олтию йигирма икки.

Сирано: Қанча латиф сўзлар онгимда мудом,

Кўнглимда, кўксимда... бермайди ором.
Аммо дилимдаги тилимга чиқмас,
Яхшиси ёзаман, шу осонроқ, бас.

(Яна патқаламни олиб)

Муҳаббат мактубим шай аллақачон,
Унинг ҳар бир сўзи менга қадрдон.
Ҳамма ухлаган чоғ ой ва мен бедор,
Уни тўқидим ва ўқидим такрор.
Юрагим оташин мактубга тўлди,
Энди қўлим нусха кўчирса бўлди.

(Ойнаванд эшикдан кимларнингдир озгин ва журъатсиз қиёфалари кўринади).

Тўртинчи кўриниш

*Рагно, Лиза, мушкетёр; Сирано кичик столда ёзиб ўтирибди;
пайпоқлари чувалган, уст-боши кир-чир шоирлар.*

Лиза *(эшикдан узоқлашаркан, Рагнога):*

Мана сизнинг жулдирвоқилар!

Рагно *(уларга пешвоз чиқиб):* Бошим осмонда!

Биринчи шоир *(кираётиб, Рагнога):* Карами кенг дўстим!

Иккинчи шоир *(унинг қўлини қисиб):* Азиз, ҳамкасбим!

Учинчи шоир: Сиз бургутсиз ошпазлар аро!

(Ҳавони ҳидлаб)

Оҳ, бунчалар ёқимли ҳаво!

Тўртинчи шоир: Бунда сурнай чалмас ошқозон.

О, қандолатчи Феб!

Бешинчи шоир: Шақкар Аполлон!

Рагно *(кириб келганларнинг қуршовида ва қучоғида):*

Бу даврада кўнглинг қуш бўлиб кетар!

(Шоирларга)

Кўп ялаб-юлкаманг, жаноблар, етар!

Биринчи шоир: Биз бироз кечикдик, чунки оломон,

Ёпирилди бирдан Нель қопқаси томон.

Жамики кўчалар тирбанд, тўпалон.

Иккинчи шоир: Бир неча жасадлар топилмиш жонсиз.

Учинчи шоир: Дайдилардир балки.

Тўртинчи шоир: Саккизта экан ҳаммаси.

Сирано *(ёзишдан тўхтаб):* Йўғ-е! Еттита эди чамаси.

Рагно *(Сиранога):* Биларсиз балким,

Тунги олишувнинг қаҳрамони ким?

Сирано *(совуққонлик билан):* Менми? Йўқ.

Лиза *(мушкетёрга):* Ўзларимасми?

Мушкетёр *(мўйлабини бураб, маънодор қилиб секингина):*

Ҳм... Ҳм... Овоза бўлиб кетмасин тагин.

Лиза *(суйиб):* Бошингизни асранг, бевошим!

Сирано *(ёзишда давом этади. Ҳар замонда унинг у ёки бу сўзни овоз чиқариб ўқиётгани эшитилади):*

“Мен севаман сизни... севаман!”

Биринчи шоир: Ақлбовар қилмас узунқулоқ гап,
Барини қочирмиш бир мард, ажабо

Сирано: “Сизнинг фаттон кўзингиз сабаб...”

Иккинчи шоир: Гўё ваҳший арслон дарғазаб
Тилка-пора қилмиш.

Лиза: Ё худо!

Учинчи шоир: Ҳар ерда қурол-яроғ уюмлари,

Тўртинчи шоир: Мурдалар кўксида бош кийимлари.

Сирано: “Нозик дудоғингиз...”

Биринчи шоир: Қанақадир дев
Қутирган йўлбарсдек солмишдир ваҳшат.

Сирано (*мактубни яқунлаб*):

“Кўркувдан титрайман сизни кўрган вақт”.

Иккинчи шоир (*сомсадан олиб*):

Рагно, нима тухфа этар истеъдодингиз?

Сирано: Ўзим етказаман, шарт эмас имзо.

Рагно (*иккинчи шоирга*):

Шеър қилдим бир таом тайёрлаш йўлин.

Учинчи шоир (*пармуда солинган патнис ёнига ўтириб*):

Эштамиз! Тасанно!

Тўртинчи шоир (*пармудаларга қарайди ва биттасини олади*): Мана бу пармуда боши ёнбошда.

(*Бош қисмини тишлайди*)

Биринчи шоир: Манов ширин қулча умидвор бўлиб,
Бизга боқар бодом кўзлари қулиб!..

(*Ширин қулчани синдириб ея бошлайди*).

Учинчи шоир: Қулоғимиз сизда.

Тўртинчи шоир (*чилтор тортни ея бошлайди*):

О, чилтор! Шоирни боқяпсан илк бор!

Рагно (*шеър ўқшга шайланиб, йўталиб олади, қаддини ростлаб, қалпогини тўзғрилайди*):

Таом тайёрлашнинг шеърий баёни...

Учинчи шоир: Бу фикр қанчалар нафис, бетакрор!

Тўртинчи шоир: Тинглаймиз, у бизга не қилар тортиқ!..

Иккинчи шоир (*биринчи шоирни тирсаги билан туртиб*):

Дўстим, бугун ул-бул ейсанми?

Биринчи шоир (*у ҳам турткилаб*):

Сен ўзинг-чи? Тўйяй дейсанми?

Рагно: “Бодомли пиширик

Тайёрлаш сири”

Тухумнинг оқини кўпиртириб ол

Бемалол

Шакар ва ванилиндан сол,

Кейин хушбўй қукундан ҳам сеп,

Ва бодомли сут кўшиб,

Аралаштиргин жўшиб.

Кейин, эй чаккон одам,

Хамир қил кўшиб бодом,

Дамо-дам
Хамирга шакл бериб,
Ижодингдан қад кериб,
Атрофга боқиб ғолиб,
Ўрик қиёмин олиб,
Четларига сур.
Кўпирган тухум окин
Томчилаб куйиб чиққин.
Оловга қўй, марҳамат,
Ўтда тобланиб албат,
Пиширикларинг хушбўй,
Малласоч қиздек хушрўй.
Қайноқ қорасоч қиздек,
Жонон пиширик бўлгай,
Қараб ўз кўнглинг тўлгай.
Ва дегайсан: дўсту ёр,
Бизнинг пиширик тайёр!

Шоирлар (*лунжилари тўла*):

Қойил! Қандай мукаммал шакл!

Иккинчи шоир (*тиқилиб*):

Тили қанчалар равон!

Шоирлар: Биз шу пайтга қадар

Кўрмадик бундай асар!

Сомсаларни кавшаб, раста ёнига боришади. Уларни кузатиб турган

Сирано Рагنونинг ёнига келади.

Сирано: Бечоралар жуда очқароқ,

Сен эътибор бердингми жўра?

Шеърларингни тинглаётган чоғ

Оғзи овқат билан овора.

Рагно (*хотиржам табассум билан*):

Кўриб кўрмасликка олгум доимо,

Йўқ, ранжитгим келмас уларни асло.

Шоирлигим менинг заифлигим рост,

Кўнглим ҳам юмшоқдир шоирларга хос.

Ҳар хил давраларда шеър ўқиб албат,

Оч ва муҳтожларга қилиб марҳамат.

Топаман ўзимга таскин ва роҳат.

Сирано: (*унинг елкасига қоқиб*)

Шунинг учун сени қиламан ҳурмат!..

(*Рагно ўз дўстлари ёнига боради*).

(*Рагно ортидан боқиб, бирдан*).

Эй, Лиза!

Лиза (*мушикетёр билан андармон Лиза чўчиб кетади ва яқинлашади*):

Хизмат?

Сирано: Дарғангиз...бемалол тутмоқда ўзни,

Ўрамаяптими мабодо сизни?

Лиза (*мағрур*):

Билсангиз қаҳрли кўзларим, жаноб,

Ҳар қандай сурбетга беролгай жавоб.

Сирано (*масхараомуз*):

Сенинг кўзинг? Қўйсанг-чи!

Тўсик бўлолмайди мағлубларга ҳам

Лиза (*жаҳли чиқиб*):

Кечирасиз, жаноб, аммо...

Сирано (*қатъий ва баланд овозда*):

Кулоқ солинг, Лиза!

Менга ёқади Рагно, –

Воз кечасиз хархашалардан

Ва кулмайсиз устидан асло.

Тақиқлайман буни мутлақо.

Лиза: Жаноб, сиз, аммо...

Сирано (*жуда баланд овозда*):

Эшитганлар англайдилар, бас,

Бунинг учун ақл шарт эмас.

*(Мушкетёрга таъзим қилиб, эшик олдига боради ва
аввал соатига бир қараб олади).*

Лиза (*Сиранонинг таъзимига жавоб қайтарган мушкетёрга*):

Тураверасизми анграйиб шундоқ?

Қўйиб қўймайсизми жойига бундоқ!

Пайров қилмайсизми тарновдек бурнин?

Мушкетёр: Бурнин?.. Қандай қилиб? Ҳозирмас ўрни...

(тез чиқиб кетади, Лиза эргашади)

Сирано (*шоирларни олиб чиқиб кетмаъносида Рагнога ишора қилади*):

Борақол энди!

Рагно (*шоирларга ўнг тарафдаги эшикни кўрсатиб*):

Ҳм... Жаноблар... Ижозат этинг...

Сирано (*бетоқатланиб*): Каловланма!

Рагно (*шоирларни чиқишига ундаб*):

Кетдик, мушоира қиламиз, дўстлар!

Сирано: Туриб қолдинг нега қаққайиб?

Рагно (*шоирларни эргаштириб*): Кетдик!

Биринчи шоир (*лунжи тўла*): Сомсалар-чи?

Иккинчи шоир: Патнисни ол, бўлмайди айб!

*(Егулик тўла патнисларни кўтариб шоирлар Рагнога эргашиб чиқиб
кетадилар).*

(Охири кейинги сонда)

Энахон СИДДИҚОВА

(1954 йилда туғилган)

ОНА ҲАҚИДА ДОСТОН

*Онам Жўрахон Дадахон қизининг
ёрқин хотирасига бағишлайман.*

МЕХРДАН ГУЛЧАМБАР

Оналарнинг меҳри Ер меҳварининг ўқиға ўхшайди: тириклик унинг меҳру муҳаббати, гўзал хислатлари, лутфу карами атрофида айланади. Оналарнинг армон тўла ҳаёти, шодлик-изтироблари, фарзандига жон нисор қилганлари ҳақида кўп ва хўп асарлар битилган. Уларни ўқисангиз, ўз онангиз сиймосини кўргандай бўласиз, меҳрибонингизнинг иссиқ нафасини сезгандай ҳис қиласиз.

Нозик елкаларида бу дунёнинг тоғдай залворли юкларини кўтарган барча оналар бунчалар бир-бирига ўхшаш, бири-бирдан матонатли. Оғир заҳматлар чоҳидан омон ўтиб, чиройи ойдай балқиб яшашга куч топган, ўтда ёнмас, сувда чўкмас оналарнинг тимсолини яратибди Энахон шоирам. Унинг қалами чархланиб, сўзлари ярақлаб, мусаввирдай Онанинг муҳташам муаззам портретини чизибди. Асар давомида сўзлар дарёдай пўртана отиб мавжланиб, шодлик ва изтироб алангалари ловуллаб юрагингизни иситади. Она босиб ўтган машаққат ва тириклик бахти тўла йўлларга ҳурматингиз ошади. Ана шундай матонатли, меҳнаткаш, иффатли, покдомон Аёллар бор эканки, жамиятнинг маънавий-ахлоқий қатламлари мустаҳкамланаверади, жамиятнинг ҳавоси мусаффо бўлади. Достон бир нафасда, бир зарб билан ёзилган, ички оҳанглари жарангдор, жозибали, инсоний самимий туйғулар ифориға қорилган. Воқеалари ҳаётий, ўртантиради, ўйлантиради.

Шодлик булоқлари кўзини очиб, Инсон ўз тақдирини ўзи яратади. Ўзини, ўзлигини топади ва оқтобдай дунёга ёғду сочиб яшаб ўтади. Ана шунинг учун ҳам у мукаррам, у мўътабар. Энахон достонида куйлаган Она ва унинг атрофидаги одамлар шундай меҳрпарвар, ҳаётсевар. Уларнинг ҳаётдан яхшигина ибрат оласиз.

Янги асар қувончи муборак бўлсин, Энахон!

*Ойдин ҲОЖИЕВА,
Ўзбекистон халқ шоири*

ДЕБОЧА

Бу дунёнинг ярми аёл, лекин қолган ярмини ҳам аёл яратган. Дунё дунё бўлибдики, инсоният ақлини лол қилган мўъжизалар, муҳташам қасрлар,

осма кўприклар, сирли эҳромлар, Тож Маҳал каби обидалар аёлнинг бекиёс буюк муҳаббати, вафо-садоқати шарафига бунёд этилган. Аёлнинг пойини каъбамисол саждагоҳ қилган унинг оналик мартабасидир. Она – Яратганнинг ердаги фариштаси. У ерга ҳаёт ҳады этиш, ҳаёт абадияти учун юборилган. Жаҳондаги машхур соҳибқиронлар, жаҳонгиру султонлар ҳам она матонати, ақл-заковати, жасорати олдида бош эгганлар.

Жаннат ҳам унинг пойидадир. Она Меҳр салтанатининг маликасидир. Она матонати, бардоши олдида пурвиқор тоғлар ҳам кум заррасидек сочилиб кетади. Она қалби тўрт фасл ҳам гуллашга қодир. Она меҳри ипакдек юмшоқ ва мулойим, гулдек нафис, райҳондек муаттар ва ҳаётбахш, лекин унинг матонати олдида наъравор йўлбарслар ҳам ожиз, ору номуси ҳимоясида шу қадар қудратли, қаҳри қиличдан ҳам кескирроқки, у Тангрининг илоҳий мўъжизасидир. Она дунёнинг кўҳна ва абадий фалсафаси ва туганмас афсонасидир. Аёллардан пайғамбарлар, авлиёлар чиқмаган. Лекин пайғамбарлар, валийлар, буюк даҳоларни ҳам Ҳазрати Она дунёга келтирган.

Эй, қудратли Эгам, ўзинг кўнглимга, қаламимга ёруғ калима, қудрат ато эт! Мен дунёнинг филҳақиқати – улуғ зот Она ҳақида ёзиш учун кўлимга қалам олдим. Оддийгина, хокисор, муштипар ва мушфиқ Ҳазрати ОНАМ ҳақида.

БИРИНЧИ ФАСЛ

*Оқ теракми, кўк терак,
Сиздан бизга ким керак?
Сўрамасман оққушдек
Олисгаучиб кетган,
Тилла ковушчасида
Юрагим кечиб кетган,
Ноноқизоқ ариқда
Юракчамни оқизган,
Ўша Олтиариқда
Балиқларга егизган,
Болалигим қаритган,
Юракчамни оғритган
Ҳайрон муҳаббатимни,
Осмон муҳаббатимни,
Жайрон муҳаббатимни,
Сарсон муҳаббатимни
Сўрамасман мен сендан,
Сўрамасман мен сендан...*

*Оқ теракжон, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
Капалакдай шод, қувноқ
Болалигим қани, о?
Беркитди бекинмачоқ
Ўйнаган гирром дунё.*

*Ёилигим олди дунё,
Кўркимдан қилди айро.
Қаро сочим оқ қилди,
Юрагимни доғ қилди.
Бир этак фарзанд берди,
Болу асал, қанд берди.
Туганмас бир бахт берди,
Осмонўпар тахт берди!
Бири биридан қутлуг
Берганларига қуллуқ!
Илдизлари сайрона
Дарахтдек гуллаяпман.
Лекин нечун дил ёна,
Қумридек йиғлаяпман.*

*Оқ теракжон, кўк терак,
Сиздан бизга ким керак?
Қайда йўқотдим бехос,
Бебаҳо, дур ганжсимни.
Топиб бер, сабриолмос
Бошимдаги тожимни.
Лўлаболшига эмас,
Уватга ёнбошлаган,
Кетмонининг кафтида
Ой хуснин тарошлаган.*

Юрагим кетар куйиб,
Болакўнгил отам-о.
Нонсўрасам жон берган,
Онҳазратим хотам-о.
Кетдилар қўлларимдан
Битта ятак киймасдан.
Рози кетдим отам,
Икки дунём куймасдан?
Бағридарё ҳазратим,
Бузругим керак менга.
Донишманд, пир, авлиём,
Хизирим керак менга.
Топган шону давлатим,
Майли, жоним сотиб бер.
Йўлим кутган илҳақ жон,
Қўшқаптарим топиб бер.

Оқ теракжон, кўк терак,
Сиздан бизгаким керак?
Хаёлим кўзгусида
Фариштадек ўтирган,

Ўзи қўша ғам ютиб,
Менга ҳалволар тутган,
Қўш қаптардек кукулаб,
Кўзи эшикда ўтган,
Энажоним келар, деб
Дарду соғинча кетган.
Бошим қўяман куйиб,
Онам ётган тупроққа.
Кетгим келмас, Художон,
Шу жаннатдан йироққа.
Кўксимда бир қуш йиғлар
Қанотлари тўзгиган.
Она десам, эй дунё,
Фарёд келар бўғзимга.
Тополмасман, ҳаттоки
Сочининг толасини.
Кечириб кетганмикан
Бағритош боласини.
Оқ теракжон, қўллари
Чеваримни топиб бер.
Беҳиштга олиб борар
Йўлларимни топиб бер.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Болалик хотирамга гўзал ҳайратлар нақшини солган ойдин лаҳзалар ҳамон кинотасмадай қайта-қайта айланаверади. Бу дунёда ёруғлик, рўшнолик кўрмаган, чилвир сочларини чамбар қилиб, енгларини шимариб, ошхонадан томорқага, томорқадан далага чопган, бошида беланчак, бир қўлида кетмону нонтугунчак, бир қўлида укам иккаламизни етаклаб, тонг сахардан далага ошиққан онамнинг қуёшда қорайган, ҳасратда унниққан матонатли чехраси кўз олдидан ўтаверади. Хаёлим сувратида ҳовлимиз этагидаги лойшувоқ кулбага югуриб чиққан қизғалдоқлар, офтобрўяда ҳар куни чумчуқ билан ўйнашадиган олачипор илон, онам ўриб қўйган сочларимда селкиллаган толпопук, онамнинг қалампирмунчоқлар анқиган бағри (қандоқ бахтли экан ўша кунларим) бугун худди эртакка ўхшайди. Эсимда: ҳовлимиз тўла ишқом, келинбармоқ узумлар. Ҳовлимиз ўртасидан ариқ ўтган, ариқ четида ялпиз, мойчечак, гулхайри, атиргулларнинг ҳиди тутиб ётади. Ариқ устидаги катта ёғоч сўри ҳамиша гавжум. Қўшни аёллар, онамнинг ўртоқлари тўн, дўппи тикиб ўтириб, ўтган-кетгандан ҳасратлашиб кўнгил чигилларини ёзишади. Мен укаларим, қўшни қизалоқлар билан ўрикларга бўйлашган, бодомга осилган арғимчоқдан тушгим келмайди. Онамнинг Меҳр салтанати шу қадар бепоенки, унда лўли аёллар ҳам эъзозу эътибордан четда қолмайди. Онам уларни меҳмон қилмагунча қўйиб юбормайди. Дастурхонга дарров ўригу ёнғоқ, майиз, каллаканд қўйиб, манзират кўрсатади. Дастурхонга қўйилган тандирдан янги узилган нонларнинг ҳиди тутиб кетади. Онам ёпган сомса, патир, сутга қорилган бўрсилдоқ нонларни бутун маҳалла оғзининг суви келиб мақтайди. Уйимиз шундоқ

Кўмирчи маҳалласи гузарида, тўрт кўчанинг бошида жойлашган. Шу боис гузардан одам узилмайди. Кунда-кунора укам Ҳамроқул дарвозадан ҳовлиқиб кириб келади:

– Буви, дарров иккита нон бераркансиз, отам айтдилар.

Кўшни кампир Дунё ача танбеҳомуз дакки беради:

– Отанг ҳам бор бўлсин. Валломаг-да. Ўзи ёлғизқўл, зўрға кун кўради-ю, сахийликда Ҳотамдан қолишмайди.

– Кўяверинг, файзу баракасини берсин, – онам парво қилмай саватдаги нонлардан иккитасини укамнинг кўлига тутқазади. – Борақол, маҳтал бўлиб қолишмасин.

Дастурхонга кўшни аёллар ҳам топган-тутгани, майизми, жийдами, қатирмами, олиб чиққанини тўкишади. Дастурхон кечга қадар йиғилмайди. Бола-бақраларнинг шовқинидан аёлларнинг кулоқлари батанг бўлади. Девордармиён кўшни Зулайҳо хола (Энкайиб юради, шундай энкаядики, боши ерга тегай деб қолади, йўлни кўролмаса ҳам илдам кетаётганини кўриб ҳайронлигим ошади):

– Энди тирикчиликни ҳам ўйлайлик, – деб қолади. Кўшни хотинлар тугунчаларини ёзиб, биров дўппи, бирови тўн, қийиғини олиб, тикишга тушади. Онам кўлида игна, тирсагида беланчакни тебратиб, инжиқлик қилаётган укамга алла айтади. Онаминг айтган алласи шу қадар мунгли, шу қадар хасратлики, эшитиб юракларим зиркираб кетади, сўрида ётганимча онам қавиган чит кўрпачани бошимга тортиб, кўзларимни яшираман, негадир “пик-пик” йиғлайвераман.

*Бола кўнглим гуллатиб,
Ҳайратга дўнар олам.
Супачада ўтириб,
Дўппи тикарлар онам.*

*Супачани тўлдириб,
Ғуссаларни ўлдириб,
Бўлмаганини бўлдириб,
Дўппи тикарлар онам.*

*О, болалик қайтса-ё,
Онам алла айтса-ё,
Эркалаб ухлатса-ё,
Дўппи тикарлар онам.*

*Қуёш қиздирар кўкда,
Супага келар тикка,
Аршдан тушар фаришта,
Дўппи тикарлар онам.*

*Бошига ўлчаб отам,
Тўрт бурчида дунё жам,
Эриб оқар ҳолсиз шам,
Дўппи тикарлар онам.*

*Фол очар лўли хотин,
Кўяди қайноқ кафти,
Унутар чўпчагини,
Дўппи тикарлар онам.*

*Орзудан ипаклари,
Нур берар тилаклари,
Кўшилиб юраклари,
Дўппи тикарлар онам.*

*– Ўпкасини олдирган,
Урушида шўрлик отанг,
Пўстин керак, рўзгор танг, –
Дўппи тикарлар онам.*

*Тебранар кўҳна бешик,
Гулларидан нур тошиб,
Яратган ишқи тушиб,
Дўппи тикарлар онам.*

*Учқур вақтни ҳоритиб,
Дунё дардин аритиб,
Аламларин қаритиб,
Дўппи тикарлар онам.*

*Ишкомлар соясида,
Ҳақ пиллапоясида,
Бек отамга қасида –
Дўппи тикарлар онам.*

УЧИНЧИ ФАСЛ

Онамнинг исми Жўрахон, оналарининг исми эса Хадичабиби, эл ўртасида “Халчаотин” номи билан танилган. Онамнинг айтишича, оналари қишлоқда мактабдорлик қилган, ғазал битган. Замонасининг илғор, зиёли аёли бўлган. У кирган давралар файзу шукуҳга тўлган. Лекин энамнинг юраги битмас армон билан лиммо-лим бўлган. У етти бора туғиб, гўдагини етти бора тупроққа қўйган, болалари турмаган. Шу вазданми, фарзанд бахтидан бенасиб эрининг кўзига бирор марта тик қарамаган, ўзини гуноҳкор санаган. Ахийри энам бошқоронғи, ҳомиладор бўлганларида қақшаб йиғлаб, Худога илтижо қилган эканлар:

– Караминг кенг, Оллоҳим, ўзинг қудратлисан. Бу сафар ҳам жигар-порамни тупроққа топширма. Мени қақшатма! Шўрлик эримнинг кўзига қандоқ қарайман. Яратган эгам! Шу боламни ўзинг асра! Бошпаноҳимга қувончу бахт ато эт! Боламнинг юриб кетганини кўрай, кейин, майли, менинг жонимни ол, мингдан-минг розиман!

Қилган муножотлари Оллоҳга етибми, улар соғлом, дуркун қиз туққан эканлар. Лекин, сўраганидек, гўдаги икки ёшга етмай, ўзи оламдан кўз юмган. Шундай қилиб, онам икки ёшида етим қолган.

Онамнинг оталари Дадахон оппоқим¹ колхозда ҳосилот, бригадир бўлиб ишлаган. Онамнинг тоғалари Юнусжонқори ва Ҳожиболалар давлатманд, илмли одамлар бўлганлиги учун Шўро ҳукумати уларнинг ер-сувини тортиб олиб, суд ҳукми билан “қулоқ” қилиб, Тожикистонга сургун қилади. Бирварақайига икки норғул ўғлидан айрилган катта энам Шакарбиби тақдир ҳукмига бўйсуниб, сургун азобини бўйнига олади. Ва ўзга юртларда кўп азобу укубатлар чекиб вафот этади. Онам етмишинчи йилларда мени оналарининг Душанбе шаҳрида жойлашган “Жаннатмозор”даги қабрига бир неча марта олиб боргани эсимда. Шундай қилиб, икки ёшли гўдакка қарайдиган, парваришлайдиган ғамхўри йўқлиги учун оппоқим яна уйланади. Оппоқим хотинини бой бериб топган қизчасига ўғай онанинг қилган зулмидан безиб, уч марта хотин олган экан.

Онамнинг иккинчи ўғай онаси Саҳробибби онамга кун кўрсатмаган. Бир куни олти ёшли онамга жўхори туйишни буюрган. Маълумки, жўхори кели билан туйилаётганда сочилиб кетмаслиги учун намлаб олинган. Онам болалик қилиб, жўхорига сувни кўпроқ қўшиб қўйган. Бундан ғазабланган ўғай онаси онамнинг бошига келисопи билан уриб, қиш чилласида кўчага ҳайдаб, дарвозани қулфлаб қўйган. Бахтига кўчадан ўтиб кетаётган эрхотин (раҳматли онам Абдулла дадам, деб кўп эслаб дуо қилардилар) шом пайти бошидан қон оқиб, тупроққа беланиб ётган қизчани тўғри уйларига олиб кетадилар. Ва бефарзанд бўлганлари учун онамни фарзандликка беришини сўраб, оппоқимга кўп илтижо қиладилар. Икки ўт ўртасида қолган оппоқим ноилож рози бўлади. Онам икки йилча шу оилада бир инсондек

¹ Оппоқи – бобо (*шевва*).

рўшнолик кўриб яшайди. Бу воқеани эшитган, неварасининг аҳволидан кўнгли бузилиб, қайғуга тушган катта энам Шакарбиби одам юбориб, онамни Тожикистонга олдириб кетади.

Оппоқим Саҳробибидан фарзанд кўрмайди. Шу вайданми, бир йил ўтмай Тожикистонга бориб, ялиниб-ёлвориб, катта энамдан онамни тилаб олиб келади. Ва яна бошқа аёлга уйланади. Онамнинг учинчи ўғай онадан ҳам кўрмаган ситам-азоби қолмайди. Онам ўғай онанинг икки боласини бирга катта қилиб, ўғай она қариб, ёлғиз қолганда жонига оро кириб, парваришлаб ўз онасидек қараган, сўнгги йўлга кузатган хокисор аёл эдилар.

* * *

*Дўппи тикиб ўтириб,
Болалигин эслайди.
Андухнинг тошларини
Юрагида элайди:
– О, болам, айрилиқдан
Қисмат шўриш солмасин.
Бу дунёда ҳеч инсон
Онадан гўр қолмасин.
Онажоним кетди-ю,
Меҳри кўздан кетмади.
Меҳрибоним йўқ учун
Ҳеч кимса бир ёд этмади.
Мунчоқ кўзи жавдираб,
Чирқираб қолган гўдак.
Учта ўғай онанинг
Чоҳига солди фалак.
Мен етим ўтдим, беҳад
Ўғайлик қилди дунё.
Ўғай она қўлида
Сомондай соврилдим-о.
Онали етимни, оҳ,
Гул етим, дерлар, болам.*

*Отали етимга-ё,
Очиқдир гўрлар, болам.
Етимликда кўрмади
Не аламларни бошим.
Уч ўғайнинг қўллари
Ичирди хўрлик ошин.
Онали уй томида
Ой ҳам тўлин чиқаркан.
Ўғайнинг мўрисидан
Аччиқ тутун чиқаркан.
Онасиздан сув аяб,
Дарёлар тош отаркан.
Ерда ётган қуруқ чўп
Товонига ботаркан.
Ҳасратларим очмагин,
Ичимда турар довул.
Кўзим юмсам бошимга
Тош каби ёгади дўл.
Юраклар тўлмас эди,
Гурбат тўлдирав, болам.
Меҳнатдан ўлмас одам,
Хўрлик ўлдирав, болам.*

* * *

Эсимда... Отам шом қоронғисида даладан қайтарди. Елкасидаги катта этакда зил-замбил ўт, кўлида кетмон, букланиб дарвозадан кириб келарди. Онам отамнинг қораси кўринди дегунча пилдираганча бориб, вой, менгина ўла қолай, деб қўлларида кетмонни олар ва “чарчамадингизми” деб кўзларига термилиб, қўлларида сув тутарди. Онам олтига фарзанд туғиб, чилла сақлаб, боши ёстикқа теккан аёл эмас. Туғруқхонадан келган кунининг эртасигаёқ чақалокни энам, қайнонаси Турсунбувимнинг этагига соларди-да, белини маҳкам боғлаб, томорқага чопарди, ўзини аяй демасди. Уч-тўрт кун узилмай қолиб ранги сарғайган, бозори касод бўлган бодрингларга қараб, вой, менгина ўла қолай, деб тиззасига сувга ботиб, бодринг теришга тушиб кетарди. Онам бақувват, кучли аёл эди. Терилган 10–15 қоп бодрингни бир ўзи дарвозахонага ташир, сўнг

ювиб, қоплаб, отамга бозорга тайёрлаб берарди. Болалигимни эсласам, елини тирсиллаб мўраётган сигирларга қараб, вой, менгина ўла қолай, деб оғилхонага чопаётган, кексайган чоғларида тунлари оёқ оғриғидан ухлолмай тонг отгунча ўтириб чиққан мунисгинамнинг хорғин суврати кўз олдимда тураверади. Онамнинг тирикчиликнинг оғир юки остида эзилганларида йиғлаганларини, камбағалчиликдан нолиганларини, зебу зийнатни, деб рўзғорларини аччиқ қилганларини кўрмаганман, улар жуда сабрли, қаноатли аёл эдилар.

* * *

Ўтди-ку гул ёшлиги
Пахтазорнинг ичида.
Ўн йигитнинг шиддати
Ғайратида, кучида.
Кўкламда эгатларга
Чигит қадайдиди беҳол.
Сочларидан ўпади,
Этагин ўпар шамол.
Уватлар кўзга суртар
Тушиб қолган рўмолин.
Ўраб олгиси келар
Бошларига ҳилолни.
Чаноқлардан бодроқдай
Сочилади оппоқ нур.
Онам субҳи содиқдан
Пайкаллардан терар дур.
“Қув-қув” йўталиб пайкал
Оқ байроқ тикар саҳар.
Болаларнинг, қизларнинг
Бошидан ёғар заҳар.
Тебранади тутларга
Бойланган беланчаклар.
Ухлашар жигарлари
Оқаётган гўдаклар.
Пахта теради онам
Теримчилар сарвари.
Тушликни ҳам унутар
Этаги тўлган сари.
Гўдагини шонган
Уватда беланчакка.
Ғўзасини дўл урса
Жонидан ўтган чакка.
Заҳарланган пайкалда
Орзуси, умиди пуч.
Пахта териб дунёнинг
Ғуссасидан олар ўч.
Кўрдингми, басир дунё,
Заминдан оғир дарди.

Пайкалнинг ўртасида
Эгилиб борар қадди.
Олмайсанми бошидан
Пахта тўлган қанорни.
Олмайсанми кўнглидан
Чеки йўқ гам, озорни.
Тўхтатгин, маккор дунё,
Чопиб бормоқда онам.
Оҳ, кўкси эгатларга
Оқиб бормоқда онам.
Симиллаб борар бағри
Заҳарланган сут билан.
Ўйнашмагин, эй дунё,
Кўксидаги ўт билан.
Жигарларим қақшайди,
Қонимдаги дуд қайдан.
Ахир, ёниб юрибман
Онам берган сут билан.
Етти пушитимга етар
Заҳарнинг зардобига.
Айтгин, ким тавон тўлар,
Авлодларим додига.
Бир боққин, эй Яратган,
Қўллари қадоқ онам.
Ловулаган гам билан
Юраги титроқ онам.
Силкиняпти дарахтдек,
Юбордингми заволга?
Тогдек улкан андуҳинг
Юкладингми аёлга?
Кафтларини шу чайир
Қоп-қора чаноқ тилган.
Юрагини бир умр
Бешафқат савол тилган.
Жонидан, юрагидан
Йиғдинг-ку ҳадсиз хирож.
Сен ҳам бахтдан онамга
Тўлайсанми, дунё, бож?

Олти милён дур териб,
Тўлмади ҳеч косаси.
Зор ўтди кафанликка,
Оқармади ёқаси.

Борса келмас йўлларда
Омонат турган онам,
Меҳрдан, муҳаббатдан
Каъбалар қурган онам.

* * *

Ҳовлимиздан бир чақирим узокликда томорқамиз бўларди. Унга дахлизли икки уй тикланиб, томи ёпилган. Дов-дарахтсиз бу томорқага фақат бодринг, помидор экиларди. Бу ерга укам билан бодринг пишиғида онамга эргашиб келардик. Лекин эгат ичига киришга чўчирдик. Чунки ҳар бир эгатнинг боши ё, ўртасида қоп-қора, йўғон, йилтиллаган илонлар бодринг палаги тагида кулча бўлиб ётар, онам узаётганда ҳам қимир этиб қўймасди. Онам, булар беозор, тегманглар, зарари йўқ, кўркманглар, деб кўярди. Бодринглар шунақаям серҳосил бўлардики, ҳар икки тупдан бир пақир тўларди. Онам, ҳа, жониворлар, мендан чўчиманглар, ётаверинглар, дерди. Ҳозир ўйлаб қоламан, онам кўрқувини босиш учун илонлар билан гаплашармиди ёки ростдан ҳам юраги ботир эдими? Оиламизни остин-устун қилган бир дахшатли воқеа рўй берди-ю, бу ерга бошқа келмадим, илонларни ҳам қайта кўрмадим.

Ғулумжон амаким билан бир ҳовлида яшардик. Ҳовлининг ўртасидан ўтган ариқнинг бир тарафига амаким солган икки уй бизникидан гулдор нақшлари, ҳашами билан ажралиб турарди. Амакимнинг якка-ю ягона фарзанди Ойдин билан тенгқур эдик.

Ўша куни амаким эрталабдан Ойдинни чақириб, қаттиқ тайинлади:

– Абдурайим амакингникига довдираб кириб юрманглар, бугун у ерда терак кесилади. Абдурайим амаки гузарда магазин очади, уйи магазин билан девор-дармиён.

Амакимнинг гапи мағзини уқмасак-да, бош ирғаб, ирғишлаганча кўчага югурдик.

Аниқ эслолмайман, чамаси пешин вақти эди. Ойдин кўшни кўчадаги қизлар билан ўйнаб қолди. Менинг қорним очди. Уйимизга яқинлашганимда Ойдиннинг онаси Шарофат момом дарвозадан дод солиб отилиб чиқди-ю, рўмоли елкасида ҳилпираган кўйи бошяланг, уввос тортганча гузар томонга югурди. Нима бўлаётганига ақлим етмади. Мен ҳам кўркқанимдан додлаб, орқасидан чопдим. Абдурайим амакиннинг каттакон дарвозаси ланг очик, момомнинг орқасидан бориб, ҳовлида кесилиб ётган тераклар орасида қонга беланган амакимга кўзим тушди. Титраб-қақшаб йиғлаётган момомнинг оёғидан маҳкам кучоқлаб олганман, дир-дир титрайман. Кимдир кўлимдан тутиб дарвозадан чиқариб қўйди. Яна дод солиб, Ойдин ўйнаётган кўчага қараб югурдим. Ҳеч нарсадан беҳабар тўптош ўйнаб ўтирган Ойдин менинг кўрқувдан катта очилган, ёшга тўлган кўзларимга ҳайрон қараб турарди. Мен уни маҳкам кучоқлаб ҳикиллаб йиғлаганларим ҳали-ҳануз кўз олдимда туради. Ўшанда олти-етти ёшлар чамасида эдим.

Амакимнинг қирқидан кейин Ойдин билан болалик хотираларимиз тугади. Ундан айрилгандим. Тоғалари кўч-кўронга келишди. Дадам амакимнинг уйини бузиб, қурилиш ашёларини бир машинага юкладилар. Улар акасининг руҳини шод қилиш учун янги томорқани, битмаган уйни сотиб, шойи чорсига тугилган пулни момомнинг олдига қўйдилар.

ТЎРТИНЧИ ФАСЛ

Оқ теракжон, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?!
Сезиб-сезмай қолдингми,
Қариб бормоқда онанг.
Ҳазонрез кузга бевақт,
Ғариб бормоқда онанг.
Кутиб турарди боланг,
Кутиб турарди даланг,
Чақмоқ урган дарахтдай
Қуриб бормоқда онанг.
Ғам қалқитган, бемадор
Юриб бормоқда онанг,
Ҳасратларга суяниб,
Туриб бормоқда онанг.
Ўчогига ўт ёқиб,
Согинчда кўзи оқиб,
Йўлингга илҳақ боқиб,
Кетиб бормоқда онанг.
Дунёдан этак силкиб,
Юраги сенга илкиб,
Умри тутдек тўкилиб
Кетиб бормоқда онанг.
Пахса девор ёқалаб,

Тугунчасин орқалаб,
Ғуссаларин паналаб,
Кетиб бормоқда онанг.
Нураб бормоқда онанг
Озгингина елкаси.
Ўзи кетиб бўлгану
Қолган каби кўлкаси.
Чўкиб бормоқда онанг,
Ғамлар уни чўктирар.
Қўллари қилар дуо
Чўкиб бораётиб ҳам.
Тиниб бораётиб ҳам
Сени алқаб ўлтирар,
Рози кетар кўзлари
Сўниб бораётиб ҳам.
Кетар чоғ ҳам Оллоҳдан
Тилаб бахту омонлик,
Сенга келар балони
Тўсиб бормоқда онанг.
Ололдингми розини,
Узолдингми қарзини,
Худонинг даргоҳига
Кетиб бормоқда онанг.

* * *

Она бўлдим, қизим бўй етди. Аммо қачон борсам, субҳи сахардан нонуштага тандирдан янги узилган сомса, патир дастурхонда мунтазир. Онам бугун кеч ухладилар. Шунча юмушга қачон улгурдилар?! Келинларини авайлаб лоақал уйғотмадилар.

- Нимага уйғотмадингиз, буви, шу ҳолда тандирга кирдингизми?
- Меҳмонимсан-а, болажоним, ундай дема, хафа бўламан-а.

Қайтаётганимизда атаб асраганлари билан беш-олтита сомсани патир орасига соладилар.

- Қудамга илиндим, болам, олиб келганларингда иссиққина еб кетарди-я.

Ёши тўқсондан ошган отам эса куёвларини ўтқазгани жой тополмайдилар. Гоҳида укаларим онамга ҳазил аралаш танбеҳомуз гапирадилар:

- Жуда куёвларингизни иззат-икром қиласиз-а, буви. Бунча эркалатиб юборманг.

Онам бўлса улардан астойдил койинадилар:

- Ундоқ деманглар, болажонларим, куёвни пайғамбаримиз сийлаганлар-а.

Битта жигарингизни яхшилар қаторида олиб юрибди, сийласанглар, опаларингизнинг иззати.

Кетаримда яна кўзларимга термиладилар:

- Соғинтирмагин-а, болам!

* * *

Кўнгироқлар келар тонг
 Кўзимни очган маҳал.
 – Келинг, онам хастаҳол,
 Йўлларингизга маҳтал, –
 Зорланар ўқсиб укам. –
 Зориқтирдингиз бирам.
 Сизни соғиниб жуда,
 Туз тотмай қўйди онам.
 – Ў, эсоним укажоним,
 Ваҳиманг қўй, беҳуда.
 Қўйиб берсам, соласан
 Юрагимга гулгула.
 Қанийди, чопиб борсам
 Олмоққа онам гардин.
 Минг синов, галваларин
 Елкамга юклар гардун.
 Ишларим кўп, биласан,
 Юргандилар-ку бардам.
 Учиб борардим, бироқ
 Муҳим бир тадбирдаман.
 Айтгин тезроқ, не керак,
 Рўзгорингда нима кам?!
 Фақат олмагин вақтим,
 Дардингни олай, укам!
 Янги тарвуз чиқибди,
 Чиқибди ҳандалак ҳам.
 Шифо бўлар, юборай,
 Яхши кўради онам.
 – Ў, есалар топардим
 Анқонинг уругин ҳам.
 Сизга илҳақ ётибди.
 Кечикиб қолманг, дейман.
 Оғирдир айтай, ётар
 Ўлимнинг тўшагида.
 Йиғи отилиб келар
 Телефон гўшагидан...

* * *

Бетоб ётарди онам,
 Озгингина қадлари.
 Кўзларига чўкканди
 Ғуссалари, дардлари.
 Ҳасратлар гул солибди
 Ажинлардан қатма-қат.
 Бу дардлар сувратими,
 Оллоҳимдан ёрлиг хат?
 Бетоб ётарди онам

Мижжасидан сизиб ёш.
 Ҳасратда бўзлар отам
 Пойида эгганча бош:
 – Онаси, кўзингни оч,
 Кўзингни оч, онаси.
 Дунёсига сизмайман
 Қазойинг кўрсатмасин.
 Фақат ўлиб қолмагин,
 Қўй, паймонанг тўлмасин.
 Сенсиз гариб, нотавон,
 Қилолмайман эгон таслим.
 Ёнимда турсанг, ойим,
 Ўлим ҳам болдай ширин.
 Гарчи ўлимдан ортиқ
 Заққумлар ютдик лекин.
 Биз тотмаган дунёнинг
 Жафолари қолмади.
 Жабр қилиб дунёси
 Нечун ҳануз толмади.
 Уйлар қуриб бермадим,
 На қаср, на кошона.
 Фариштайдинг, кўнглингни
 Етказмадим осмона.
 Юрагингдан ўтгандир
 Чакка эзган шу кулба.
 Нолимадинг, уйимни
 Қилдинг, ойимим, каъба.
 Меҳримни ҳам қизғониб,
 Дил тубида сақлабман.
 Қўлларингга бир бора
 Тилло узук тақмабман.
 Тур, онаси, кўзинг оч,
 Қаддим эгик турибман.
 Сенсиз бу дунёсида
 Ҳушу беҳуш юрибман.

* * *

Онам кўзларин очди
 Ва силкинди қадлари:
 – Ёнингизга қайтыпман, –
 Шивирлади лаблари.
 – Кетаман, деб қўрқитманг,
 Нима кечади ҳолим.
 Отаси, сиздан кейин
 Татимас ҳаёт боли.
 Дилингни ранжитдим,
 Бўлолмадим лойиқ жуфт.
 Умру рўзгорингизга

Беролмадим файзу қут.
 Қиёматда кўришасак
 Юз буриб кетманг тагин.
 Беролмадим, отаси,
 Бахту ишқни мен тўкин.
 Ортмоқлади бу дунё
 Ғурбатларин, гамларин.
 Учирмай ўтдик, бегим
 Ғусса отлиг шамларин.
 Отаси, шошманг бунча!
 Онам уҳ тортди: Бегим!
 Ўлмоққа ҳам керакдир
 Қанча ҳашаму чиқим.
 Силкинди кўкси бесас,
 Қўлида бир даста пул.
 – Олиб қўйгин, онаси.
 Бакор келар ҳар тугул.
 Кетар чоғи дилимни
 Армон эзади улкан.
 Сенга бахт беролдимми,
 Рози қилолдиммикан?!
 На ҳузур, на шоҳона
 Либослар кийдирмадим.
 Меҳр ганжимдан ортиқ
 Бир ёруғлик кўрмадинг.
 – Отаси, кўп ичикманг,
 Қийнаманг ўзни ортиқ.
 Сиз-ла кечган ҳар оним
 Саодатдан бир ёрлиг.
 Бир меҳр кўрмаган жон
 Ширин сўзга зор учун.
 Йўқ шафиқи, меҳрибон,
 Дунё кўзга тор учун.
 Ўгай онанинг қаҳри
 Миннатидан бағри қон.
 Етим, хўрликдан, инсон
 Саналмаган жон учун.
 Гар йўқчилик, йўқсиллик,
 Етимлик тожин кийдим.
 Бу чархи кажрафторнинг
 Ситамларида куйдим.

Қисмат икки етимнинг
 Тақдирини қўш қилди.
 Қувончу гамимизни,
 Минг шукрки, эш қилди.
 Оллоҳнинг карамига
 Бахтлиман, десам арзир.
 Ошиқманг, бегим, бунча,
 Кўрмадингиз бахт, ҳузур.
 – Сафарим қариди-ё,
 Сендан розиман, ойим.
 Йиғламанглар ортимдан,
 Бу менинг умр тўйим.
 Согоинсанг, онажони... –
 Отам чуқур олди тин.
 – Чақириб олинг, мардим,
 Куттириб қўйманг лекин.
 Мен ҳам сиздан розиман, –
 Онам бўзлаб эгди қад.
 Отамнинг манглайига
 Оҳ тортганча босди лаб.
 Султон отам юмди кўз,
 Кетди дорилбақога.
 Оҳ, онам қандоқ кўнди
 Бу мардона қазога.
 Ҳайҳот, бир кечадаёқ
 Эгилиб қолди қадди.
 Қордек оқ сочларида
 Музлаб қолди фарёди:
 – Қувончларим тупроққа,
 Эгам, тўкиб кетдинг-о.
 Юрагимнинг чокларин
 Ғамдан сўкиб кетдинг-о.
 Раббим, тўкиб кетдинг-о
 Ҳаётим гулобини.
 Эшигин ёпиб кетдинг
 Каъбамнинг, меҳробимнинг.
 Тақилмасдан қўлида
 Тилло узугим кетди.
 Бу ёлгон дунёсидан
 Хизр, бузругим кетди.

* * *

Отам билан онамни қариндош, таниш-билишлар чину ҳазил аралаш
 Тоҳир-Зухролар дейишарди. Уларнинг ҳаётини тақдир синовлари, боши-
 дан ўтказган ситаму кўргуликлари, меҳр ришталари каттиқ боғлаб туради.
 Отам 1939 йилда ўша пайтдаги Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи

комсомол кўмитасининг секретари бўлиб ишлаб турган пайтида кўнгилли бўлиб армия сафига кетади. Армияга жўнашдан олдин икки етимни (Отамнинг отаси чавандоз бўлиб, от хуркиб кетиб тўсатдан вафот этган. Отам 3 ёшида отадан етим қолган, ёлғиз онаси қўлида катта бўлган эканлар) тақдир ришталари боғлайди. Ҳарбий хизматдан сўнг тўй қилишга ахдлашишади. Армия хизмати тугашига бир ой қолганда иккинчи жаҳон уруши бошланади. Артиллериячи бўлган отам урушнинг олд нуктасига жангга ташланади. Қирк йил қирон бўлса ажали етган ўлади, деган мақол бежиз айтилмаган, дейман. Отам урушнинг охирида бир неча жойидан ярадор бўлиб қайтади. Бир неча йил даволанганларидан сўнг улар турмуш курадилар. Шунча йил давомида онам отамни садоқат, сабр-тоқат билан кутади, шаънига гард юқтирмайди. Уларнинг бошидан ўтказган азоб-уқубатлари китобларга сиғмайди.

БЕШИНЧИ ФАСЛ

* * *

*Эшик қарар тонгу шом,
Кўзига қарар ҳилол.
Отамнинг ёстигига
Бошини қўяр беҳол.
Этак силкиган каби
Дунёсидан кўп дилтанг.
– Алдаб кетди-ёв, болам,
Чақирмаяпти отанг.
Шундай, дея ўтирар
Бош тебратиб сўрида.
Дунёсининг отамсиз
Қолмагандек бурди-я.
Эзиламан ёлғизим
Елкасига қўйиб бош.
Ўзинг отам бўл, ўғлим,
Тугаб боряпти бардош.*

*Оқ теракжон, кўк терак,
Биздан сизга қим керак?
Япрогинга ёзайин
Юрагим изтиробин.
Қўлдан чиқиб кетмасин
Қушдек омад, шавкатинг,
Армон бўлиб қолмасин
Оллоҳ берган жаннатинг,
Вақт топмадим мен гумроҳ
Ҳафтада бир кўришга.
Кавушин гардин артиб,
Сочларини ўришга.
Сезиб-сезмай қолмагин,
Армонларда оқмагин,
Ғафлатда Онагулдек
Кўксингга ўт ёқмагин.*

* * *

Отамнинг ҳикоя қилишларича, уларнинг Муҳаррам исмли катта холалари бўлиб, одамлар унга “Темирхотин” деб лақаб қўйишган. 1941 йилда аввал кўнгиллилар сафида эрлари, сўнг бирин-кетин икки норғул ўғиллари урушга кетган.

Олти ой ўтмаёқ эрларидан, Днепр ёқасидаги жангга халок бўлди, деган мазмунда қорахат келади. Бир йил ўтмай кенжатоё ўғлидан жангга қаҳрамонларча халок бўлганлиги тўғрисида келган шум хабар уни адоий тамом қилади. Уч ойдан сўнг эса учинчи қорахатни почтальон унга рўпара келишга юраги бетламай эшик зулфинига қистириб кетади.

– Кўпга келган тўй, иложингиз қанча, йиғи чиқаринг, худойисига ёрдам берамиз, – ичи куйиб, ҳамдардлик билдиради маҳалла оқсоқоли.

– Эрим ҳам, ўғилларим ҳам тирик, уруш тугаб, эшигимдан кириб келса, юзингиз қора бўлади! – У оқсоқолнинг юзига дарвозани қарсиллатиб ёпади.

Ичи ёниб кул бўлса ҳам товушини, йиғисини кўчага чиқармайди, кўк кийиб аза очмайди. Оғир жудоликдан сочлари оппоқ оқариб кетган аёл кўшнисининг тўйида гир айланиб ўйинга тушиб, урушга кетаётган йигитга патир тишлатади. Уни телбага чиқарганлар ҳам кам эмасди. Аёл сахармардонлаб далага жўнар, ўзини аямас, эркакларникига ўхшаб кетган дағал қўллари билан юрагидаги аламларни қора меҳнатданолар, уйига шомда қайтарди.

Холамнинг эридан қолган катта боғи бўлиб, йил-ўн икки ой мевалар узилмасди. У ўғилларидан қорахат олгандан сўнг ҳар куни кўшни болаларни чакириб, аравага мевалардан юклатар ва военкоматга қараб йўлга тушарди. Военкомдан бу меваларни фронтга, урушга, ўғилларига жўнатишни сўрарди. Баъзан военкомга ишонмай юз-кўзи чанг-тўзонга беланиб, араванинг орқасидан телбалардай поезд йўлигача тентираб борарди.

Мудҳиш уруш тугайди. Лекин холам военкоматга аравада мева олиб боришдан тўхтамайди. Военкомнинг, уруш тугади, хола, бу меваларни қаёққа юбораман, бошқа олиб келманг, деган илтижоларига кулоқ солмайди. Бир қўлини урушга ташлаб келган военком холамни кўрди дегунча, бўш енгини ҳилпиратиб панага қочаркан.

Охирги марта холам аравада военкомнинг йўлини тўсиб чиқади.

Военком терга тушган, айбдордай бошини эгганча, оғирлигини бу оёғидан у оёғига ташларди.

– Лаънати уруш ростдан тугадими? – Холам пишқираётган от жиловидан маҳкам тутганча военкомга қаттиқ тикилади. Военкомнинг унга жавоб беришга бардоши етмайди. У сўзсиз бош ирғайди.

– Қани унда менинг жигарларим? Икки девқомат ўғлимни, шунқоримни бағримдан юлиб олиб кетгандинг. Топиб бер уларни?! Топиб берасан!

Холам қўлидаги қамчи билан военкомни аямай солади. Военком қилт этмайди. Холам уввос тортганча хушсиз йиқилади. Шу йиқилганча қайтиб турмайди. Ҳар ҳушига келганда эса ўғиллари, эрининг отини айтиб, эшикка маҳтал қарайди.

Ўлимидан бир кун олдин маҳалланинг оқсоқолларини ҳузурига чақиртириб, васият қилади:

– Менинг куним битди, дийдор қиёматга қолди. Эртага менга кўшиб ўғилларим, эримга ҳам жаноза ўқитинглар!

Эртаси куни унинг васиятига кўра бирваракайига тўрт кишига жаноза ўқилгани бутун қишлоқни ларзага келтиради.

Урушда отилган ҳар бир ўқ, энг аввало, оналар кўксини тешиб ўтган, болам. КАСОФАТ урушни ўн саккизга кирмай тул қолган, бир умр кўзи эшикда интизор ўтган, бир умр ўлмай ўлимгич бўлган, болаларига илҳақ қабрида ҳам тик турган оналарнинг уволи тутсин, – дея миждаларидаги кўз ёшларини чит дурралари билан сидирар эдилар бечора отам.

ОЛТИНЧИ ФАСЛ

*Тўққизинчи май эди,
Кирар эди вақти шом.
Онам чорлади бизни
Ёнларига беором.
Нигоҳида табассум,
Кўзларида бир мужда.*

Қошимизда нур тўкиб
 Ўлтирарди фаришта.
 Онажоним кўзлари
 Бир нурланди, порлади.
 Тўкиб солдилар онам
 Кўнглидаги зорларни:
 – Болаларим, дунёнинг
 Бахту офати бордир.
 Келмоғу кетмоқликнинг
 Вақти-соати бордир.
 Қандоқ яшадим, болам,
 Уч ой отангдан кейин.
 Интиқ, интизор бўлдим,
 Ҳузурига борайин.
 Мени чорлаб эшигин
 Очиб турибди эгам.
 Кетақолай, меҳрини
 Сочиб турибди эгам.
 Онам дерлар: – Хайр-хўш,
 Отанг чақираётир.
 Тўзим бергин, Художон,
 Жоним сирқираётир.
 Бамисоли бошимга
 Қулаб тушиди-ку осмон.
 Ҳушларимдан айирди,
 Кўзларим босди туман.
 Дедиларки, эртага
 Хотира оши, болам.
 Бошингизда турибди
 Жудолик тоши, болам.
 Ўтказингиз, отангиз
 Исини, чирогини.
 Шод қилингиз, илойим,
 Руҳини, арвоҳини.
 Мен ҳам туриб ёруғ юз,
 Қилай ният, дуойим.
 Хотиранинг ошидан
 Насиб этсин Худойим.
 Лекин то саҳаргача
 Борманми, йўқман, болам.
 Саркотибин илкида
 Отилар ўқман, болам.
 Мабодо ўз лавҳидан
 Ўчирса бош хаттотим,
 Мабодо субҳи содиқ
 Топширсам, омонатим,
 Гангимангиз, шошмангиз
 Элга маълум қилмоққа.
 Болаларим, ўлтиринг,

Гапим олинг қулоққа.
 Чиқармангиз йиғи, сас,
 Юзимни ёпиб қўйинг.
 Эл олдига чиройли
 Дастурхон солиб қўйинг.
 Айлантирманг мотамга
 Хотирин айланг азиз.
 Токи одамлар хушвақт
 Эсласинлар отангиз.
 Сўнг Ҳазратим ёнидан
 Тайёрлатиб қўйинг жой.
 Падарингиз олдига
 Ёруғ юз билан борай.
 Гапирар эди онам
 Сокин, нурли, осуда.
 Ҳаёт жилва қиларди
 Кўзларин дарёсида.

* * *

Хотира куни онам
 Қилди лойиқ иззатин.
 Отамнинг меҳмонларин
 Қўл кўксига кузатди.
 Ёдини ёдлаб отам,
 Дуо қилдилар тоза.
 Уйига етмай то эл,
 Онам қилдилар қазо.
 Шошилдилар иунчалар
 Султон отам ёнига.
 Етмадилар дунёнинг
 Меҳрининг поёнига.
 Оҳ, сўнги титроғида
 “Розиман” деган саси.
 Кўзин юмди дунёдан,
 Тилда “Ла илоҳа” си.
 Ўлим ҳам кийгандир кўк,
 Юрагим азасига.
 Ўлтирибман ёш тўкиб,
 Қабрингиз соясига.
 Кўзим қамашди гардун,
 Макрингдан, озорингдан.
 Йўқотиб қўйдим онам
 Қизиган бозорингда.
 Қуридими ҳайҳотки,
 Жаннат аригим, эгам.
 Чўкиб кетдим наҳот,
 Ғурбатим ортган кемам.
 Жоним ўтин қил, дунё,
 Кўнглим ўчоги ўчган.

Юрагимнинг, онажон,
 Сизсиз бўёғи кўчган.
 Жойнамозим ўзингиз,
 Ўзингиз саждагоҳим.
 Яшадилар бетамая,
 Яшадилар хокисор.
 Дунёсига бахт бериб,
 Меҳр кўрмай беозор.
 Тобутининг ортидан
 Бўзлаб борди бир қишлоқ.
 Дарахтлар алаמידан
 Бошидан сочди япроқ.

* * *

Оқ теракжон, кўк терак,
 Биздан сизга ким керак?
 Қабристоннинг йўлида
 Тахти равонми ёқут.
 Уч укамнинг қўлида
 Тебраниб борар тобут.
 Бир чўпинг синмади-ку,
 Қалқимади-я қаддинг,
 Эй, қаҳри қаттиқ фалак,
 Бир бора дод этмадинг.
 Қорақўз турналардек
 Тизилишиб қўш кетди.
 Ўлимни бол шаробдек
 Бирин-кетин нўш этди.
 Бунчалар бино қўйдинг
 Такаббур дунёсига.
 Кўрпачалар тўшадинг
 Бедиллар соясига.
 Ўлганим йўқ қайғудан,
 Юрибман-ку бериб чап,
 Тириклик ўчоғига
 Ўлтирибман ўт қалаб.
 Художоним, ҳеч кимнинг
 Онаси ўлмасин-эй.
 Ўзидан аввал умид,
 Орзуси сўлмасин-эй.
 Эшик ёпиб кетди-ё,
 Юзимга бахт шамоли.
 Энди сизсиз бу дунё
 Олар бўлди малолим.

Ипак-адрас киймаган
 Кўнгли кимхобим, онам.
 Малойикалар ёзган
 Ҳадис китобим, онам.
 Фарчиллаган кавушда
 Шаҳар кезмаган эди.
 Қадр сўраб дунёнинг
 Кўнглин эзмаган эди.
 Ғурбатнинг йўлларида
 Калиши йиртилганим.
 Дала, уй, ҳасрат бўлган
 Бу дунёда кўргани.
 Отамнинг кўзларига
 Термилиб ўтган онам.
 Дунёнинг гам чархини
 Йигириб ўтган онам.
 Кичик кўнгли на сайру
 На саёҳат тусаган.
 Қўмсаган бўлса, уйи,
 Даласини қўмсаган.
 Шоҳимардонга бориб,
 Шукр қилиб Тангрига.
 Ҳайратда қолган онам
 Дунёнинг кенглигига.
 Сўрамаган отамдан
 Зар кўйлак, тилло балдоқ.
 Сўраса сўрагандир
 Жойнамозга чўккан чоғ.
 Юртга тинчлик сўраган,
 Элга кенглик сўраган,
 Ўзига фақат иймон,
 Сабру инсоф тилаган.
 Она, десам, Оллоҳим
 Гуноҳларим кечирар.
 Каъбатиллога ўхшар
 Онам юрган кўчалар.
 Сунурай сочим билан,
 Бўлайин-о энчилар.
 Фирдавс боғидан аъло
 Онам юрган кўчалар.
 Арзирмидинг, эй дунё,
 Сочининг толасига.
 Бешик қучоқлаб айтган
 Дуо-ю алласига.

* * *

Онам жуда мулойим, муштипар, камгап, лекин мағрур аёл эдилар.
 Унча-мунчага назарини солмас, бировларнинг олдида рўзгорини бордай,
 бикрдай кўрсатар, бировга дардини дoston қилишни ёқтирмасди. Улардаги

сабру қаноат, токат, матонат, чексиз иродага ҳайратланардим. Йўқчилик, камбағаллик, ночорлик ҳам онамдаги бу хислатларни синдира олмаганлигига кўп гувоҳ бўлганман. Онам ҳамиша: “Сен – кўрган-билганнинг авлодидан, назарингни тўқ қил, наслимизга иснод келтирма”, дердилар. Учта ўғай онанинг қўлида қўлма-қўл бўлиб, меҳнат-заҳматда суяги чақилган онам, катта энам Хадичаотин каби эл муаллимаси бўлишимни орзулаганлар.

– Мен чаласаводлигимча қолиб кетдим, сизлар ўқинглар, – деб илму маърифатга муҳаббатимизни орттирганлар. Лекин шу чаласавод онамда олий маълумотли аёллар ҳавас қилса, бошга тож қилса арзийдиган оқилалик, оилапарварлик, вафо-садоқат, камтарликни камдан-кам аёлларда кўрганман.

Онамга бу фазилатлар кимдан мерос бўлиб ўтган, деб ўйлаб қолган кезларимда кўз ўнгимда катта бувим Шакарбиби гавданаларди. Ўғилларининг ортидан бегона юртларда, уй-жойсиз, ёзнинг саратони, қишнинг қахратонида сарсон-саргардон кезган, очлик, қаҳатчилик, вабо отлиғ балолар суяк-суягидан ўтганда ҳам ўзлигини йўқотмаган, матонатли катта энамнинг томирларида оққан қаноат, бардош сувратлари онам сийратидакўз ўнгимда намоён бўлаверади.

* * *

*Оқ теракжон, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
Минг чақирим эмасди
Олтиариқнинг ораси.
Тикилсам кўринарди
Қирларининг қораси.
– Кўзлари тешилди-ку,
Йўлингга зор, муштоқлар, –
Дарак айтарди чоғиб,
Онамдан қизгалдоқлар.
Бетоқат тизилишиб,
Менга йўл кўрсатарди.
Эҳ, ортимдан тераклар
Бошини тебратарди.
Энди минг йил чопсам ҳам
Етмайман қошингизга.
Юзларимни босаман
Мунглиг кавушингизга.
Тушимда ҳам интизор,
Етолмайман бағрим қон.
Олтиариқ йўлида
Саргардонман, онажон.
Оҳки, бой бердим гофил,
Яшмоқ йўқ осуда.
Жон дурларим узилди
Юрагим шодасидан.
Бошим қўйиб ётсайдим*

*Онажон, пойингизга.
Ўлтирибман ўргулиб,
Ўтирган жойингизга.
Онажон, десам, эгам,
Зор кўнглим бузилади.
Кўзларимда гуссалар
Маржондай тизилади.
Эй, қалампирмунчоқлар
Кўнглидан дардин олар.
Сиздан онажонимнинг
Жаннатийҳиди келар.
Энди мени овутар
Фақат совуқ қабристон.
Кўз ёшимда сугориб,
Гул экаман бағрим қон.
Гул кўтариб келаман,
Эвоҳ, кўнглим тўқ эди.
Мен нодон жон онамга
Гул берганим йўқ эди.
Кўнглингизга меҳр экиб,
Шодлик ундирмабман-а.
Кучоғингизни бир бор
Гулга тўлдирмабман-а.
Гул тўтиб дилсизларга
Юкиниб чопганим бор.
Фурсат тополмаганман
Мушфиқ онамга хоксор.*

*Қанийди, бошингизга
Шоҳи рўмол ўратсам.
Юзларингиздан ўпиб,
Ёш боладай қувнатсам.
Тушимда кафтингиздан
Сувлар ичирасизми?
Бемехр қизингизни
Она, кечирасизми?*

* * *

Онамнинг бирор марта бизни қарғаганларини эшитмаганман. Олқишу койишлари, дуолари шу эди:

– Вой уйингга буғдой тўлгур, ўзингдан кўпайгур, олганинг олтин бўлгур, қачон эсинг киради? – деб пўписа қилардилар. Ҳатто хато қилиб, жаҳллларини чиқарсак, айтганларининг терсини қилсак, гоҳо шўхлигимиз туфайли кўни-қўшнидан дашном эшитсалар ҳам ёлғондакам койиб кўярдилар. Шу койишлари биз учун дори эди.

* * *

*Оқ теракжон, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
Ҳаётнинг шоҳ либосин
Ечиб кетдимми, онам?
Фариштадек аришларга
Учиб кетдимми, онам?
Ғам шаробин тўлатиб
Ичиб кетдимми онам?
Меҳрсиз дунёсидан
Кўчиб кетдимми онам?
Соддагина мунглигим,
Малҳамижоним онам.
Меҳр салтанатида
Шоҳим, султоним онам.
Газетда шеърим чиқса*

*Шодликлари бир олам.
– Шоира қизим, – дея
Ўпиб ўргилган онам.
Китобим кўзга суртиб,
Сатридан тилло топган.
Мақтанганча ҳовлиқиб,
Қўни-қўшнига чопган.
Мен гофил, бу мақтовдан
Уялмаган, озмаган.
Меҳрибонига атаб,
Ҳатто бир шеър ёзмаган.
Бошимни қайга урай,
Тилимни чақар илон.
Тўпори қизингизнинг
Шоир экани ёлгон.*

* * *

Онам отамсиз ҳеч қачон ҳеч қаерга бормаганлар. Атала ошига ҳам. Касалхонага борсалар, даволангани эмас, отамга қарагани борардилар. Агар Водилга, уйимга онамнинг меҳмонга боришлари учун энг аввал отамни кўндиришимга тўғри келарди. Бир сафар отамнинг ўзи онамга рухсат берди.

– Эртага ўртоғимнинг маърака оши, ташлаб кетолмайман. Болаларингни интиқ қилма, борақол, – дедилар.

Машина икки чақирим ҳам юрмай онам орқасига бетоқат қарай бошлади.

– Нима бўлди, буви?

– Отангни бекор ёлғиз ташлаб кетяпман-да, – онам паришонҳол гапирди.

– Отам ёш болами, қарайдиган келинлар бор, – жаҳлим чикди.

Дарров уйда онамнинг яхши кўрган овқатларини муҳайё қилдим. Онам бироз тотинган бўлди, лекин тузук қуруқ ҳеч нарса емади. Отамсиз томоғидан овқат ҳам ўтмаётганини пайқадим.

Ярим кечаси қандайдир шарпадан уйғониб кетдим. Кўзимни очсам, соат роппа роса тунги икки. Қарасам, онам каравотда чўнқайганча ўтирибди, кўлида тугунчаси. Қўрқиб кетдим.

– Тинчликми, буви? Бирор жойингиз оғрияптими?

Онам менга мунғайиб, ялинчоқлик билан қарадилар.

– Тур, Муҳаммаджонни уйғотгин. Машинани юргизсин. Мени Олтиариққа ташлаб келсин.

– Нега?! Ярим кечаси-я?!

– Отанг кўзимга кўриняпти, ўзи ёлғиз ухламай ўтиргандир.

– Отам сизни тушидаям кўраётгани йўқ, маза қилиб ухляпти, – дедим диққатим ошиб. (Онамнинг отамга бу қадар жонфидоликлари, вафосадокатини таърифлашга ҳали-хануз сўз тополмайман). Онам индамадилар. Ахийри бўлмади. Турмуш ўртоғим машинани юргизди. Шундагина онамнинг чиройи очилиб, мен билан хайр-хўшлашдилар.

ЕТТИНЧИ ФАСЛ

*Оқ теракжон, кўк терак,
Биздан сизга ким керак?
Гарчи хокисоримга
Ғам мулкидан чек бердинг.
Марди майдоним онам
Бу дунёга кўрк берди.
Юрагим совитаман,
Ахир, келмоқ, кетмоқ бор.
Ҳаёт қил кўпригидан
Иймон билан ўтмоқ бор.
Яхшилик уруғларин
Сочиб ўтдилар онам.
Бойлигу ҳашамидан
Қочиб ўтдилар онам.
Қандоқ онам бор эди,
Дунёсида тоқ эди.
Юрагим меҳробиди
Соғинчим чироқ энди.
– Ҳой яхшилар, айтингиз,
Яхши эдими онам?!
Ҳалоллик, хокисорлик
Нақши эдими онам?!
Кўмиб қўйдинг онамни,
Эгам, бағрим талондир.
Энди бу дунёсида*

*Тириклигим гумондир.
Кўмиб қўйдинг онамни
Қилолмагандим ардоқ.
Ғурбатдан асрадингми,
Беркитиб қўйдинг, тупроқ.
Бир ойда бир йўқлаб ҳам
Шерик қилдим гуссамга.
Кувончу шодлигимни
Солиб келдим киссамга.
Меҳр берган дунёга,
Қадр берган жон толам.
Ўзинг айт, ростин, дунё,
Жаннатиймиди онам?
Шунчалар қаҳри қаттиқ,
Ёвуқ эдингми, дунё?
Ҳазрат онажонимга
Лойиқ эдингми, дунё?
Ўзим ҳам гурур билан
Юракни юлмай оғриқ.
Фарзанд бўлдимми, эгам,
Бегим онамга лойиқ?
Ўзинг айт, ҳовлимизга
Изларидан шошган сув.
Онам эккан ниҳолга
Сен парвона эдинг-ку.*

Кўзини тўсдинг, эгам,
Обизамзам булогим.
Энди қайга оқади
Бу жонимнинг ирмоғи?
Меҳрибоним нур тўкиб
Ўтирган, ҳов сўрилар.
Яхши эдимми онам,
Юрак-бағрим қоврилар.
Ҳовлимиз ризвон қилган
Садарайҳонлар қани?
Қалампирмунчоқ осган
Пошио айвонлар қани?
Мени қутмас бу ҳовли,
Қутмайди интиқ, илҳақ.
Ишқомлар асрамайди
Узумин – келинбармоқ.
Офтоб гулларин терган,
Ранги унниққан, бежон.
Кўзларимга суртаман
Кўйлагингиз онажон.
Бегонага ўхшайди
Энди сизсиз бу уйлар.
Файзи кетган ҳар хона,
Юрагимдек увиллар.
Дарвозанинг олдида
Ҳеч ким қутмас қон ютиб.
Бевафо дунёсига
Қонлар тупурар шотут.
Бармогингиз тегмаган
Чумчуқлар емас тариқ.
Изингиз ахтаради
Суви қуриган ариқ.
Мушифиқ онам қабридан
Униб чиққан қизгалдоқ.

Мунисгинам сабридан
Кўтардингми сен байроқ?
Сочим қирқ кокил ўриб,
Ҳайратларни ичирган.
Юрагимга офтобдан
Палакларни кўчирган,
Ҳой яхшилар, айтингиз,
Яхши эдимми онам?!
Юраклари чанқовуз,
Бахши эдимми онам?!
Олгим келар дод солиб,
Дунёнинг ёқасидан.
Ахир, бой бўлганди-ку
Онамнинг орқасидан.
Оқ теракжон, кўк терак,
Сендан бизга ким керак?
Онаизорим ҳақда
Сўйлаб бергин бир эртақ.
Она десам ечилар
Дунёда мушқул неки.
Она десам очилар
Жаннатларнинг эшиги.
Ямогинг ямаб ўтди,
Бутлаб ўтди-ку дарзинг.
Кибор дунё, олдингда
Онамнинг йўқдир қарзи.
Дастинг дами то ҳануз
Адолатли торози.
Ростин айт, дунёйи дун,
Қилдингми онам рози?
Дийдорин ахтараман,
Онамни кўрган кўзлар.
Хокипойингиз олай,
Отамни кўрган кўзлар.

* * *

Онамнинг қирқидан кейин келинимиз Озода сандиқни очиб, олдимга-катта бир тугун қўйди.

– Бувимнинг васияти. Ўтганимдан кейин опангизга беринг, дегандилар.

– Нима бу?! – хайронлигим ошди. Озода индамай тугунни ечди. Не кўз билан кўрайки, байрамларда, туғилган кунларида онамга олиб борган совғаларим, кўйлақлик матоларим, қандай берган бўлсам, шундай тахи бузилмай турибди. Баъзан иш билан андармон бўлиб, узоқ бормаи соғинтириб, зориқтирганимда мен нодон, айбимни ювиш учун, янги чиққанидан, сизга ярашадиганидан олдим, албатта, тиктириб кийинг, деб қўлларига тутардим. Онам дуо қилиб, мени узоқ алқардилар-да, дийдорларингга

зориктирмасаларинг бўлди, деб кўярдилар. Эвоҳ, мен ғофил, мен нодон бирор марта нега тиктириб киймадингиз, деб сўрамабман ҳам.

Онамнинг кўли тегиб, табаррук бўлган, деб эслаб юрар, келинига, қизларига бувингдан эсдалик, деб берсин, дебдилар. Додлаб юбордим. Совғаларимнинг ҳаммаси, ҳаммаси, гўё менга тўкилиб, мунглиғ, танбеҳомуз қараб турарди.

* * *

*Расули акрамдан сўради бир зот:
– Дўзахдан қутулмоқ чорасин кўрсат.*

*Адашган бандаман, кўндир гуноҳим,
Не қилсам кечирар тавбам Оллоҳим.*

*Масжидлар солайми, кўприк қурайми,
Покланмоқлик учун ҳажга борайми?*

*Оллоҳ расулисиз, айтинг, не чора
Жаҳаннам ўтини қилгучи пора?*

*Жаноби пайғамбар бердилар жавоб:
– Ҳазрати онангни қилгил сен тавоф.*

*Она пойи тенгдир Каъбатуллога,
Сажда фарздир она, қодир Оллога.*

*Гавҳар дуолари билгил улуг ҳаж,
Икки дунёингда у бошингга тож.*

*Дастимда гар Оллоҳ берган нур-шамшир,
Оналар дуоси ундан кескирдир.*

*Майли, олиб берма кимхобу шойи,
Онаизорингни бўлгил гадойи.*

*Кошона солмагил, меҳринг бер бедор,
Онангнинг қошига зиёратга бор.*

*Жаннат асли онанг турган кулбадир,
Кавушининг гарди улуг каъбангдир.*

*Жойнамоздир унинг босган излари,
Бўйи беҳишт онанг кийган бўзлари.*

*Агар истар эрсанг равза боғини,
Тавоф қил онангнинг хоки пойини.*

Яна айтдиларки, бордир торози,
Қилгандирсан, балки онанг норози?

Гуноҳкорнинг оҳи оламни бузди,
Кўзидан тазарру дурларин тизди.

Югурди бош уриб гамгусорига,
Йўлларига илҳақ, интизорига.

Йиқилиб пойига, урди-ку бошин,
Йиғлаб дийдасидан оқизди ёшин.

– Фофил, гўр ўглингни кечиргил, она,
Бўлолмадим сенга гамхўр, парвона.

Дуойингни олмай адашдим йўлдан,
Бахту омадимни бердим мен қўлдан.

Оқ сутинга бўлгил, онажон, рози,
Изн бер, узайин олдингда қарзим.

Гарчи узолмайман минг бора, эгам,
Елкамга кўтариб ҳажга оборсам.

Дуо қилди она: Қодир Оллоҳим!
Ўзинг кечир нури дийдам гуноҳин.

Дўзах оташига ҳайф кўргил болам,
Ўзинг раҳмдилсан, эшитгил нолам.

Дилдан тазарруси жоним устига,
Кечирдим, розиман берган сутимга.

Ҳақдан садо келди, навзамбиллилоҳ,
Она рози экан – розидир Оллоҳ.

Оналар дуоси Ҳаққа етаркан,
Бори мушуқуларни осон этаркан.

* * *

Ёраб, мен тошларга дил берган бедил,
Онаси қошига етолмаган қуш.
Энди қанча учмай, қанча чарх урмай,
Ўнгга айланмайди ОНА деган туш.

Согинч муштлиайверар, юрак додлайди,
Анордек ёрилар – пўстлари юпқа.
Хотирлар ортидан чопаман энди
Ҳидларингиз қолган Олтиариққа.

Райҳон иси келар она тупроқдан,
Баҳор юрагимда илдиз отибди.
Бу юртнинг ҳар хаси азиздир, чунки
Бағрида Ҳазрати Онам ётибди.

* * *

Онажон!
Бахтлиман!
Минг бора шукр!
Жонимда, қонимда
Сиз ёққан ёлқин.
Юрибман ёруғ юз,
Сиздай оқила
Онанинг фарзанди
Бўлганим учун.

Сиз чеккан ситаму
Жафолар ҳаққи,
Менга мукофотми
Бу жонсўз қалам.
Сиз эккан, гуллатган
Вафолар ҳаққи,
Вафолар кўряпман
Элимдан бекам.

Онажон!
Сиз қилган ўтли дуолар
Юксалтирган мени
Осмонлар қадар.
Юлдузларнинг иси,
Ёмғир ислари
Келтирмоқда
Сиздан бир мужда, хабар.

Муждаки,
Жаннатлар пойингиздамиш...
Тегрангизда ҳуру
Малойикалар,
Ёнингизда
Кўрлар тўкканмиш отам,
Суманбар саболар
Ўпиб эркалар.

Онажон!
Азизам!
Ҳаётим ҳаққи
Умрим ўтар
Ёдингизга саждада.
Сизни рози қилиб,
Дуойингиз олиб,
Юрганмишман она,
Гўё ҳажда ман.

Онажон!
Оталар мардлиги токи,
Бошимиз устига.
Айланур очун.
Лекин тинч, безавол
Турибди замин
Дунёда оналар борлиги учун!

Фаргона – Олтиариқ.
2017 йил

Валентина ИВАШЕВА

(1908–1991)

ЖЕЙМС ЖОЙС

Рус тилидан
Олим ОТАХОН
таржимаси

Валентина Васильевна Ивашева – МДУ профессори бўлган, адабиётшунос олима, танқидчи. Илмий рисоалар, дарсликлар ва кўплаб мақолалар муаллифи. “Диккенс ижоди” (1954), “XX аср инглиз адабиёти” (1967), “Инглизча диалоглар. Замонавий ёзувчилар ҳақида этюдлар” (1971), “XX аср Буюк Британия адабиёти” (1984), “Инглиз ёзувчилари тақдирлари” (1989) асарларида кенг мушоҳадага эга, илми теран мунаққид сифатида намоён бўлади. Жеймс Жойс ҳаддан ташқари турфа хил, бир-бирига зид мулоҳазаларга сабаб бўлган ижодкор. В.Ивашева изланишлари ўшандай тадқиқотлардан бири бўлиб, асар борасидаги инкор ва тасдиққа мойил тушунчаларимизни кенгайтиради.

XX аср бошларида ғарб модерн адабиётига тааллуқли умумий анъаналар ирланд адиби Жеймс Жойс ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Декадент¹ адабиётига хос ижтимоий пессимизм ғоялари худди шу ёзувчи асарларида ўз чўққисига кўтарилди. Ялпи инкор этиш руҳида ривожланган Жойс ва бошқа қатор адабий оқим вакиллари ижоди ўртасидаги ғоявий ҳамда формал ўхшашлик мавжудлигининг сабаби ўз-ўзидан равшан. XX аср адабиёти тарихида, хусусан, 20-йилларда Европа декадентларини илҳомлантирган ва уларга мураббийлик қилган зиддиятли қарашларга бунчалик мойил шахсни топиш қийин. Улкан ва шу билан бирга ниҳоятда ўзига хос истеъдод соҳиби бўлган Жойс бутун умрини санъатга фидокорона хизмат қилишга бағишлади, бироқ холисанлилло айтадиган бўлсак, у ҳар қандай санъатни инкор этувчи асарлар яратди.

Жойс ижодий методи ўтган асрнинг 20-йилларида Ғарбий Европа ва АҚШнинг йирик ёзувчилари ижодига қай даражада катта таъсир ўтказган бўлса, унинг аломатлари, кўркмай айтиш мумкин, ҳозирга қадар сезилиб туради. Санъатнинг бирон тури йўқки, тўғридан-тўғри Жойс асарлари, унинг бадиий тафаккури, нуқтаи назари, новаторлигидан таъсирланмаган

* Журнал варианты. Манба: Ивашева В. Литература Великобритании XX века. –М.: Высшая школа, 1984.

¹ Декадент – XIX аср охири – XX аср бошларидаги индивидуалликка асосланган адабий оқим.

бўлсин; унинг ижоди санъат оламининг сарчашмасига, маҳорат мактабига, таъбир жоиз бўлса, адабий сарҳадларга жон бахш этувчи қуёшга айланди. Унинг ижодий методи ва у кашф этган адабий усуллар жаҳон адабиётининг энг илғор намояндалари учун бадииятнинг мажбурий қонунлари системасига айлана борди. Зигмунд Фрейд таълимотини шак-шубҳасиз ҳақиқат, деб билган ёзувчи борки, адабиётда Жеймс Жойс инкишоф этган йўлда ижод қила бошлади, бунақалар эса Европада оз эмасди. Шу билан бирга, Ғарбдаги танқидий реализм методининг баъзи йирик намояндалари бу ирланд ёзувчисининг айрим кашфиётларини ўрганиб, ўз асарларида улардан муваффақиятли фойдаландилар. Хуллас, Хемингуэй билан Стейнбек асарларига Жойс ижоди самарали таъсир этди, бу ҳол Фолкнер ижодида ҳам яққол кўзга ташланди, ушбу таъсир кўлами ва қувватини ижодининг бошланғич даврида жуда теран ҳис қилган Дос Пассос ундан илҳомланди ва унга эргашди. XX асрнинг 60–70-йилларида бу таъсири

Апдайк асарларида кузатамиз. Англияда Жойснинг бадиий инкишофлари, тўғрироғи, “жойсизм” Виржиния Вулфдан тортиб “психологик мактаб” оқимининг барча вакиллари, маълум даражада, Элиот шеърятти ҳамда унинг издошлари-ю таклидчилари асарларига ўз муҳрини босди. Ҳаттоки мутлақо бошқа йўналишда қалам тебратган, ҳамкасбларини Жойс ижодига танқидий кўз билан қарашга даъват қилган Грэм Грин ҳам ирланд адибининг бадиий қарашлари таъсирига тушиб қолди.

Жойсга унинг энг йирик ва салмоқли асари – “Улисс” катта шуҳрат келтирди. Умуман, “Улисс” башариятнинг бадиий тафаккурини янги, юксак ва беқиёс босқичга кўтарди.

Жойс XX аср декадент адабиётининг энг йирик намояндаларидан бири, номи чиққан адиб эканлиги учунгина эмас, балки ҳозирги замон модернизм адабиёти ҳамда унинг замонавий вакиллари тажрибаларини яхшироқ ва атрофлича тушунишга хизмат қилгани учун ҳам ўрганилади.

Жеймс Жойс (James Augustine Aloysius Joyce, 1882–1941), ирландиялик. Дублин шаҳрининг теграсида, ўртаҳол оилада туғилган. Дастлаб диний мартабага эришиш учун иезуит коллежида ўқиди, бироқ “худо йўлида юрганлар”дан ҳафсаласи пир бўлиб, устозлари билан алоқани буткул узди ва Дублин дорилфунунининг филология факультетига ўқишга кирди. Ҳали ёшлигиданоқ Жеймс жудаям одамови, хаёлпараст эди, ҳеч кимга қўшилмас, китобдан бошқа ҳеч нарса унга руҳий озук, қувонч бағишлай олмасди. Талабалик йиллари тилшунослик, антик адабиёт ва тарих илмига берилди. Ёзувчининг олган билимлари истиқболда унинг бутун ижодига ўз таъсирини кўрсатди.

XX аср бошларида яшаган аксарият ирланд зиёлилари Жойс каби мамлакатда ҳукм сурган сиёсий, ижтимоий вазиятдан беҳад норози бўлишгани билан унинг бирон-бир ижтимоий ва сиёсий ҳаётида фаол

иштирок этишмаган эди. Ўша кезлар Ирландияда инкилобий фаолиятсизлик ва ижтимоий ҳаётда оғир инқироз ҳукм сурарди. 1902 йил у ўқишини давом эттиргани Парижга йўл олди, сўнг қисқа муддатга Дублинга қайтиб келди, алҳол, 1904 йили ватани Ирландияни бутунлай тарк этиб кетди. Жойс Ирландиянинг буржуазия синфи мамлакатни таназзул ботқоғидан олиб чиқиб кета олишига ишонмасди, шу туфайли у ерда мавжуд бўлган таракқийпарвар кучларнинг фаолиятини қўллаб-қувватламасди. Шунинг натижасида охир-оқибат ўз ватанини ташлаб кетишга қарор қилди.

Жойс даставвал Триестга боради, сўнг Цюрихда яшайди (айтганча, шу ерда у Фрейд ижоди билан яқиндан танишади ва унинг чинакам ҳаммаслагига айланади), 1920 йили яна Парижга келади. Адиб муттасил муҳтожликда, тинимсиз дард билан олишиб (кўзлари секин-аста хиралашиб, умрининг охирларида бутунлай кўрмай қолади) яшайди.

1907 йили Жойснинг биринчи китоби нашр этилади. Бу 90-йилларда расм бўлган лирик романслар руҳидаги шеърлар тўплами бўлиб, у ўша давр шеърятини ўз манзумаларида жуда усталик билан пародия қилади. Тўплам номи “Chamber Musik”. Бизда “Якка созанда учун ёзилган мусиқа” деб нотўғри таржима қилинган. Аслида, шу китоб сарлавҳасининг ўзи пародия-шеърлар мазмунига ишора вазифасини ўтарди. Жойс замондошлари яратаётган лирик шеърят моҳиятини ерга уриб, уларни масҳара қилади.

1914 йили унинг новеллалардан иборат “Дублинликлар” номли мўъжаз тўплами босилади. Ундан ёзувчининг анча йиллар аввал ёзилган ҳикоялари ўрин олганди. 1916 йили “Навқирон санъаткорнинг сийрати” номли илк романи дунё юзини кўрди. “Дублинликлар” нашр этилаётган йили, бараварига “Литтл ривью” журнали “Улисс” романининг дастлабки эпизодларини эълон қила бошлайди. Мана шу эпизодларнинг ўзиёқ (роман бобларга ажратилмаган) шармандали шов-шувга сабаб бўлади. Китоб ғайрияхлоқий асар, деб топилади ва Англияда ҳам, АҚШда ҳам ҳали тўла ҳолида эълон қилинмай туриб тақиқлаб қўйилади.

Ўтган асрнинг бошларида ёзилган ва кейинчалик “Дублинликлар” номи билан чоп этилган ҳикоялар ёш муаллиф иқтидорининг юксаклигидан далолат берарди. Бу ҳикояларида у ўзи яшаётган мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини кенг кўламда акс эттиришни кўзламаган, балки майда ирланд савдогарлари ва зиёлилари образини, уларнинг қон-қонига сингиб кетган тор, биқик, ўз манфаати йўлида ҳар қандай тубанликдан тоймайдиган табиатини рўйирост тасвирлайди. Ва халқнинг мана шу қатлами мамлакат тақдирини ҳал қилишда катта кучга эга эканидан надоматлар чекади.

Жойс ҳикоялари бағоят ҳаққоний; образларни ўзига хос типлар сифатида ярата олиш маҳорати ниҳоятда нозик ва баркамол. У аросатда қолган, пуч хаёлларга асир, юксак орзулар ва олий мақсадлардан маҳрум кишиларнинг ночор қисматини акс эттиради. Аммо ирландларнинг инглизча тартиб-идора усулларига мослашиб олгани, иккиюзламачилиги, пасткаш кимсаларнинг ички оламини фош этгани билан Жойс мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини кўрсатишга заррача ҳаракат қилмайди. У Ирландияда ҳеч қачон чўғини кул босмаган миллий озодлик ҳаракатидан гўёки беҳабардек ўша “даврлар”ни заррача эсламайди ва эслатиб ҳам ўтмайди. “Дублинликлар” яратилаётган даврда Жойс юрагида оғир асоратлар қолдирган ички низо-ю ихтилофларнинг аламноқ ва аччиқ сабоқлари тўпламга кирган барча ҳикояларда ўз аксини топади. Улар ўртаниб, аламдан ёниб, лекин аламангиз ҳазил билан ёзилгандек таассурот қолдиради, мана шу лавҳаларда

келгусида яратилажак катга-катга асарларнинг рухи, ҳар қандай таълимот ва истиқболга олиб чиқувчи йўлларга шубҳа, ишончсизлик билан қараш оҳанглари, керак бўлса, уни рад этиш ғоялари бўй беради. Тирикчиликдан бошқасини билмайдиган, калтабин, тор фикрли ирландларнинг фиска-фужурга ўчлиги, пасткашлиги ҳамда ақли ноқислигидан ҳазар қилиш Жойснинг ўзи тасвирлаётган одамларга муносабатининг бир учқуни, холос.

Унинг доврўғини дунёга таратган, унга бемисл шухрат келтирган “Улисс” романида истеъдодининг табиатига хос мана шундай хусусиятлар яққол кўзга ташланади. Айнан мана шу роман адабиёт оламида кутилмаган воқеа бўлди, беҳисоб таклидчиларни дунёга келтирди ва “Жеймс Жойс мактаби”ни яратди. Жойс ижодий усули (“жойсизм”) узил-кесил ана шу “Улисс” романида қарор топди. Асар ёзиб тугалланмасданок “Литтл ривью” журналида алоҳида парчалар босилди ва қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлди. Айтиб ўтганимиздек, Жойс “Улисс”ни қисқартирмай, тўлалигича инглиз тилида, фақатгина Буюк Британиядан ташқарида, нашр этишга эришди, холос: китоб бадиий адабиётда очик-ойдин кўрсатиш мумкин бўлмаган нарсаларни ошқора, алоҳида урғу бериб, шу билан бирга, атай ҳирс ва эҳтирос-ла тасвирлангани сабабли одамни хавотирга соларди. Бироқ буржуа ахлоқи ва одобининг назокатпараст хонимлари “романда кадриятимиз кўпол равишда оёқости қилинган”, деб жар солишларига қарамай, ҳали бутунлай чиқиб улгурмасданок адабиёт оламида Жойсга таклид қилувчилар пайдо бўла бошлади. “Улисс” Англияда ҳам, бошқа мамлакатларда ҳам замонавий санъатнинг, яъни модернизмнинг яловбардори, деган эътирофга сазовор бўлди. Уни XX аср насри тараққиётидаги буюк кашфиёт, деб баҳолашди.

Жойснинг мўлжали бўйича унинг бу китоби бугунги турмуш ва маданий оламнинг барча жабҳаларини қамраб олувчи қомусга айланиши лозим эди. Инглиз тилида яратилган бадиий адабиёт намуналарининг биронтасида ҳали-ҳануз буржуа маданияти “Улисс”дагичалик таҳкиромуз, очик-ойдин, истехзо билан ҳамда захаролуд тилда баён қилинмаганди. “Улисс”, – деб ёзади инглиз жойсшуноси С.Голдберг, – ҳаётни абгор, аянчли, дея билувчи ва уни бошдан-оёқ инкор этувчи, бошбошдоқлик ва фаолиятсизликка тўла дунё устидан гоҳ ижирғаниб, гоҳ қаҳ-қаҳ уриб кулувчи бетимсол намунадир”.

Романнинг айрим эпизодларида католик руҳонийлари ҳамда христиан динининг асос-асослари аямай мазах қилинади. Олтинчи эпизодда бу, айниқса, равшан кўзга ташланади. Унда дублинлик манфаатпараст Дигнамнинг дафн маросимини тасвирлаш орқали католик черкови ақидалари шафқатсиз равишда ҳажв остига олинган. Ҳар қанча мантиққа зид бўлмасин, динга шак келтирган Жойс умрининг охирига қадар католиклигича қолди. Бошқа эпизодларда Британия империяси вакиллари ва уларга итоат этувчи Ирландиянинг қулфаҳм майда мулкдорлари ҳажвга олинади. Бу Стивеннинг мактаб директор Дизи билан бўлган суҳбати (2-эпизод), “Фримен” газетаси таҳририяти (7-эпизод) ва Ирландия вицеқиролининг кортежи тасвирларида (10-эпизод), шунингдек, яна кўпгина сахналарда кўзга яққол ташланади. Жойс ирланд буржуа зиёлиларининг зўрма-зўраки бесамар инқилобий ҳаракатлари устидан кулади (романнинг кўпгина эпизодларига сочилиб кетган дублинлик манфаатпарастларнинг кўпдан-кўп сиёсий мулоҳазаларини кўринг). Ўзига бино қўйган, ақли калта ирланд мешчанлари асарда шунчалик алам

ва жирканиш ҳисси билан тасвирланганки, беихтиёр бундай оғир ҳолат фақатгина ирландларга хос хусусият эмаслиги ҳақида ўйлай бошлайсиз. Зеро, “Улисс” муаллифи буржуа жамиятини аёвсиз танқид қилар экан, бунинг учун шунчалик ранг-баранг, таъсирчан бадиий воситалар ихтиро қиладикки, қойил қолмай иложингиз йўқ. Лекин у ўзи тасвирлаётган шу иллатлар тарихий шарт-шароитлар туфайли юзага келганини инобатга олмайди.

“Улисс” романини ёзишга киришган пайтда ёзувчининг дунёқараши узил-кесил шаклланиб бўлган эди. Ёшлигида кўзга ташланган зиддиятли фикрлар ҳам шу орада ўзидан огоҳ қилганди. Жойснинг бу зиддиятли ўйлари Ирландия ва Британия ҳукмронлигига тааллуқли эди; бу католик динининг таъсиридан умрбод қутулолмаган атеистнинг иккиланишлари (аросатда қолишлари) дан бошқа нарса эмасди, аслида; ниҳоят, бу – буржуа маданиятини ёмон кўрувчи, бироқ бундан ўзгача бўлиши ҳам мумкин эмаслигига ишончи комил инсоннинг башарият маданиятини рад қилишдан ўзга чораси қолмаганидан далолат берарди. Роман нафс ва хирс қабихлигини фош этувчи ва шу билан бирга одамзод ваҳший, ҳатто

янаям тўғрироғи, жирканч ҳамда разил жонзотдир, дея таъкидлагувчи асардир. Жойс фалсафасининг бирламчи тамойили – моддий олам билан инсон онгу шуурига тааллуқли қонуниятларни инкор этиш, ҳаётни, борликни хаос, деб қабул қилишдан иборат. Қисқаси, Жойс назарида замон ва макон – субъектнинг тасаввуридаги нисбий категориядир. “Улисс” романида замон ва макон тўхтовсиз равишда дам тораяди, дам кенгаяди ва уларнинг ўзгарувчанлиги китобнинг деярли барча эпизодларида акс этади. Ҳозирги замон бағрида ўтмиш жонланади, унинг ўрнини эгаллаш учун келажак бостириб киради. Вақт бирлиги чек-чегарасиз кўламда кенгайиши ва торайиши мумкин. Шунингдек, персонажлар – шундай инъикос этилади ҳам – бир пайтнинг ўзида, бараварига ҳозир ва келажакда ҳаракат қиладилар.

XX аср ибтидосида физика оламида Вақт тушунчасига оид янгича қарашлар пайдо бўлиши билан адабиётда ҳам бу масалага қизиқиш кучайди. Ушбу муаммо Пруст, Уэллс ҳамда Пристли сингари Европа романчилигининг буюк намояндалари ижодида ўзига хос тарзда акс этди, аммо бу аввало Жойснинг “Улисс” романида равшан кўзга ташланди. Маълумки, “Улисс” 1914 йилда эълон қилина бошлаганди, буни унутмаслик керак, Эйнштейн эса нисбийлик назарияси бўйича дастлабки тадқиқотларини 1905 йилда нашр эттирган эди. Қолаверса, нисбийлик назарияси, таъбир жоиз бўлса, Лоренц ислохотларини жиддий қайта кўриб чиқиш натижасида пайдо бўлганди. Икки аср оралигидаги нидерланд физиги Г.А.Лоренц тадқиқотлари худди Эйнштейннинг илк асарлари каби Жойсга маълум бўлганлиги эҳтимолдан йироқ эмас.

“Улисс” бошидан охиригача замон ва маконнинг бир қатламдан бошқасига ўтишига қурилган бўлиб, бу ўтишлар эркин, ҳеч бир лузумсиздек туюлади. Учта одам – Леопольд Блум, унинг рафикаси Мэрион (Молли) ҳамда ёш ижодкор Стивен Дедалус ҳаётининг бир куни (1904 йил 16

июнь) ҳақидаги ҳикоя (агар шундай дейиш мумкин бўлса), яна Блум билан Мэрионнинг онг оқими (китобнинг сўнгги эпизодиди) инъикос топган. “Онг оқими” (Stream of conscience) истилоҳига келсак, уни XIX асрда машҳур рухшунос Уильям Жеймс “Рухият тамойиллари” асарида қўллаган бўлиб, у замон ва маконнинг бир қатламидан бошқасига узлуксиз ўтиб, кўчиб юришини шундай аташни тавсия этган.

Замондан замонга бундай ўтиб, сирғалиб кўчиб юришларга асардан истаганча мисоллар келтириш мумкин, чунки “Улисс”нинг ўзи роман қахрамонларининг онг оқимидаги бир-бирини эслатовчи, бир-бирига ўхшаш, ўзаро боғланган (уйқаш) ноҳолис хаёлларни тасвирлаб беришга қурилган. Алоқ-чалок тушлар кўраётган Мэрионнинг ўтмиш ва ҳозирдаги шахвоний тажрибаларини ёдга олиш монологи айни шундай. Лекин Мэрионнинг мунаққидлар такрор ва такрор мисол тариқасида келтирадиган, гўё бир замон қатламидан бошқасига бемалол ўтиб кетишлар, бор-йўғи персонажнинг фикру хаёлларига алоқадор, шу маънода гап бунда қахрамонлар хаёлларининг кўчиши ҳақидагина эмас, балки романдаги замон ва макон ўртасидаги чегараларнинг омонатлиги хусусида борадики, булар бир нарса эмас (яъни бир-биридан фарқ қилади). Бошқа бир қатор вазиятларда конкрет образлар кенгайиб ва чигаллашиб, фақатгина бир-бирини эмас, балки воқеа юз бераётган замон доирасини ҳам ўзгартириб юборади. Мисол учун, “Улисс”нинг 3-эпизодиди Стивен Дедалус Сандимаунтстрэнд бўйлаб денгиз ёқасидан кетиб бораяпти. У бу ерга эрталаб “жамики буюмларнинг белгилари билан танишгани...” келган. “Кўтарилиб бораётган сув, бу абжағи чиққан этик... У қўзларини юмди ва этиклари чиганоклар билан денгиз чиқариб ташлаган чиқиндиларни босиб бораётганини ҳис қилди. Ҳаракат қилиш вақти яқинлашяпти. Стивен энди зулмат ичра кетяпти. У қоронғида енгилгина қадам ташлайди. У соҳил ёқалаб кетяпти-ю, хотираси ўтмишга ўтиб боради. Ўтмиш, ўз навбатида, сездирмасдан келажакдан кўринади”. 10-эпизодда замон билан макон ҳеч нарсага бўйсунмай ўз-ўзидан аралаш-қуралаш бўлиб бораверади, бунда асосий иштирокчи бўлиб шинфейнер¹ ҳаракат қилади. “Цирцея” эпизодиди (Блум исловотхоналар маҳалласига борганда) китобхон бир замон қатламидан бошқасига ўтишларни кузатаверишга қийналиб кетади. Блум эса дам у, дам бошқа замон ва макондан чиқиб келаётгандек бўлаверади. Блум билан Стивен, улар орқали Дублин ва дублинликлар ҳақида ҳикоя қилатуриб, мана шу эпизодларнинг сўзлашув ва кечинмаларида вақт ўтиши тартибига мутлақо изоҳ бермайди, эътиборга молик жиҳати шуки, ижодкорнинг масъулиятсизлиги ёки чалкашиб кетишидек туюладиган тасвирлар, аслида, муаллифнинг олдиндан ўйлаб қўйган фалсафий ифодасининг кўриниши бўлади.

Нисбийлик ва чек-чегарасиз умидсизлик Жойс ўзини ўраб олган дунёни қандай қабул қилаётганини кўрсатса, шу билан бирга оламни худди шу тахлит бадий талқин қилишидан далолат беради. Жойс ифодалаётган ҳақиқий воқеалар, табиийки, борликни қандай қабул қилаётган бўлса, шунга йўғрилган бўлади ва шу тариқа муттасил у ёки бу персонажнинг мулоҳазалари орқали тўғридан-тўғри “Улисс” матнига бостириб кириб келаверади, зеро, бу аслида муаллифнинг ўй-хаёлларидан бошқа нарса эмас. “Мен ўшанда жуда бахтиёр эдим, – дея фикр юритади Блум. – Ўша мен эдимми, ўзи? Ҳозир-чи, бу мен ўзимманми?” (Романнинг 1935–1936 йилларда “Интернационал адабиёт” да

¹ Шинфейнер – Шин фейн ирланд партияси аъзоси.

эълон қилинган нашридан). “Бугун кечқурун Иуда йўлга тушса, бу йўл уни Иуданинг ёнига элтади (9-эпизод – В.И.) – Ҳар биримизнинг ҳаётимиз кўпдан-кўп кунлардан иборат кун-бакун... Биз турли хил одамларни кўрамиз, аммо доим ўзимизни учратамиз, холос”. Инсоннинг ҳақиқий мавжудлиги, Жойснинг фарзича, маъносиз равишда унинг ўз аслига қайтишидан иборатдир. Аксар жойсшуносларнинг таъкидлашларича, мана шу туфайли у Вико назариясига катта қизиқиш билан қарайди¹.

Агарда романдаги воқеалар занжири ва унинг умумий мазмунигагина эътибор қаратадиган бўлсак, у ҳолда “Улисс” – уч нафар дублинлик – эълонлар тарқатиб юрувчи Лепольд Блум, унинг хотини Мэрион Твиди ҳамда ёш адабиётшунос Стивен Дедалус ҳақидаги неча юзлаб саҳифаларга чўзилган ҳикоядек тасаввур қолдиради. Бу уч нафар персонаж гўёки умуминсоний аҳамиятга эга ва шунинг учун ҳам Жойс нияти бўйича, одамзод кечирадиган турлича ҳаёт тарзини тўла ифодалай оладиган тимсоллардир. Леопольд Блум, аллақандай манфаатпараст, майда мулкдорларнинг типик вакили, у – евегупан, яъни “ҳаммага ўхшамаган ва бошқалардан фарқ қилмайдиган” нусха. У бузук, чаламулла, гарчи баъзи ҳаётий масалаларда фаросатли бўлса ҳам, хурофотларга ишонувчи, кўрқок ва майдақаш, лекин шунинг баробарида бағритош эмас, аксинча, меҳрли, ҳатто кўнгилчан. Блум оддийгина одамларга хос яхшилик қилишдан қочмаса ҳам, атрофдагиларнинг назаридаги феълидан юқори кўтарилмайди, ҳеч қачон кўтарилмаса ҳам керак. Унинг мақсади ва қизиқиш доираси ниҳоятда чекланган, асосан хом сут эмган бандага хос сезгилар билан яшайди, бирон нимани кўрса ёки бирон нима юз берса, унинг сабаблари ва оқибати ҳақида мулоҳаза қилиш тугул ўйлаб ўтирмайди. Кўп жиҳатлари билан Блум – типик одам – ўз даврининг маҳсули. Блум образини яратишда Флобернинг кучли таъсири сезилиб туради. Бунинг устига унда муайян давр ирланд мешчанларининг характериға хос хусусиятлар мужассам. Бу хусусиятлар Блумнинг маданиятсизлиги, табиатида ватанпарварлик туйғуларининг йўқлиги, маҳдудлигида акс этади.

Унчалик ҳам мураккаб бўлмаган эълонлар йиғувчилик вазифасини адо этаётганида Блум муттасил ўзини қийнаётган ва таъқиб этаётган ҳаёллардан қутулолмайди, таъбир жоиз бўлса, шунга мубтало: ўз жонига қасд қилган отасини хотирлайди, хотинининг нопок эканига ишонганидан таҳқирланиб, эзилади ва ниҳоят гўдаклигидаёқ нобуд бўлган фарзандини куйиниб эслайди. Айниқса, охиргиси, Жойс нияти бўйича, роман композициясида етакчи роль ўйнаши ва кўп нарсаларни ойдинлаштириши лозим.

Блумнинг хотини Мэрион ҳақида китобда кўп гапирилади-ю, лекин ўзи тўғридан-тўғри фақатгина романнинг ибтидоси ва охирида кўринади. Мэрион Твиди образи орқали инсонга, хусусан, аёлларга хос тубанлик ва молпарастлик иллатлари янаям равшанроқ акс эттирилган. Касби кўшиқчи бўлгани билан Мэрион бўптики, ўзининг севги бобидаги саргузаштлари, жазманлари билан учрашиб юришлари ҳақида ҳаёл қилишдан ортмайди, у тамомила шахвоний ҳислар ва бузук ниятлар асираси. Жойс фикрига кўра, у бола туғишдан чарчамайдиган серпушт аёл тимсоли, “мангу назокат соҳибаси”. Аммо “мангу назокат соҳибаси” асарда кутганингиздек шоирона қиёфа, аёлларга хос гўзал ва нафис фазилатлар билан китобхонни

¹ Ж.Вико – XVII асрда яшаган италян мутафаккири, у “Миллатларнинг умумий табиати ҳақидаги бугунги илм-фан асослари” асарида “тарихий воқеаларнинг такрорланиши назарияси”ни илгари суради, олим фикрича, ҳар бир мамлакат тарихи бир тур босқичлардан ўтади.

махлиё этмайди, балки баданпараст, иффатини йўқотган, шарму хаёсиз аёл сифатида кўз олдингизда гавдаланади.

Китобхонларига Жойснинг илк асарлариданоқ таниш бўлиб қолган Стивен образи ўзгача йўсинда тасвирланади. Башарти Блум билан Мэрион – хайвоний одатларнинг тажассуми бўлса, “Улисс”даги Стивен Дедалус – ақл-идрок тимсолидир. Католик руҳонийларининг тарбиясини олган, лекин худосиз бўлиб етишган мактаб муаллими, шоир ва файласуф Стивен Дедалус ўтмишдаги озод Ирландияга хиёнат қилган ҳозирги Ирландиядан нафратланади. Дарвоқе, Стивен ўзининг бу нафратидан узоқ кетолмайди ва ўша ўзининг инкор этиши (тушкунлиги), бадхоҳлиги ҳамда ҳеч нарсага ишонмаслигининг қурбонига айланади. У шахсий ҳамда объектив сабабларга кўра, ўзи ҳаёт кечиришга маҳкум жамиятнинг аҳволини кўриб қийналади. Блумнинг ўзини қуршаган ижтимоий ҳаётга бўлган муносабатини тасвирлар экан, Жойс унинг руҳий оламини қанчалик фош этса, шуури-замирида кечаётган – англамаган кечмишларини шунчалик акс эттиради. Стивен Блумнинг ғайришуурий дунёсида муттасил юзага қалқиб чиқиб, ўзидан огоҳ этувчи ножўя майл-ҳаваслардан холи бўлса-да, беҳаловат яшайди, у ўлим тўшагида ётган такводор онасининг васияти – тиз чўкиб, Худодан унинг билиб-билмай қилган гуноҳларини кечиришини сўрашдан бош тортганлиги учун муттасил пушаймон ейди, бунинг учун ўзини кечиролмайди.

Блум ва Стивен, ўрта яшар манфаатпараст киши билан ёш шоир – дублин аҳлининг бутунлай бошқа-бошқа қатламларига хос. Аммо асарни ўқиш жараёнида маълум бўладики, Блум билан Стивен – аслида битта шахснинг икки қиёфаси, таъбир жоиз бўлса, бир олманинг икки палласи. Уларнинг йўли роман мобайнида бир неча марта кесишади, лекин деярли охирги дақиқаларда – масалан, исловотхонадаги воқеада – бирикиб, қўшилиб кетади. Блум билан Дедалуснинг бундай номаъқул айш-ишрат ботқоғига ботган лаҳзаларини намойиш этиш орқали Жойс “юксак маънавият ва тубанлик” ўртасида тафовут йўклиги ёхуд бўлса ҳам жуда омонат эканини бўрттириб ёки таъкидлаб кўрсатмоқчи ҳамда ўткинчи, оний инстинктнинг ақл-идрок устидан устун келишини намойиш этмоқчи бўлади. Романдаги учала асосий персонаж – улар орасида иккитаси тор, манфаатпараст кишилар – ҳаёти ва ҳис-туйғулари оддий инсонларнинг типик намунаси сифатида ифода этилади.

Романда учта қахрамон – Блум, Мэрион ва Стивен Дедалус ҳамда улар яшаётган Дублин шахрининг бир кунлик ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ҳеч бир жиҳати билан алоҳида эътиборга молик бўлмаган оддий кун – 1904 йилнинг 16 июни. Жойс шу уч нафар дублинликларнинг эрталаб соат саккиздан эртаси учларгача нималар қилишгани, нималарни ўйлашгани, нималар ҳақида гаплашганлари, нималарни ҳис қилишганини тасвирлайди. У атайин ўзининг қарашларига мувофиқ инсоннинг ҳаёти нималардан ташкил топишига урғу бериш, уни тўла-тўқис инъикос эттириш учун – дафн маросими, бола туғилиши, висол, қисқаси, кундалик турмушда албатта рўй берадиган, шунингдек, аҳамият бермаса ҳам бўладиган “ҳаёт ташвишлари ва қувончлари”ни батафсил – икир-чикирларига қадар тасвирлайди. Роман қахрамонларининг фаолияти, орзу-умидлари, кўнгли ва интилишлари шунчаки, қандайдир бир баҳонада эслатиб ўтилади, холос – бу табиийдир, чунки бу, унинг фикрича, инсон ҳаётининг муҳим, қолаверса, асосий жиҳати эмас, ахир, ҳамма ва ҳар бир шахс шу тахлит

яшашга маҳкум.

Таракқийпарвар инглиз мунаққидлари (Уэст, Кеттл ва бошқалар) романда “инсон мавжудлиги” фақатгина физиологик жиҳатдан талқин этилганига эътибор қаратишади. Агарда дублиндаги тахририятлардан бири тасвирланган эпизодни олиб ташласа, романда ҳеч ким ҳеч қандай иш қилмаётгани маълум бўлади-қолади. Фақатгина минг хил одамлар кино тасмасидек лип-лип ўтади, улар учрашадилар ва хайрлашиб кетадилар, катта шаҳар кўчаларида ўтиб-кешиб юрган беҳисоб йўловчилар сингари кўп. Уларнинг аксарига ўринли ва аниқ характеристика берилади, бироқ ҳеч бири эсда қоларли фаолият юритаётган бир жараёнда кўрсатилмайди. Бу тахлит кузатув ниҳоят даражада адолатлидир. Асарни ўқиб чиққан зийрак китобхон шундай хулосага ҳам келади.

Қаранг, юқорида айтиб ўтганимиздек, 16 июнь тонгининг манзараси: Стивен Дедалуснинг ошна-оғайнилари билан ўзи яшайдиган Дублин кўрфази соҳилидаги минорада нонушта қилаётгани тасвиридан бошланади, кейин унинг денгизда чўмилиши, сўнг бу ёш йигитчанинг мактабда ўтаётган тарих дарси, унинг шу мактаб директори – хотирасини йўқотаётган мутаассиб Дизи билан суҳбати. Алоҳа, бир пайтнинг ўзида Блум билан Мэрионнинг уйқудан уйғониши кўрсатилади. Блумнинг эралабки ювиниш-кийиниши майда икир-чикирига довр акс эттирилади, кейин унинг шаҳарга жўнаши, қайтиб келиши, эрталабки нонуштаси, ҳожатхонага кириши, ҳаммомдаги ҳолати ва почтага бориши тасвирланади. Ҳамма нарса муаллиф томонидан батафсил, бир хилда синчиклаб ва қандоқ бўлса, шундай ҳолда бўймай-бежамай баён қилинади. Жойс ғоятда синчковлик билан эрталаб саккизда, ўнда, тушдан кейин учда, саккизда, дея вақтни аниқ белгилаб туради. Шу вақт ичида турли воқеалар содир бўлади ва муаллиф бу лавҳаларни гоҳ кенг кўламда, гоҳ бепарво, арзимас нарсадек чизиб кетаверади. Ўз ташвишлари-ю хаёллари билан йўлга чиққан Блум ва Стивен бир неча марта учрашиб қоладилар, хайрлашиб кетадилар.

Блум барга киради. Блум Дигнам деган ошнасининг дафн маросимига боради, уни ерга қўйишда қатнашади. Жанозадан кейин у “Фримен” газетаси тахририятига боради, соат бирда ресторанда тушлик қилади. Кейин миллий кутубхонага бориб, соат иккида ўша ерда Стивенни учратади. Кутубхонага Блум маълумотнома сўраб борган бўлса, Стивен Дедалус у ерда фалсафа ҳамда адабиёт бўйича суҳбат куради. Вақт ўтаверади. Соат учда Блум Дублин кўчаларида санғиб юрган бўлади. Кўча ҳаракати суръати берилади, одамларнинг қиёфалари бирма-бир кўз олдингиздан ўтади, йўловчиларнинг аниқ портретлари чизилади. Блум барга киради, мусиқа тинглайди, куй унинг шуурида хотиралар уйғотади. У Марта исмли бир пайтлар донлашиб юрган бемаза қизга мактуб ёзади. Соат бешда бир танишини излаб яна ресторанга киради, у ерда шинфейнер билан сиёсат ҳақида баҳсга киришади; бу мунозара жанжалга айланиб кетишига сал қолади... Кечки соат саккизда Блум кумлоқ соҳилда пайдо бўлади, бу ерда ёшгина қизни кўриб, ярамас, шахвоний хаёлларга берилади. Кейин Блум танишларидан бирининг хотинини кўргани туғруқхонага йўл олади. Туғруқхона ёнида Блум яна Стивенни учратади, ҳар хил одамларнинг ҳар хил гап-сўзлари, шундан сўнг Блум билан Стивен Дедалус исловотхоналар жойлашган мавзегга йўл олишади. Разолат ботқоғига ботган одамларнинг хатти-ҳаракатлари тасвирланади. Танқидчилар ҳақли равишда жойсона “Вальпургия тунлари” деб атаган бу эпизод романда муҳим аҳамият касб

этади. У ердан чиқаётганда Блум маст-аласт матрос уриб дабдала қилган Стивенни қутқариб қолади. Ярим кечада қаҳрамонлар Дублин кўчаларида тентираб юришади, кейин извош ҳайдовчиларнинг чайласига яшириниб олишади, у ерда ҳам яна ҳар хил одамлар билан, хусусан, кекса денгизчи билан узоқ суҳбатлашадилар. Блум Стивенни ўз уйига эргаштириб боради. Тонгга яқин Стивен Блумнинг уйидан чиқиб кетади. Блум эса ухлаётган бевафо хотинининг ёнига ётади. Романнинг сўнги эпизодида Мэрионнинг ярим-ёрти англашилган шахвоний хотира-хаёллари оқими берилади. Асарнинг ташқи зоҳирий қатламида юз берган ҳодисалар ана шулардан иборат.

Бироқ “Улисс”нинг мазмуни ташқи омиллар билан белгиланмайди. Жойс ўзи яратган персонажлар ҳаётини шунчаки қайд қилиб қўйиш билан чегараланиб қолмайди. Уларнинг бошидан ўтган воқеалар асарнинг ҳақиқий мазмун-эътиборини аниқлаб берадиган ғоя-фикрнинг туб негизини ташкил этади. Романда акс этган воқеа-ҳодисалар мундарижаси – чувалашиб кетган мажозларнинг ўргимчак тўрига ўхшаб тўқиладиган замини, холос. Мана шу мажозийлик роман моҳиятини очиб беради ҳамда узлуксиз равишда талқин қилишни тақозо этади. “Улисс” бошдан-оёқ изчил ва астойдил маъносини тушунишни талаб қиладиган тимсолларга бой, бунинг устига ҳар битта образ, таъбир жоиз бўлса, фрейдона тағмаънога эга.

Жойс издошлари ва асарлари тадқиқотчилари романни бани башар тарихига аллегория сифатида ёзилган, дея изох берадилар. Жойснинг нияти бўйича эса зулмат қоплаган тартибсиз дунёда инсоннинг сарсон-саргардон кезишини рамзий маънода ифодаловчи роман бўлиши керак эди.

Романни “Улисс” деб аташ орқали Жойс дублинлик манфаатпараст Блум билан Гомер қаҳрамонининг саргардон юришларини қиёсламоқчи бўлган кўринади. “Улисс”нинг “Одиссея”га монандлигига ишоралар романда истаганча топилади, гарчи бу ўхшашлик номигагина кўринса-да, иккала асар – Гомернинг ҳаётчан ва некбин ғоялар билан суғорилган эпоси ва Жойснинг “зулмат қоплаган” “эпопея”си бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Блум образи, ёзувчининг мақсадига кўра, ўз прототипига пародиядир: Блум Одиссей сингари донишманд ва айёр; у ўз юртига, хотини Мэрион (эпосда Пенелопа) ёнига қайтиш йўлларини излаётганга ўхшайди. Стивен Дедалусни яратишда “Одиссея”даги Телемахдан андоза олинган. Асар “Одиссея” композициясига қурилган, унинг эпизодлари классик эпос эпизодларини, персонажлари эса – ўша юнон эпосининг асосий қаҳрамонларини пародия қилиб такрорлайди. Бунинг устига Жойс яратган Улисс “Одиссея” қаҳрамони 20 йил ҳаёти бадалида босиб ўтган йўлни бир кунда босиб ўтади. Романнинг ҳар бир эпизоди “Одиссея”даги эпизодларга ҳамоҳанг бўлиши керак. Қаранг, Блум уйидаги тонг – “Одиссея”даги Калипсо ғорига тўғри келади, Дигнамнинг дафн маросими – Улисснинг ер ости салтанатида бўлганини эслатади. “Фримен” таҳририятидаги эпизод “Одиссея” қаҳрамонининг шамоллар маъбуди Эол оролига келиши тасвирига ўхшаш бўлиши керак эди, бар эпизоди – унинг одамхўрлар қабиласи – лестриганлар орасига тушиб қолишига монанд. 10-эпизоддаги Дублиннинг бетартиб шовқин-сурони, одамларнинг бесаранжом югуришлари қай бир жиҳатлари билан Одиссейнинг “Саёқ қоялар” орасида сузиб юришини ёдга солади, Блум билан Стивеннинг исловотхонада учрашиб қолиши – Улисс ва Телемахнинг Цирцес саройидаги учрашувига уйғун. Ниҳоят, Блумнинг ярим кечаси уйига қайтиб бориши – Одиссейнинг

ватанига, Пенелопа ёнига келишига монанд.

Гарчи роман маълум даражада Гомер достони структурасини такрорласада, аслида китобхон кўз ўнгида мураккаб киномонтаж гавдалангандек бўлади. Асардаги мантикий мулоҳазалар, назарий қарашларда Жойснинг илк устозлари – акидапарастлар таълимотининг таъсири сезилади. Ҳаётни натуралистик, ҳаддан ташқари ҳужжатларга таяниб ифода этиш дам-бадам персонажларнинг монологларига кўчиб ўтади, кейин бирдан узилиб қолади-ю, уларнинг фикр-мулоҳазалари орқали шарҳланади. Шунингдек, Жойсга тегишли асар матнига ўзига хос киноя-кесатиклар қўшилади. “Улисс”, ҳеч бир мулоҳазасиз айтиш мумкинки, бошдан-оёқ услуб ва сўзларнинг кескин ўзгаришини талаб этувчи турли-туман пародияларга тўла. Жойс Библия матнлари билан черков китоблари услубини, рицарларнинг олийжаноб ҳаёти ва саргузаштлари тасвирланган асарларни, кейинги Уйғониш даври адабиёти ва қадим ирландларнинг сагаларини¹ ҳажв остига олади. У ҳикоя қилиб бераётган воқеалар матнига дам ўша даврдаги бозори чаққон, бемаза романлар (Блумнинг жазманига нодир китоблар дўконидан китоб танлаши), дам илмий тадқиқот, дам расмий хат-хабарлар услуби бостириб киради. У ёки бу адабий оқимлар, ҳатто жанрларни пародия қилиш билан чегараланиб қолмасдан, ижодкор алоҳида ёзувчиларни: Мэлорини, Беньяни, Шекспир, Гётеларни пародияга олади. Исловотхонадаги эпизод бошдан-оёқ “Фауст”нинг “Вальпургия тунлари”ни ҳажв қилишга қурилган.

Блум Мартага китоб олиш учун дўконга кирганида, қизнинг дидига мос китоб излай туриб, бир асар нухасига дуч келади ва ўша заҳоти, ўша китобнинг ифода усули ўткир пародияга дучор бўлади: “Эри бошидан сочган тиллаларнинг барини у дўконларда шоҳона либослар, қимматбаҳо тақинчоқлару безаклар сотиб олишга сарфларди. Ҳаммаси унинг учун! Раул учун!” 9-эпизодда черков уламолари ва машҳур илоҳиётчиларнинг ёзганлари масҳара қилинади: “Барча бидъатхўрларнинг энг муғомбири африқолик Савелий яратган эгамнинг қавли бўйича унинг ўзининг зурриётидир... Рэтлендбэконсуотгемптоншекспир ёки хатолардан иборат комедиядаги шу номли бошқа бир шоир Гамлетни яратди, у ўз фарзандининг отасигина эмас, шу билан бирга, ўғил бўлишдан бош тортиб, ўзини жамики авлодларининг отаси деб ҳис қиларди”. Лекин Жойснинг мукамал пародияси ўрта аср дostonлари, ўша даврда яратилган романлар ва йилномаларни масҳара қилганида намоён бўлади (масалан, романдаги туғруқхона ва кўзи ёриётган жувон – Блум кўргани борган миссис Пьюрфойнинг аҳволи ҳақида гап кетган эпизодлар). “Улисс” романидаги пародиялар худди ғаройиб чекинишлардек туюлади, бироқ аслида бунақа эмас. Ҳар бир шундай “чекиниш”, тасвирланаётган ўша персонаж бирор тимсол ёки бир қанча тимсолларга чамбарчас боғлиқ. Бир-бирига ўрин бўшатаётган, алмашаётган усулларда ҳам шу мантиқ кўзга ташланади. Ҳар бир эпизод ўз усулига эга. Баъзи эпизодларда эса бир қанча услублар ўрин алмашиниб келади.

“Улисс” муаллифи одамларнинг меҳнат фаолияти, ижтимоий муносабатлар, Дублинда юз бераётган, қолаверса, Дублин атрофида, ҳаттоки Ирландия ҳаётида ҳали-ҳамон сўнмаётган сиёсий курашларни тасвирлашдан сақланади. Тўғри, шу нарсалардан айримлари ҳажман жула қатта бўлгани сабабли, романда баъзида кўриниб қолади,

¹ Saga – халқ дostonлари.

лекин асар марказида даврнинг ижтимоий ва сиёсий муаммолари эмас, муаллиф тушунчасидаги инсон – муайян вазиятдаги Блум билан Стивен қиёфаси туради. Қай маънодадир инсон ҳаётини фақат жисмонан тадқиқ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Жойс натурализи, аслида, манфур капиталистик тузумнинг асл башарасини фош қилиш иштиёқидан туғилган; шунга қарамай инсонни ниҳоятда пасткаш, палид, жирканч қиёфада акс эттиришга биргина тузумдан нафратланишнинг ўзи камлик қилади. Маҳорат билан акс эттирилган романнинг барча ўринларида ҳаётни ёқимсиз, шафқатсиз, инсонни эса абгор, ҳайвоний нафс, тубан интилишларнинг кули сифатида тасвирлашга ёзувчининг ўзида майл-рағбат кучли эканлиги сезилиб туради. Ёзувчининг қахрамонларни кузатувчи нигоҳи унинг умуман инсон табиатини қандай тушунишидан пайдо бўлади. Шу маънода бу нарса “Улисс” романининг муаллифига ҳам тегишлидир. Романдаги Дублин ресторанларидан бирининг тасвирида бу яққол сезилади. Овқатланиб ўтирган одамларнинг қиёфаси ёзувчи томонидан шундай акс эттириладики, беихтиёр китобхонда жирканиш ҳиссини уйғотади: “Унинг (Блумнинг) оғзидаги томоғига тикилиб, ҳиқичок тутди, бемаза гўштнинг қўланса ҳиди димоғини ачиштирди. Охур олдида турган мол”.

Инсонни ҳамда унинг ички дунёсини жисман қандай бўлса, шундайлигича қабул қиларкан, Жойс характерлар яратишга, ким бўлишидан қатъий назар, у ёки бу одамнинг руҳиятини таҳлил қилишга интилмайди. Уни, энг аввало, инсон психикасининг “пинҳоний фаолияти”, ўша, гўёки онг остида рўй бераётган сабаблар, майл-ҳавасларнинг қўлами, пировардида ҳар бир шахснинг ҳаракати, қилмишлари – унинг сезгилари, ҳали шаклланмаган, лекин ёвузлик, бадбинлик яшириниб ётган шуурини инъикос эттириш қизиқтиради. Башарти бу улкан роман саҳифаларида ҳаққоний ва ҳаётий лавҳалар, баъзан кескин ҳажв пайдо бўлиб қолса, воқелик манзарасига бутунлай путур етади, воқелик арзимаган ва мутлақо чакана, аҳамиятсиз шахсларнинг психикасини тадқиқ этиш чоғида майда икир-чикирлар орасида кўринмай кетади. Айтилмаган ва умумлашмаган, тимсолларга айланмай қолган рағбат ва истак-хоҳишларни акс эттиришга эътибор, инчунин, Жойс ижодий услубида онг оқими ҳодисасининг етакчи ўринга чиқиш сабаблари шуларга боғлиқ. Жойс инсон томонидан чала ва мутлақо англашилмаган руҳий таъсирланишни акс эттиришни ўзининг муҳим ва ягона вазифаси, деб ҳисоблаган. Шунга кўра, у ўта мураккаб фикрлаш жараёнини ифодалашнинг турли шакллариини излашда инсон онгида пайдо бўладиган бетартиб оқимлар ва бошқаларникига ўхшамаган онгнинг турли даражадаги теран қатламларида жойлашган алоҳида ҳиссиётларнинг ғайриихтиёрий равишда бир-бирига тўғри келишини тасвирламоқчи бўлади. Жойс методининг сири ҳам мана шунда кўринади. Онг оқимининг ифода шакллари романда ниҳоятда ранг-баранг кўринишда учрайди.

Табиийки, Жойс турли одамларнинг “онг оқими”ни тасвирлашда имкон қадар индивидуалликка интилади; персонажлар монологларининг хусусиятлари (айтайлик, Блум билан Стивен монологлари) бир-биридан тамомила фарқ қилади. У ўша персонажнинг савияси ва маданияти даражасига кўра сўзлайди, индивиднинг ўзига хос жиҳатларига монанд ёритиб беради.

Жойс онгнинг “юза” қатламларида рўй бераётган ўзгаришларни бемисл маҳорат билан тасвирлар экан, улар бундан огоҳ қилаётган объектив воқелик орқали эмас, балки ҳали англамаган онг остки қатламларида содир

бўлаётган ўзгаришлар орқали англашилади.

Жойс хикоянинг узвий қисмларини бир-бирига боғлайдиган натуралистик тасвирдан бошқа персонажнинг ички монологини ифодалашга ўтаётганда тафаккурни назорат қилувчи субъектив ҳиссиётлар оқимини акс эттиришга интилади. Шу вадан, табиийки, романнинг тили мавҳум, тушуниш қийин кўйга тушади, онгга қалқиб чиққан увин-тўда фикрларни инъикос эттира бошлайди, шаклни тушуниб, ажратиш қийинлашади, жумлалар равонлигига путур етади, узук-юлук ҳолга келади. Шундоқ ҳам мураккаб ёки яримта-юрумта жумлалар ва иборалар тартибсиз равишда асарга кириб кела бошлайди, ноҳолис ҳис-туйғулар ҳамда фикрларга асосланган ички монолог мантиқсиз, бир-бирига боғланмайдиган кечинмаларга айланадики, уларни тушуниб олиш қийинлашади ёки “мутлақо тушунишнинг иложи бўлмай қолади”.

“Онг оқими” усулига роман хотимасидаги бош ҳарфларсиз ва тиниш белгиларисиз чўзилгандан-чўзилган Мэрионнинг ички монологи яққол мисол бўла олади. Модомики, Мэрион бутунлай туғма ҳис-туйғулар ихтиёридан чиқолмас экан, унинг онг оқимида ғайришуурий ҳодисаларнинг шуур устидан устунлигини намоиш этиш анча қулайлик туғдиради. Бу ифода, деярли, қаҳрамонларнинг ички монологларидан иборат роман мазмунини акс эттиришда Жойс қандай ранг-баранг тўқималар ўйлаб топганини кузатишга имкон беради.

Католик руҳонийсининг инглиз тилидаги маърузасини тинглаётган Блумнинг онгида турли фикрлар, бир-бирига ўхшамаган ҳис-туйғулар туғён уради. Бунда инглизлар ҳукмронлигидан норозилик ҳам, аёлларнинг тавба-тазарруси ҳақида ҳаёсиз ҳаёллар ҳам, католиклар маросимида ўқиладиган тавба дуоларига нисбатан ишончсизлик ҳам сезилиб туради. “Жаноб Блум инглизча сўзларни илғаб олиш учун бўйнини чўзди. Уларга сўнғак берсинми. Ғира-шира эслайман, черковга охириги марта қачон келгандим? Gloria билан маъсума қиз. Иосиф унинг завжи. Пётр билан Павел. Агар нима гаплигини билсанг жуда қизиқарли бўлса керак, шубҳасиз. Хайратомуз ташкилот, соат механизмидек янглишмайди. Тавба қилишни ҳамма яхши кўради. Унда мен ўзим сизга ҳаммасини айтиб бераман. Тазарру. Мени жазоланг, илтимос. Қудратли қурол бор кўлимда. Врач ёки адвокатдан каттароқ, аёллар жудаям талпинади. Мен эса тш-ш-ш. Сиз эса ча-ча-ча-чами? Нега сиз? Ўзини оқлаш учун узугини кўздан кечиради. Йўлак деворларининг ҳам қулоғи бор, энг охирида эрига маълум бўлади. Худонинг ургани шу”.

Блумнинг мулоҳазаларида кескин ҳажв оҳанги сезилади, бироқ ўша заҳоти бу оҳанг хира тортиб, дублинлик бир мутаассиб одамнинг алмойи-алжойи онг оқимида айланади. У черковни тарк этади, Дублин кўчаларидан кетиб боради, бир замонлар донлашиб юрган Мартадан келган мактубни такроран ўқийди, пойинтар-сойинтар, чала-ярим фикрлар қалқиб чиқади – Блумнинг ички монологиди мантиқ бузилади. У чўнтагига солиб кўйган хатни пайпаслайтуриб тўғнағич олади. “Оддийгина тўғнағич-а? Уни кўприкка етганда улоқтириб юборди. Кўйлак-пўйлагидан тушиб қолган бўлса керак, чаккimas. Қизиқ, уларда нечта тўғнағич бўларкан. Тикансиз гул бўлмас”.

Тартибсиз ва мантиққа хилоф онг оқимини ифодалаш учун Жойс ҳар турли усуллар қўллашга ҳаракат қилади. Баъзи ўринларда, айниқса, муаллиф қадимий усулларни пародия қилишга киришганда роман тили истеъмолдан

чикқан эски сўзлардан ташкил топади. Истеъдодининг йўналишидан келиб чикқан ҳолда ҳамиша пародия қилинаётган асар услубини сақлаб, улардан келтираётган иқтибосни, дейлик, диний ибораларни қайта ишлаб, бошқа ифода шаклига кўчиради ва асарга киритади. Баъзан романда кутилмаган, янги сўз ёки бирикмалар учрайди, “Улисс” матнида атайин маҳаллий шевалардан олинган, хорижий тиллардан ясалган иборалар, хусусан, ҳам замонавий, ҳам қадимий идиш, юнон ва айниқса, латин тилига алоқадор ифодалар, сифатлашлар истаганча топилади.

“Улисс”да Жойс сўзларни, исмларни эркин, кўнгли тусаганча бир-бирига улаб, янги сўзлар ясайди. Масалан, бир ерда Жойс “Дэви Бирн эснайтуриб кулимсирадибоширғади”, бошқа ерда “Рэтлендбэконсуотгемптоншекспир”, дея сўз ясайди, гоҳида инглизча, баъзан эса бошқа хорижий тиллардан фойдаланиб шунақа жумлалар тузади. Сўзларнинг кўшилиши кўпинча ҳарфларни кўшиб ёзишга ўтиб кетади. Бундай ҳолатларда улар имо-ишора, у ёки бу персонажнинг ҳолати ёки кайфиятини англатишга хизмат қилади. Ички монологларнинг жумлалари майда бўлакчаларга ажралиб кетади. Мантиқсиз фикрини аниқ етказиб бериш учун зўр бераётган муаллиф тасодифий, бир-бирига боғланмаган фикрларни қистириб ўтади ёки жумлани охиригача ёзмай чала қолдиради ва бу билан нотугаллик, нотекисликни кўрсатиб беради. Рафиқасининг кўйлаги ҳақида Блум шундай хаёл суради: “Гўё (мен пайларимни чўзиб юбордим), шу сабабдан (у шу кўйлақда бўлгани учун)”. Ёинки: “Айтишича ҳазил (қилиш) ни яхши кўр (мас) эмиш”.

Бу мисолларни шунчаки келтираётганимиз йўқ, зеро, бу парчаларни ўқиган ношуд “билимдон” дарҳол рўйирост кўзга ташланаётган мантиқсизликдан кўз юмолмай, худди бир нимани кашф қилгандек ёки ҳеч ким кўрмаган хато-камчиликни топгандек ич-ичида севиниб кетиши ҳам мумкин. Ҳолбуки, Жойснинг ўзига хос тили ва сўз яшашдаги шижоати деймизми, тил соҳасидаги закоси деймизми, айниқса, мана шундай онг оқимини акс эттириш чоғида – матнда деярли англаб бўлмайдиган бир-бирига боғлиқ бўлмаган, лекин уюшиб келаётган фикр, сезгилар ҳамда онг остидан қалқиб чиқаётган ғайриихтиёрий таъсирларни инъикос эттиришга уринишларида яққолроқ намоён бўлади.

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, “Улисс” романидаги жуда кўп ўринлар жиддий адабиётга муносиб эмас: унда оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар ғиж-ғиж, баъзи ерлари учига чикқан ҳаёсиз фильмларни эслатади. Шулардан беҳабар “оддий” китобхон романдан (дилпазир машғулот) марокли воқеалар излайди, бироқ бунинг ўрнига бу адоқсиз (чек-чегараси йўқ) сўз ботқоғининг дилгирлигини кўриб ҳафсаласи пир бўлади. Очиғини айтганда, “Улисс”ни биринчи марта ўқиб чиқиш оғир иш. Осон эмас. “Ишдан чарчаган пайтларда” кўз югуртириб чиқишдан фойда йўқ. Уни диққатни сусайтирмасдан, биронта эпизод, ҳатто жумлани ташлаб кетмасдан ўқиш керак, чунки ҳаддан зиёд арзимагандек туюлган деталлар яхлит бир бутунликнинг ташкил этилишида асосий восита бўлиши ёки муҳим вазифани бажариши мумкин. Жойс китобхонга ёрдам бермайди, гап нимада эканини тушуниб олгунингча кўп нарсалар англамай ўтиб кетади, кўпдан-кўп воқеалар орасидаги боғланиш одамни адаштиради, гапда сўз ёки гап бўлаги тушиб қолади, ўрни тўлдирилмайди, жонлантириш, ташбех, мажозлар англашилмайди. Бунинг устига соф тилшуносликка оид қийинчиликлар вужудга келади. Бир томондан ирланд тилида учрайдиган

жонли ибораларнинг сероблиги, иккинчи томондан мунтазам равишда сўз ва иборалар яшаш, турли мақсадларда сўзларнинг шаклини бузиш. Бунинг устига ортикча, шарт эмасдек туюлувчи ҳолатларга, масалан, алоҳида-алоҳида ёзиладиган бир сўзни иккинчи сўзга қўшиб ёзиш, баъзан ўз имло луғати бўйича сўзлар тузишга берилади. Романнинг фақат Ирландияда машҳур, бошқа ерларда, ҳаттоки, Англия ўқувчилари орасида номаълум бўлган (айнан ўша ерда унинг асари жудаям кам ўқилади) буюмлар, нарсалар, жойлар номлари билан тўлиб-тошганлиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Ва ниҳоят, асосийси, “Улисс” мураккаб асар экани, унинг майда тошчалардан қурилиб барпо этилган маҳобатли иншоотга ўхшашлигидир. Бу тошчалар янаям майда, чигал, бир томондан бириктирадиган, иккинчи томондан чалғитадиган нақшлардан иборат бўлиб, асарнинг катта қисмини ўқиб бўлгачгина, уни яхлит роман ҳолида ҳис қила бошлайсиз ва бу майда, митти бўлакчалар бирлашиб, кўз олдингизда “Улисс” романининг асосий бадиий мазмунини ташкил этувчи йирик инсон образлари, энг аввало, романнинг бош қаҳрамонлари – хусусан, Лепольд Блум тимсолини гавдалантиради.

Қисқаси, Ирландияни тарк этгач, ҳаётдан безган Жойс санъат ошиёнида яшамокни ихтиёр этди, унинг назарида, фақат шундай қилгандагина у озодлик нашидасидан баҳрадор ва унинг малол келарлик таъсиридан халос бўларди. Эришган юксак муваффақиятлари сўқмоғида адашган ёзувчи ижодкор сифатидаги бор имкониятларини ўша оламшумул асарини яратиш жараёнида сарф этди. Одатда, “Улисс” романини модерн адабиётининг энг мумтоз намунаси сифатида баҳолашади. Тўғрироғи, Жойснинг сўнгги иккита романида образлар тизими қандай инкирозга юз тутган бўлса, бу асарда шакл шундай таназулга учрайди ва барбод бўлади. Жойснинг ҳаёти давомида эгаллаган билимлар хазинаси, тасвирлашдаги бемисл маҳорати ҳамда тил бобидаги бебаҳо бойлиги барпо этиш, яратишга эмас, балки яксон этишга хизмат қилди. Жойс “Улисс”ни яратиш билан икки ўт орасида қолган, зиддиятларнинг машъум ва ҳалокатли ўпқонларида фарқ бўлаётган башарият фожиасини акс эттирмоқчи эди. Шпенглер ва бошқа буржуа файласуфларидан кейин у тарихий тараққиётнинг истиқболи йўқлиги ҳақидаги тушкун таълимотнинг яловбардорига айланди, афсуски, ўзи мана шу бадбин ва адолатсиз ҳаётда яшаб, ижод қилишга мажбур бўлди.

P.S. Жойс ижоди муҳиблари, хусусан, “Улисс” романи мухлисларига қаратилган сўнгги сўз: “Бир куни Жойсдан нега китобингизни бу тахлит ёздингиз?” – деб сўрашибди. У шундай жавоб қилган экан: “Келгуси уч юз йил давомида мунаққидлар бекор қолмасинлар, деб шундай ёздим. Агар ҳаммасини бирдан айтиб қўйсам, абадийлик менга насиб этмасди. Бу асарга мен шунча кўп бошқотирма ва топшимоқлар жойлаштирдимки, азбаройи, профессорлар асрлар давомида буларга жавоб топши учун бош қотирадилар. Бу ўзингни мангуликка дахлдор қилишининг ягона усулидир”.

Мухтор МАҒАВИН

(1940 йилда туғилган)

АБИШ ИККОВИМИЗ

Қозоқ тилидан
ОТАУЛИ
таржимаси

Халқимизда “Дуо кетган” деган гап бор. Ўн саккиз ёшли икки дўст – Абиш билан Мухторнинг мангалайига эндигина балоғатга етган пайт – 1957 йилда қадимий Туркистон ва бу муқаддас шаҳар атрофидаги қишлоқларга сафар-саёҳати, айниқса, Ҳазрати Султон – Аҳмад Яссавий хоки пойини тавоф этишлари асносида – қозоқ халқининг улкан адиблари бўлиш ёзилган бўлса не ажаб! Ҳарқалай, шуниси шаксизки, худди Мухтор Авезовнинг ёзувчилиги-ю драматурглигини атоқли фольклоршунос олим сифатидаги фаолиятдан айро тасаввур этиб бўлмаганидек, бу икки ёзувчини ҳам “Алпомиш” достони, халқ қўшиқ-ўланлари, эртак-афсоналари, умуман, халқ оғзаки ижодидан ажратиб бўлмайди. Абиш Кекилбоевнинг энг машҳур романларидан бири “Эртакнинг охири” деб номлангани ҳам, албатта, бежиз эмас эди.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган бадиадан худди Қодирий билан Чўлпон, Ғафур Ғулом билан Ойбек, Мухтор Авезов билан Собит Муқонов, Миртемир билан Абдулла Тожибоев, Одил Ёқубов билан Пиримқул Қодиров, Тўлепберген Қаипбергенов билан Ибройим Юсупов, Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов сингари бир-бирига сафдош, елкадош, маслакдош, “эгизак” бўлиб яшаган Абиш Кекилбоев билан Мухтор Мағавин муносабатлари хусусида маълум тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бу ўринда қарийб олтмиш йиллик ижодий мулоқотлар ва шахсий муносабатлар атрофлича ёритилган салмоқли асардан айрим хотиралар ҳукмингизга ҳавола этилмоқда.

Таржимондан

Абиш – бутун онгли ҳаётимиз бирга кечган, ёшлик чоғларимдаги кадрдон дўст, елкадошим Абиш Кекилбойулининг фанодан бақога рихлат қилганини уч кундан сўнг эшитдим. Ер юзининг нариги палласи – Флориданинг Майамисида дам олаётган эдим. Аслида, шунчаки дам олиш эмас, қаттиқ тин олиш, хотирни жамлаш, чарчокни чиқариш эди бу. Ўшандан ўн кунча аввал “Чингизхон” эпопеясининг охириги, тўртинчи китобини тугатганман. Роппа-роса етти йилга чўзилган узоқ ва оғир “марафон”нинг охирига келганда урина-сурина, роса силлам қуриб қолган экан. Энди нари борса тўрт-беш бетлик сўзбоши ёзишгина қолганди. Авваллари айтар эдим – “Олатасирда босқинчидан қочиб қирқ чақирим йўлни чопиб ўтган учқур от баъзида қароқчидан ўтади-ю йиқилади, улуғ ҳокон ҳақидаги бир умрлик

* Манба: “Жулдиз” (Қозоғистон) журналининг 2016 йил декабрь сони.

меҳнатим якунига етган пайтда менга сергак бўлинглар!” дер эдим. Шу гапнинг таъсирими, аниқроғи, бошимни баланд тутиб турган бўлсам-да, бурнидан тортса йиқилгудек алфоздалигимни кўриб, шу бир қисқа, бироқ мазмунли осойишталикка бошлаб келган ўғлим билан келиним, умр йўлдошим омон бўлишсин. Жаҳон адабиётининг улкан намояндаси Хемингуэй машҳур асарларини ёзган, бугунги кунда мемориал музей қад ростлаб турган жойларда юрганимга нима дейсиз! Етказганига шукур, берганига қаноат, Яратганга тавба-тазарру!

Ўтган умринг хазон янглиғ елга соврилгандек туюлувчи махзун хотиралар. Ўғлим Абишнинг вафоти ҳақида интернет орқали билган экан. Бироқ мендан яширибди. Мавриди билан, эртасига, ҳамма иш жойига тарқалгач, рафиқам оҳистагина маълум қилди. Дунёнинг фоний эканигина эмас, энди қимматли кунларнинг тилсимга айланиб, бутунлай йўқолиб-йитиб кетганини англаб турганингдан кейин, албатта, кўнглинг бузилади. Бу дунёдан ўтган ҳар бир кадрдонинг умрининг катта бир бўлагини юлиб кетар экан. Бу борада Абишнинг ўрни бўлакча эди. “Бадий асарларининг савияси-ку, кўпчиликка яхши маълум. Сенинг ўзинг ҳақингда ҳам олтмиш ёшга тўлганигда махсус мақола ёзганди. Энди юрт олдида ҳам, қоғоз бетида ҳам сенинг ҳаётинг, шахсий феъл-атворинг, шахсиятинг ҳақида ҳеч қачон ҳеч нима дея олмайди. Бас, шундай экан, у ҳақда миқ этмай юришга ҳақкинг борми?! Абишнинг ёшлик чоғлари, қаламкаш сифатида шаклланиш палласи, ўша пайтлардаги феъл-атвори, инсоний хислатлари ҳақида фақатгина ўзинг биладиган қанча-қанча хотираларинг бор, ахир! Уларнинг ҳаммасини ёзиб битирмасанг ҳам, назарингда, энг муҳимларини муҳрлаб кетмоғинг керак бўлади! Қани, бўшашаверма-да энди!..”

Бир пайтлар, қирқ-эллик яшарлик чоғларимда “Олтмишга кириб ўлган ёзувчининг армони йўқ”, дер эдим. Чунки шу ёшга қадар ёзадиганини ёзиб тугатмаса-да, асосий асарларини қоғозга тушириб улгурса керак, деб ўйлардим. Лекин биз яшаб турган давр-давроннинг сир-синоатлари-ю алғов-далғовлари кутилганидан бошқачароқ бўлиб чиқди. Не-не ниятларинг бир лаҳзада ўзинг билан бирга кетиб қолиши ҳам мумкин экан-да. Ўша орзудаги олтмишдан ошгандан кейин ҳам мазмун-моҳияти, ёндошуви ва номлари ҳар хил бўлган қанча-қанча ҳикоя, қисса, романлар ёздик. Абиш асосий асарларини олтмишга, ҳатто элликка ҳам тўлмай ёзиб, уларни ёруғликка олиб чиқиб улгурди, бироқ етмишида ҳам ёзмокчи бўлганлари тугаб битмаган, кўнглида йиғилиб қолган ижодий ниятларини энди тўқис-тугал рўёбга чиқармокчи бўлиб турганида, битмас-туганмас ғам-ташвишлари билан бир қаторда қизиғи ҳам ҳаммиша мўл-кўл бу ўткинчи дунёга этак силкиб кетмай, ҳали яшаши керак эди-да.

Начора, тақдирга тан бермаган банда йўқ. Шундай бўлса-да, ҳар бир тирик жон ортида қолган узоқ-яқин қариндош-жигарларга, эл назарида турган ижодкорнинг эса, ўз халқига қолдириб кетадиган омонати, мероси бўлади. Бундай мероснинг бир тури – азамат ёзувчини келгуси авлодларга яқинроқдан таништира оладиган эсдалик сифатидаги асарлар ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қаралганда менинг Абиш ҳақида ёзишим – айтилиши керак бўлган гапларгина эмас, зиммамдаги адо этилиши шарт бурчимдир.

Абишнинг ёзувчилик бобидаги меҳнатлари ҳақида кўп айтилган, ҳали яна айтилади. Гарчи жамоатчиликда шаклланган фикрларга ҳамоҳанг бўлса-да, менинг ҳам ўзимгагина тегишли қарашларим, шахсий мулоҳазаларим бор,

албатта. Кўпгина асарлари, айниқса, дастлабки ва ундан кейинги ҳикоя-қиссаларини астойдил завқ-шавқ ҳам севинч билан ўқиганим яхши эсимда. Кейинчалик романларининг кадр-қиммати-ю ўзига хос хусусиятларини теран англаганим ҳолда танқидий кўз билан қараганларим ҳам эсимда. Айрим асарлари, масалан, Чингизхонга боғлиқ тарихий ҳикоясини унчалик ҳазм қилолмаганман. Абишнинг ибрат олса арзигулик асарлари жуда кўп. Менинг танқидий мулоҳазаларим унинг бадиий маҳоратига эмас, кўпроқ ижтимоий ва тарихий масалалардаги дунёқарашига боғлиқ. Лекин мен бадиий насрга муккамдан шўнғиб, “Тозининг ўлими”ни ёзганимдан кейин адабий танқиддан анчагина узоқлашиб кетдим. Тенгдош қаламкашнинг ёзганини ошириб мақтасанг, унга хуш ёқадиган гаплар айтсанг, хўп-хўп, мабодо айрим камчиликларини очиб кўрсатиб, ошқора танқид қилгудек бўлсанг, ўзингни кўтараётгандек кўринасан. Шунинг учун бу гал ҳам асосий гап Абишнинг ёзганлари эмас, инсоний хислатлари ҳақида бўлади.

1957 йил. Абишни биринчи марта минбарда, нотик сифатида кўрганман. Мен ўрта мактабни олтин медаль билан битирган аълочи ўқувчи бўлгач, Қозок Давлат университетининг филология факультетига имтиҳонсиз қабул қилиндим. Июнь ойининг сўнгги кунлари. Бир ҳафта ўтмай университет бўйича қабул қилинган талабалар қаторида Жамбул туманидаги Ўтар бекатида ғалла тайёрлаш мавсумига сафарбар этилдик. Хирмон билан элеватор қошида эрталабдан-кечгача чўзиладиган оғир жисмоний меҳнатдан чарчасам-да, янги ҳаётнинг бошланиши, тахминан саксон-тўқсон кунлик захмат-машаққатлардан кейин Олмаотага кўтаринки кайфиятда қайтиб келдим. 14 октябрда ўқишимиз бошланиши керак. Ўшандан уч кун аввал Пушкин номидаги марказий кутубхонага бордим. Буни қарангки, омадим чопиб, ўша даврдаги козоқнинг энг атоқли ёзувчиси Собит Муконов билан ижодий учрашувнинг устидан чиқибман. Зал талабалар билан лиқ тўлган. Олдинроқдан бир жой топиб ўтирдим. Аввалига Сабенгнинг (“Сабе” – “Собит ака”нинг қисқартириб айтилиши – *тарж.*) ўзи ўта таъсирли, салмоқли, қизиқарли мулоҳазалар билдирди. Шундан кейин хоҳловчиларга сўз берилди. Аввалига аллақандай болаларнинг тоши енгил, ялтоқи, маънисизроқ гаплари. Мен ҳам чиқиб гапирсамми, дея иккилланиб ўтирган эдим, икки-уч йигитдан кейин минбарга сочлари жингалак, кўзлари ўйчан, қорачадан келган бир ўсмир чикди. Мана, ҳақиқий чечан! Ҳар бир гапи бамаъни! “Ҳаёт мактаби”дан бошлаб, “Бўтакўз”га ўтди. Чинакамига халқ ёзувчисининг ўзига хос хусусиятлари, тил бойлиги, улкан сўз санъаткори экани ҳақида бирам тўлиб-тошиб завқ-шавқ билан гапирдики!.. Шундан кейин навбат олган ўнга яқин нотиклар ичида ҳам яхши фикр билдирганлар бўлди. Бироқ ўша қорача йигитнинг нутқи ҳаммасидан мазмунли, ҳаммасидан зўр эди. Кейин битта нотик худди шундай маъруза қилди. Ёши биздан улуғроқ, оққубадан келган бу йигитни юқори курс талабаси бўлса керак, деб чамаладим ўзимча. Ўшандан кейин Сабенг ҳақида гапиришдан воз кечдим. Шу икковидан оширолмаганингдан кейин оврагарчиликнинг нима кераги бор? Бунинг устига, хушёқар фикрларим билан бир қаторда нохушроқ фикрларим ҳам йўқ эмас. Масалан, “Бўтакўз”нинг сўнгги бобларида андак ясамалик бордек... Шунга ўхшаш жихатлар ҳақида бемаврид гапларни чувалаштириб қўймай тағин. Ўша пайтдаги менинг энг яхши кўрган ёзувчим Мухтор Авезов эди. Бу ёзувчини Собит Муконовга қиёслаб бўлмас даражада баланд деб ҳисоблар эдим. Шундай қилиб, тирик классик, машҳур ёзувчи билан илк учрашувим ҳаётимдаги улкан воқеа бўлди.

Орадан уч кун ўтиб, ўқишларимиз бошланди. Биринчи дарс тил-адабиёт ва журналистика бўлимларининг етмиш беш талабаси жам бўлган улкан хонада ўтди. Партия тарихи. Мен бу ердаги болалардан хирмонда бирга ишлашган икки-учтасидан бошқасини танимайман. Ҳаммалари ўзимга тенгдош, ўзимдек ёш нотанишлар. Домла ҳар бир сўзини салмоқлаб гапирадиган салобатли киши экан, бироқ дарсининг қизиқадиган жойи йўқдек. Қирқ беш дақиқадан кейин танаффус бўлди. Ана ўшанда уч кун аввал минбарда кўрган қора бола ўрнидан турди. Эгнида ўша даврда “вильвет” деб аталадиган қўнғир бахмалдан тикилган костюм. Ўрта қатордан чиқиб, пастга тушаётганимда, у билан юзма-юз келиб қолибмиз. Беихтиёр қўл чўздим. “Аввалги куни Собит Муконов билан учрашувда сиз ҳам қатнашдингиз-а?..” Кўзларини катта очиб, менга синовчан қаради. “Ҳа, қатнашдим”, деди хушнудлик билан. “Жуда яхши гапирдингиз”, дедим. Мамнун бўлиб, менга жилмайиб қаради. “Сиз?..” “Мен... аввалроқ қабул қилиниб, ишлаб келган эдим”. “Ҳа-а, медалист...” дея самимий кулиб, елкамга қоқди. “Абиш” – “Мухтор”, “Мағавин” – “Кекилбоев”... Кейинроқ билдим: ўрта мактабни олтин-кумуш медаль билан битириб, “жон койитмай” ўқишга тушган болаларни бир-биридан оғир имтиҳонлардан ўтиб, талабаликка қабул қилинган талабалар ёмон кўрар эканлар. Уларга танқидий кўз билан қараб, ўзларидан ҳеч бир ортикчалик жойи йўқлигини исботлагиси, аксинча, камчилигини аниқлаб, фош қилгиси келиб турар экан. Абиш ўшандаёқ мени ўзига яқин тутиб, ўзининг қанчалик самимий-беғаразлигини кўрсатган экан. Шундан кейин кўпинча ёнма-ён ўтириб, эмин-эркин суҳбатлашиб юрдик. Дарвоқе, учрашувда яхши гапирган оққуба йигит билан сал кейинроқ танишдим. Журналистика бўлимида ўқийдиган Нурмахан Ўразбеков деган йигит экан. У Рудний шахридаги металлургия заводида икки йил ишлаб келган, биздан уч ёш катта, бироқ оқ-қорани таниб улгурган, ўзига пишиқ йигит экан.

Орадан кўп ўтмай шу учовимизни дафъатан яқинлаштирган фавкулудда бир воқеа содир бўлди. Факультет комсомол ташкилотининг йиллик ҳисобот-сайлов йиғилиши ўтказилди. Филология ва журналистика бўлимларининг рус ва қозоқ гуруҳларида ўқийдиган тахминан етти юз эллик нафар талабанинг кўпчилиги улкан мажлислар залига жамланган. Йиғилиш рус тилида бошланиб, ҳисобот шу тилда берилди, давоми ҳам русча кетяпти. Бу ҳолдан норози бўлиб, сўз сўрадим. Уч-тўрт кишидан кейин навбат тегди. “Қозоқча сўзламоқчиман, – деб гап бошладим, рус тилини яхши билсам-да. – Шу ерда ўтирган талабаларнинг кўпчилиги қозоқ бўлимидан. Бизнинг ўқийдиган жойимиз Қозоқ университети деб аталади. Эл-юртимиз – Қозоғистон, яъни қозоқ республикаси. Бироқ йиғилиш бошланганидан буён бир оғиз қозоқча сўз эшитмадик. Агар қозоқ тили шунчалик кераксиз бўлса, биз нега қозоқ бўлимлари аталиб, қозоқча ўқиб ётибмиз?..” Ёшлар қўмитасининг котиби Одилбек деган йигит: “Гап шундаки...” деб соф қозоқ тилида сўз қўшмоқчи бўлган эди, “Илтимос, сўзимни бўлмайд туринг, – дедим. – Берилган беш дақиқадан оширмайман. Менинг гапларимни рус тилига таржима қилманг. Ўзимизни ўзимиз тушуна олсак бўлди-да”.

Ўша Одилбек, кейинроқ билдим, ўта мулоҳазали, ақли ёшига нисбатан эртароқ тўлишган, ғайратли, келажаги порлоқ йигит экан: университетни битиргач, рус адабиёти кафедрасида ишга олиб қолинди, лекин орадан икки-уч йил ўтмай, қандайдир сиёсий тўхматга учраб, саккиз йилга судланиб кетди-

да, шундан кейин изсиз йўқолди. Одилбек менга ишора қилди-да, рус тилида бир оғиз тушунтириш берди: “Қаторимизга янги келиб кўшилган талаба она тилида сўзламоқчи, яна у русчага таржима қилишимни истамаяпти”, деди. Мен биз қозоқ бўлганимиз учун шу университетнинг ичидаёқ кўпдан-кўп камситишларга дуч келаётганимизни айтдим. Ҳамма бало рус бўлимидаги талабаларнинг алоҳида имтиёзларга эгаллигида. Буни аввало ёзда қишлоқ хўжалиги ишларида юрганимда сездим. Мен аълочи ўқувчи сифатида университетга имтиҳонсиз қабул қилинганман. Ўзимга тенгдош бошқа қозоқ болалари ҳам шундай. Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз. Бироқ рус тилида гаплашадиган йигит-қизлар бизга худди узоқ бир оролдаги ёввойиларга қарагандек паст назар билан қарашмоқда. Ҳар қадамда бир баҳона топиб камситгиси, хўрлагиси келиб туради. Миллий ғурурни поймол қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Рус бўлимининг йигитлари гердаиб юришади, юзма-юз келсанг, йўл беришинг керакдек, туртиб-итариб ўтади, қизлари ҳамиша калака-мазах қилишга шай. Хуллас, биз Совет Иттифоқининг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлмай қолдик, бошдан-охиригача рус тилида ўтаётган мана шу йиғилишимиз ҳам шунинг яққол мисоли, дедим. Шундан кейин ғала-ғовур бошланиб кетди. Курсдошларим бирин-кетин менинг фикримни қувватлаб, сўзга чиқа бошлашди. Уч-тўрт одамдан кейин Абиш чиқди. Куйиб-ёниб сўзлади. Бундай аҳвол қонун, тартиб-интизом, одамийлик ва одоб-ахлоқ талабларига зидлигини уқтирди. Яна икки-уч йигит гапирганидан кейин Нурмахан Ўразбеков гапини қозоқча бошлаб, русчага ўтди. Бутун башарият, шу жумладан, ўзларини илғор деб ҳисобловчи совет кишилари бир-бирлари билан тенг ҳуқуққа эга бўлишлари шарт экани, бу қоида СССР Конституциясида ҳам белгилаб қўйилгани ҳақида айтди. Нурмахан гапини тугатгач, хонанинг ҳар томонида ҳар хил гаплар айтила бошланди. Раҳбарият орасида кучли безовталиқ бошланди. Нурмаханнинг сўзига уланиб кетган ғала-ғовур бироз пасайгач, Одилбек йиғилиш аҳлини тинчлик сақлашга чақириб, “Факультетимизга бу йил келиб кўшилган янги тўлқин жуда жангари экан, гапларида жон йўқ эмас, бироқ сал сабр қилайлик!” дея гапини қозоқча бошлаб, русчага ўтди-да, журналистика бўлимининг катта ўқитувчиси, факультет партия ташкилотининг бюро аъзоси Зайнулла Турарбековга сўз берди. У миждовланиб-эзмаланиб узоқ сўзлади. Қозоқча лаҳжа билан русча, албатта. Овозини баландлатмай, ўзигача сўзлаганларнинг ҳаммалари ҳаётий тажрибаси йўқ ғўр ёшлар экани, уларда ҳали интернационализм тушунчаси шаклланмаганини уқтира кетди. Шу орада партия тарихи-ю марксизм классикларидан кўчирмалар келтириб, бир талай панд-насиҳатлар қилди. Унинг гапларини ҳеч ким тингламади. Гапини тугатган пайтда соат тунги ўн иккига яқинлашиб қолганди. Кун тартибидаги ҳисобот-сайлов савил қолди. Одилбек қошида ўтирган ёши улуглар билан бирров кенгашиб, илгари ҳеч кўрилмаган ишни қилди: йиғилишнинг давомини келгуси кечга қолдирди.

Эртасига эрталаб курсимизга бир неча таниш ўқитувчилар келишди. Ўтган йиғилишда сўзлаган етти-саккиз болани ташқарига олиб чиқиб, ҳар биримиз билан алоҳида-алоҳида суҳбат ўтказишди. Гап оҳанги маълум. Айбламайди, бироқ маъқулламайди ҳам. Бошқа гапга не ҳожат. “Интернационализм – эзгу ҳодиса, енгилмас куч-қудрат. Нега фожиа ясаш керак? Агар камчиликка йўл қўйилган бўлса, ноғора қокмай тузатилади. Комсомол йиғилишининг бугунги давоми ортиқча гап-сўзларсиз, тинчгина ўтиши керак. Тушунарлими? Ақлли бўлинглар!”

Ўша воқеадан сўнг Абиш икковимиз иноклашиб кетдик. Бир-биримиздан ҳеч қачон ажрамаймиз. Бироқ тураржойимиз бошқа-бошқа. Гоҳида дарсдан кейин уйга қайтмай, кўча айланиб қолиб кетамиз. Мен дастлабки ҳафталардан бошлабоқ Пушкин номидаги Марказий кутубхонага танда қўйиб олганман. Ўттизинчи йиллардаги “Қозоқ адабиёти” билан “Адабиёт майдони” журналларини ўргандим. Кўп ўтмай ўша пайтдаги русларнинг кўздан пана қилинган адабий журналлари ва китобларини ўқидим. Қозоқча нашрлар, умуман олганда, ўзича бир олам. Асарларнинг савияси анча паст, уларда 1932–33 йиллардаги очарчиликдан асар ҳам йўқ, унинг ўрнига 1937–38 йиллардаги воқеалар бошқача кўрсатилган. Топган бир янгиликим шу бўлдики, ўтган йилигина оқланиб, энди алоҳида тилга олина бошлаган Сакен Сайфуллин, Бейимбет Майлин ва Илёс Жонсуғуровларнинг ҳали нашр этилмай ётган асарлари ҳам бор экан. Бир куни Абишга “Сакен Сайфуллиннинг “Қизил от”и очарчилик ҳақида ёзилган, деганлари кип-қизил ёлғон экан, аслида, бутунлай бошқача экан, тусмол ҳам эмас, хомаки гап экан”, деб асар мазмунини айтиб берганим эсимда.

Ёшлик пайтингизда озгина билимингизни ҳам кўпчиликка кўрсатиб қўйингиз келиб туради. Адабиётнинг ўтмиши билан бугуни тўғрисидаги суҳбатларимизда Абиш мен очган “янгиликлар”ни қизиқиб тинглайди, бироқ ўзининг китобхонлигини кўз-кўз қилмайди. Янги ёзган шеърларини ўқийди. Бу ажойиб, ўша пайтлардаёқ бадиий жиҳатдан баркамол шеърлари ҳали эълон қилинмаган, бироқ газеталарда турли мавзулардаги мақолалари босилиб туради. Улар орасида Манғистовдан бирга келиб, институтга ўқишга кирган бир овулдошининг ўқиш ўрнига тараллабедод қилиб юриб, ахийри ортига қайтиб кетгани ҳақидаги ибратомуз мақоласи ҳам бор эди.

Мен болалигимдан шеър ёзишга ҳавас қилмадим. Шоир эмас, улкан ёзувчи бўламан, деган ишончим бор, фақат бунга тайёргарлигим етишмай тургандек. Ўша пайтда ҳар хил танқидий мақолалар ёзаман. Абай матншунослиги ҳақида туркум тадқиқотлар ёздим, бироқ ҳеч қайсисини газеталар қабул қилмади. Шу боисдан курсимизда Абиш таниқли ёзувчи ҳисобида, мен ёзувчиликдан олисроқдаги билимдон талаба саналаман. Икковимизнинг ҳам ёшимиз ўн еттидан эндигина ошиб, ўн саккизга қадам қўйдик, бироқ ўзимизни аллақачон эр етган деб ҳисоблаймиз, энг муҳими – ишонч катта, бугунимиз – келишган, келажагимиз – порлоқ кўринади. Абиш мағрур, лекин такаббур эмас, ниҳоятда камтар, хушмуомала, оғир-босиқ, мен бўлсам, ўзимча кеккайиб юрсам керак. Фейл-атворимиз унчалик ўхшамайди, бироқ бу маслақдошлигимизга, тотувлигимизга монe бўлмайди. Икковимиз қишнинг совуқ кунларида бир гапга тушиб кетганимизда совқотиб қолардик, шундай пайтларда бирон ошхонага кириб исиниб чиқамиз, кейин Абишнинг ётоғига бош суқамиз. Ҳамма суҳбатларимиз адабиёт ҳақида бўлади, албатта. Кўлимиз бўш кунлари мен Абишни кўпинча кинога судрайман.

Дастлабки ўқув йилида, барибир, овулимизни соғинамиз. Кўклам чиқар-чиқмас қаттиқ хумори тутиб, Сариорқанинг қимизини излай бошладим. Бозорга тушиб турар экан, бироқ унга сув қўшилар экан, энг яхши қимиз Панфилова боғидаги ёзги ресторанда бўлади, деб эшитдик. “Айланиб кетай қимиз-ай!” дейман мен. “Қимизинг нима бўлибди, шубатни айтсанг-чи!” дейди Абиш. “Шубат”, бу – туянинг ачитилган сути, “қимрон” ҳам дейилади. “Бизнинг овулимизда кам учрайдиган “туя қимиз” дегани бор, худди шунга

ўхшаш, сал суюкрок “сигир қимиз” деганиям бор. Ноиложликдан ўйлаб топилган, асл қимизнинг ўрнини босолмайди, барибир, булар”, дейман мен. “Шубат билан қиёслаб бўлмайди!” дейди Абиш. Иккаламиз ҳам ҳақ эканмиз. Сариорқанинг қимизи ўзига хос, Манғистовнинг қимизи, албатта, от ейдиган ем-хашакка боғлиқ ҳолда суюкрок бўлар экан, бироқ Сариорқанинг шубати кўпиги мўл, ачимсиқроқ бўлади. Кейинчалик татиб кўриш насиб қилди, Манғистовнинг шубати кўриб кўзинг қувнайдиган, оппоқ болга ўхшаб товланиб туради, танга – соғлиқ, жонга – қувват. Қозоқнинг қимизи ҳам, шубати ҳам оламда тенгсиз чанқоқбосди, ҳам овқат вазифасини бажаради. Кунлардан бир куни боғдаги ёзги ресторанга қимиз келибди, деб эшитдим. Адашмасам, яқшанба эди. Абиш, Бахит, Турғанбой тўртовимиз тезда йўлга чиқдик. Рост экан. Анчагина қимиз олдик. Кенг даштда ўсиб, қимизга ўрганган одамнинг таъби нозик, таъм сезгиси ўткир бўлар экан, мен бор муродим ҳосил бўлаётгандек роҳатланиб оҳистагина симириб ўтирибман. Абиш менга синовчанлик билан жилмайиб қаради, сўнг: “Яхши қимиз экан”, деди. Албатта, шубатига етмайди, бу гапни менинг кўнглим учун айтди. “Сариорқанинг қимизига етмайди-ю, ҳарқалай, тузук, алданишга яраб экан”, дедим мен.

Жуда узокқа чўзилгандек туюлган дастлабки ўқув йили ҳам тугади. Абиш икковимиз ёзги имтиҳонларни деканнинг руҳсати билан муддатидан аввалроқ топшириб, май ойининг охирларида ўз овулларимизга қайтдик. Икки ёқда туриб икки-уч маротаба хат алмашдик. Ёзги таътил тугамай турибок, кейинги йилларда ҳатто кўпинча ўқиш тугаши биланоқ мажбурий қишлоқ хўжалик юмушлари зиммамизга тушади. Кўпинча “кўриқ ўлка”га юборишади. Бормай бўйин товлаб қолган талаба ётоқхонадан ёки стипендиядан ажрайди. Иккаласидан бараварига маҳрум бўлиши ҳам мумкин. Овулга кетаётганимизда деканатдан сўраганмиз, айтилган вақт – июль ойининг охирларида университетга келдик. Билсак, имтиҳоннинг охирги кунларида аввал белгиланган вақт қисқартирилиб, ой ўртасидаёқ бутун университет талабалари Оқмўла вилоятига жўнаб кетишибди. Нима қилишимизни билмай иккиланиб турганимизда, Ибройим оға Маманов келиб қолди. “Сенлар қаёқда юрибсанлар?” деди бизни кўрган заҳоти қувониб кетиб. Вазиятни тушунтирсак, у киши: “Жуда яхши бўлибди...” деди.

Маълум бўлишича, филология факультетининг ўқув дастури бўйича шу ёзда университет талабаларининг бир гуруҳи халқ оғзаки ижоди – шевашунослик бўйича экспедицияга бориши керак экан. Деканатнинг лоқайдлигимиз ё бошқа сабабларга кўра, бу ишга жавобгар Ибройим оға ўз вақтида хабардор қилинмаган. Энди қарийб бўм-бўш университетдан тасодикий талабаларни топиш умидида келиб турган экан.

Шундай қилиб, Абиш икковимиз хаёлимизга келмаган жойдан ўта мазмунли илмий экспедициянинг аъзолари бўлдик-да, эртасига Жанубий Қозоғистонга қараб йўлга тушдик.

Авалло Туркистонга келиб тушдик. Қай бир замонларда Қозоқ пойтахти бўлган муқаддас Туркистон! Ўша пайтдаги бизнинг энг асосий мўлжалимиз Ҳазрати Султон – Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилиш эди. Кечга яқин шаҳар марказидаги меҳмонхонага келиб жойлашдик. Бизга икки кишилик, кенг, қулай бўлма тегди. Хизмат кўрсатувчилар – ўзбек-қозоқ аралаш аёл-эркаклар. Уст-бошлари юпунгина, юриш-туришлари ҳам сипогина. Ҳаммалари қозоқча гапириб туришибди. Чой ичдик. Менинг дафъатан пайқаганим –

радиода ўзбекча кўшиқлар янграб турибди. Ўша пайтда Туркистоннинг ўзига хос жиҳатларини билиб олдик. Бозорни сўраб-суриштирдик. Уйлари зич қурилган катгароқ бир маҳалладан ўтиб бордик. Бизга бозорнинг ўзи эмас, унда учраши мумкин бўлган ёши улуғлар керак эди. Бироқ бу ерда ҳам қозоқ оз, ўзбеклар эса кўпчилиқни ташкил қилар экан. Аксарияти сўрисиз, тақир ерга уйилган ола-чипор тарвуз билан сап-сарик, кўкимтир, тўрлама, катта-кичик қовунларини сотиб ўтиришибди. Улардан ёзиб олишга арзийдиган гап чиқмади, бироқ бир қария тегишли йўл-йўриқ берди: “Шаҳарга яқинроқ Чўрноқ деган овулда Абдирайим деган қария бор, ҳам оқин, ҳам билимдон, сўз қувиб юрган бўлсаларинг, ана ўша одамдан ортиғи билан топасанлар”, деди. Оқин бўлса, оқсоқол бўлса, бизга тағин нима керак? Қандай боришни тушунтирганидан кейин эртасига йўлга чиқмоқчи бўлдик. Яқингинада Ҳазрати Султоннинг зангори гумбази ярқираб кўриниб турибди. Бу пайтда куёш қоқ тепамизга келган, жазирама, қаттиқ чанқаб турибмиз. Ҳали меҳмонхонага қайтиб боришимизга тўғри келади. Абиш улкан бир сарик қовунни танлаб олди. Бу ерда мева-чева Олмаотадагига солиштирганда жудаям арзон экан.

Олган таассуротларим, тўлқинланган кўнгил мавжларини таърифламай қўя қолайин. Ўтмишдаги шон-шарафга чулғанган улуғвор тарихимиздан бугунги кунимизга етиб келган биргина нишона бу! Ҳазрати Султоннинг атроф-тевараги, майли, тиззадан деб айтмай, тўпикдан ошадиган сарёғдек юмшоқ, сап-сарик тупроқ – оёқ босганингиз заҳоти гуп этиб чанг кўтарилади. Шундоқ биқинингизда, ёнбошига эгилган кичикроқ мақбара гумбази, ундан бериқоқда – нураган паҳса девор қолдиқлари. Мухташам Ҳазрати Султоннинг ўзи ёт юрт, ташландиқ маконда етим қолгандек мунгли, зорли кўринади. Мақбаранинг гўзал нақшли кўкимтир деворлари бўйлаб ўнгдан чапга, чапдан ўнгга айланиб анча юрдик. Кейинчалик Абиш сафар таассуротларини қоғозга туширди.

Эртасига Чўрноққа бордик. Сўраб-суриштириб, қидирган уйимизни топдик. Уч хонали пастак уй, нураган пастак девор, қақраб турган қафтдек қовунполиз. Абдирайим оқсоқол ёши олтмишдан ошган, чўққисоқол, оқ-сарикдан келган, юзида фариштаси бор қария экан. У бизни хурмат билан қабул қилди. Дастлабки бир пиёла чой устидаёқ бир-биридан қизиқ гапларнинг қони очилиб кетди. Оқсоқолнинг уйида уч кун ётдик. Қанча ҳикоялар, ўлан-қўшиқлар, қисса-ю дostonлар. “Бироз сўзимни Академияга топширдим”, деди оқсоқол. Топширмаган “сўзлари”нинг ичида “Оқтовон чувринди” замонига тааллуқли “Қоратовнинг бошидан кўч келади” номли анчагина катта қўшиғини ёзиб олдик.

Туркистонга қайтиб келганимиздан кейин Абиш икковимиз таассуротларимизни ёзишга ўтирдик. Абиш бахузур жойлашиб ўтириб, Туркистон билан Ҳазрати Султондан бошлаб ёзишга киришганда, мен бор-йўғи уч бетлик хабар ёздим. Охирида Абишнинг, ундан кейин ўзимнинг исми шарифимизни ёзиб, олдига қўйдим. Абиш ёзишдан тўхтаб, менинг ёзганларимга бир сидра кўз югуртирди. Кейин менга хурсанд бўлиб кулиб қараган кўйи: “Яхши ёзибсан”, – деди. Яна: “Мен гапни узоқроқдан бошлаган эканман, шундай ихчамроқ бўлгани маъқул”, деди-да, ўзининг исми устидан чизиқ тортди. “Ёлғиз чопганинг маъқул. Адабиёт тарихи билан шуғулланаяпсан. Сенга фойдаси бўлади”, деди. “Бу мен очган янгилик эмас-ку, қадимий қўшиқнинг янги нусхасини икковимиз бирга топдик-ку, агар мақолани сен ёзганигда, менинг исми шарифимни қўймасмидинг,

ким ёзганини нима аҳамияти бор, топган-тутганимиз ўртада эмасми? Акс ҳолда буни матбуотга беришнинг нима кераги бор?” дедим. Абиш менга синовчан тикилиб бироз ўтирди-да, ўзининг исмини менинг исмим остига ёзди. Мен мақолани қайтадан оққа кўчириб чиқдим. Ўша куни почтага бориб, “Қозоқ адабиёти” газетасига жўнатдик. Бу мақола ёз ўтиб, куз ўтиб, қиш тушганидан кейин, ўзимиз ҳам унутиб юборай деганимизда “Қозоқ адабиёти” газетасининг янги йилдаги биринчи сонида эълон қилинди. У бутунлай эътиборсиз қолиб кетиши ҳам мумкин экан, кейинчалик билсак, газетанинг тажрибали ходими, улкан адабиётшунос олим, асли туркистонлик Раҳмонқул Бердибоевнинг кўлига бориб тушган экан. Бундай мақола Абиш учун одатдаги ҳол, бироқ менинг исми шарифим газета саҳифасида илк бор эълон қилинди. Бу менинг биринчи ижодий ишим бўлиб қолди; каттагина ёндафтарнинг уч бетига кўндалангига ёзилган қоралама ва унинг қандай бўлса – ўшандай тарзда оққа кўчирилган нусхаси менинг Олмаотадаги архивимда, дастлабки ҳикояларим билан адабий мақолаларим қаторида сақланиб турибди. Оққа кўчирилган нусхада Абишнинг имзоси, қора қалам билан чизилган, “Бу ҳолатга Фанлар Академияси эътибор бериши керак”, деган фикри бор.

Абдирайим оқсоқол билан уч кеча-кундузлик ўта мазмунли мулоқотимиздан сўнг барча ишимиз шу тарзда кўнгилли якун топди. “Халқ оғзаки ижодидаги мисли йўқ бир янгиликни мана биз кашф қилдик”, деган болаларча бир масрурлик. “Ҳазрати Султонни, Туркистонни ўз кўзимиз билан кўрдик, янги ер очиб, элимизнинг бир пучмоғини танидик”, деган кўтаринки ўй. Тупроғи табаррук Туркистонда яна тўхтадик. Кетгимиз келмайди. Биринчи галда Сирдарёнинг соҳилига чиқиб бордик. Эсимни таниганимдан буён бир иборани кўп эшитганман. Биз томонларда жимираб оқаётган тип-тиник, зилол сувни “Сирнинг сувидай” деб таърифлардилар. Собит Муконовнинг бир китобида оғир касалга чалинган сулув “Сирнинг сувини ичиб ўлсам армоним йўқ эди”, дейди. Зудлик билан яқинроқдаги соҳилга олиб келинганида Сирдарёнинг сувини ичади-да... бутунлай соғайиб кетади! Сирдарё соҳиллари неча-неча асрлардан бери қозоқ халқининг суянар тоғи-ю ишонган боғи, қутлуғ макони бўлиб келган. Ёзда Сарирорқага яйловга чиқса, қишда кўпинча қалин тўқайлари, камишзорлари бор Сир бўйига етиб келиб паналаган. Сарирорқадаги, Ғарб билан Шарқдаги кўпчилик қозоқларнинг Сирдарё соҳилларидан олислаб кетгани XVII асрдан бошланган. Бироқ улуғ дарёнинг ёрқин хотираси кўнгилларга ўчмас бўлиб муҳрланган. Гўзалликда тенгсиз Сирдарё!.. Сирнинг сувидек жимираб оқувчи топ-тоза сув!.. Абиш икковимиз ана ўша Сирнинг соҳилида турибмиз. Сокингина уйрилиб оқаётган катта сувнинг ранги лойқасимон сарғиш экан. Ўша пайтларда кейинги керакли-кераксиз тўғонлар ҳали қурилмаган. Сирнинг суви минг йил аввал қандай бўлса – ўшандай. Сап-сарик. Ҳали булғанмаган, топ-тоза. Мен халқимнинг хотирасига қойил қолдим. Абишга айтдим. “Фольклорнинг тўла курсини шу йилгина ўқиб битирдик-ку. Оқ қоғозга ёзилганларига – не бир кўҳна кўлёмаларга муккамдан шўнғидим. Ҳаммаси қанчалик табиий, қанчалик теран, қанчалик ажойиб-а!..” Сулув Сирнинг соҳилида туриб, дарёнинг обизамзамга менгазулик сувидан кафтларимизни тўлдириб ичдик. Мўъжизакор Сирнинг сирли суви!..

2016 йил, 30 июль–20 август

BADIIY TARJIMA BISOTIMIZDAN

Тилак Жўра
(1947-1994)

70

ТИЛАККА ЕТИШ СИРЛАРИ

Ахир, Тилак Жўрасиз қандай дор ул-таржима бўлсин?!

Ғайбулла ас-САЛОМ

Тилак Жўра 1947 йилнинг 26 майида Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Сайёд қишлоғида дехқон оиласида туғилганлар. Ҳаёт бўлганларида 70 ёшга тўлар эдилар.

1972 йили ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг Журналистика факультети сиртки бўлимини тугатганлар. 1978 – 1981 йилларда университет аспирантурасида таълим олганлар. 1986 йили “Нозим Ҳикмат ва ўзбек адабиёти” мавзусида номзодлик диссертацияси ёклаганлар.

Бир муддат Қоракўл тумани газетасида ишлаганлар. 1970 йилдан то умрларининг охирига қадар ўзлари ўқиган университетнинг “Таржима назарияси ва амалиёти” кафедрасида ёш авлодга дарс берганлар. 1994 йилнинг 21 апрелида Тошкент шаҳрида вафот этганлар. Ўзлари туғилиб-ўсган Сайёд қишлоғи қабристонида дафн этилганлар.

“Райҳон” (1977), “Олам остонаси” (1980), “Юлдузлар табассуми” (1981), “Чорраҳадаги уй” (1983), “Сандувоч” (1988), “Рухият” (1990), “Саратон” (1991), “Сайланма” (2011) шеърий китоблари чиққан, турк, озарбойжон, арман, француз, тожик, уйғур, қрим-татар, туркман шеъриятидан таржималар қилганлар, адабий алоқалар ва таржима назариясига оид илмий мақолалар битганлар.

Булар – расмий маълумотлар, холос.

Хўш, Тилак Жўра ким эдилар?

Бу саволга Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Ғайбулла ас-Саломдан ошириб жавоб бериш – қийин: *“Мен бешта Тилак Жўрани билардим, – деб ёзадилар устоз: – одамохун, шоир, олим, таржимон, мураббий”*¹.

Тилак аканинг **одамохунлик**лари шундан иборат эдики, у киши худдики бу дунёнинг вакили эмасдек эдилар: хаёлларида ҳамма нарса ҳазрати Инсон учун, ҳамма нарса Эзгулик асосига қурилиши керакдай эди. Бироқ ҳаёт бундай эмас-ку! Ана шунисини тан олмас эдилар. Кейин юракларининг туб-тубида келиштириб бўлмас бир қарама-қаршилиқ, қутилмаган бир ғалаён пайдо бўлар эди.

Истарали одам эдилар. Ҳам зоҳиран, ҳам ботинан. Бу иккаласи қўшилиб, камдан-кам кишида учрайдиган ажиб бир ёқимтойлик пайдо қилар эди. Бу ҳақда устозимиз, атоқли шарқшунос, профессор Нажмиддин Комилов: *“Тилакжонни яхши қўрмаслик мумкин эмасди. ...Яхши одамнинг фариштаси бор, деб шуни айтсалар керак. У, ҳақиқатан ҳам, фариштали, Худо ярлақанган инсон эди”*², – деб ёзган эдилар.

Ана шу одамохунлик атрофларига одам йиғар эди. Ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг Журналистика факультетида у киши ҳамиша ижодкор талабалар қуршовида юрар эдилар. Шогирдлари эъзозидида эдилар.

¹ Ас-Салом Ғ.Тилак, Тилагим // “Бухоро мавжлари”, 2016 йил, 2–3-сон. 12-бет.

² Комилов Н. Умидлари кўп эди // “Бухоро мавжлари”, 2016 йил, 2–3-сон. 14-бет.

Ҳар доим уйлари одамга тўла бўлар эди. Ҳовли қанча тор бўлса, соҳиби хонадоннинг кўнгли шунча кенг эди.

Ўзи, уйдаги иқтисодий аҳвол айтарли эмас эди. Аёллари ишламас, уч фарзандлари бор эди. Университет муаллимининг кўлига оладиган 100 сўмдан сал ошиқроқ маоши беш кишига нима бўлади?!

Шеърларига газета, журнал ёки радиоданми қалам ҳақи тегиб қолса, бўлди, Тилак Жўрадан сахий кимсани топа олмас эдингиз. Албатта, тўрт-беш улфатларини йиғиб, қалам ҳақи олганларини “ювиб” бермасалар, кўнгиллари тинчимас эди.

Биз – оиласи билан ижарада яшаб юрганлар Тилак аканинг кафтдаккина келадиган ана шу ҳовличаларига ҳавас қилар эдик. Икки хонасида оила истиқомат қилар эди. Тепада кичкинагина айвончали бир болохонаси ҳам бор эди. Шоир шу ерда ижод қилар эдилар. Вилоятлардан келиб, Тошкентда диссертация ёқлайдиган, китоб чиқараётган айрим ижодкорлар ҳам шу болохонага жойлашиб олиб, ишлар эди. Токчаларида китоблар тартиб билан терилган бўлар эди. Ўртасида шоиримизнинг портретлари ҳам турарди. Иш столида эса Сергей Есенин портрети бўларди.

Ҳовлига кирганингизда ўнг қўлда ярим ертўла бир алоҳида хонача ҳам бор эди. Ўйлашимча, бу уй ўрнидаги хона адойи тамом бўлиб, қийшайиб кетганидан кейин олдинги эгаси уни бузиб, янгидан куришга киришган. Бироқ, қараса, ёғочларининг икки чеккаси ярқисиз ҳолга келиб қолган. Ўша чеккалари кесиб ташланганда эса ёғочлар калта бўлиб қолган. Бошқа ёғоч йўқ. Нима қилиш керак? Чораси топилган: ертўла қазилиб, калта ёғочлардан уйнинг тепа қисми деворлари тикланган. Шу тариқа ярим ертўла уй пайдо бўлган.

Уни “дарвешхона” деб атар эдик. Чунки айнан шу хонага қанчадан-қанча олиму шоиру адиб йиғилганига кўп гувоҳ бўлганман. Тўрт-беш шоир “халфана” қилиб, бир ош емоқчи бўлса ҳам, кимнингдир китоби чиққанини нишонламоқчи бўлса ҳам, борингки, ижод аҳлидан кимдир бир неча кунга хотинидан аразлаб қолган бўлса ҳам, шу “дарвешхона” танланар эди.

Кейин давлат Ал-Хоразмий мавзесидан беш хонали уй берди. Бир хонасини ижодхона қилиб олдилар. Китоблар худди ўша болохонадагидай қилиб териб қўйилди. Ўртада – ўзларининг портретлари. (2009 йили Вазирлар Маҳкамаси каминани икки ойга Бухоро вилоятининг айнан Тилак ака туғилиб ўсган, умрининг охири кунларини ўтказган Қоракўл туманига вакил қилиб юборди. Қадрдон акамизнинг бола-чақаларидан ҳол-аҳвол сўрагани ота ҳовлиларига бордим. Меҳмонхонага кириб, ўзимни худди ўша Эски Жўвадаги болохонага кириб қолгандек ҳис этдим. Чунки китоблар худди ўшандай қилиб териб қўйилган, ўртада эса Тилак Жўранинг ўша-ўша портретлари...)

Ғайбулла ас-Салом устозимиз докторлик диссертациясини ёқладилар-у, Москвадаги Олий Аттестация Комиссиясидан тасдиқланиши ёмон чўзилди. Ишни ОАҚда муҳокама қилиш учун диссертантнинг ўзларини чақиринди. Қанчалар асабий ҳолат эканини тасаввурингизга келтиринг.

Тилак Жўра устозга шогирддай эмас, ўғилдай эдилар. Бирга отландилар. Синовли кунда ёнларида бўлдилар.

Шоирликлари шунчалар эдики, назаримда, у кишини шеърдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмас эди. Устоз Нажмиддин Комилов таъбирлари билан айтганда: *“У деҳқон боласи, содда, афандинамо, аммо қалби гавҳардай*

покиза шоир эди. Шунинг учун бўлса керак, у рус шоири Сергей Есенинни жуда севар, Есенин образларига маҳлиё эди. Есенин портрети иш столи устида рўпарасида турарди. Тилакнинг табиати Есенин табиатига ўхшарди, ижоди ҳам руҳан яқин эди”¹.

Баъзи шоирларни биламиз, икки-уч сатрни ўзаро жуфтлаштира, бўлди, ўзини алоҳида истеъдод соҳиби санаб қолади, ижодини илоҳийдан олиб, илоҳийга солади. Тилак ака бунақалар сирасидан эмас эдилар. Яна Нажмиддин Комиловга қулоқ тутамиз: “У шеърни кўз-кўз қилмас, неки юраги буюрса, шунини ёзарди”².

Юқорида саналганидек, саккизта шеърини тўпламлари нашр юзини кўрди.

“Олам остонаси” деган иккинчи тўпламларига машинкада бор-йўғи икки бетгина келадиган ихчам тақриз ёзган эдим. “Табиийлик” сарлавҳаси билан аввал “Ёш ленинчи” да, кейин Қоракўл тумани газетасида босилди.

Шоирнинг ҳаяжонлари шу қадар эдики, ана шу кичкинагина тақриз босилган куни кечаси эрталабгача, умуман, ухламабдилар.

– Ўзи, уч-тўрт марта овоз чиқариб ўқиб, кейин ухлаш учун ётдим, – деб ҳикоя қилиб берган эдилар кейин ўзлари. – Ҳеч уйқум келмади. Туриб, чирокни ёқиб, яна бир қарра ўқидим. Яна чирокни ўчириб, ётдим. Уйқум келмади. Яна туриб, ўқидим. Хуллас, эрталабгача ўн-ўн беш марта шу ҳолат такрорланди. Нимага бунақа одамни ҳаяжонга солиб кўядиган қилиб ёзасиз-ей?!

Бунинг сабаби бор эди. Тилак Жўрани шеърятдан бошқа ҳеч нарса бирламчи даражада қизиқтирмас эди. Мен ижоддан бошқа ҳамма нарсани бу қадар унутган бошқа бундай одамни кўрмаганман.

Тилак Жўранинг:

*Бедазорда бедана
Бўлиб-бўлиб сайрайди, –*

деб бошланадиган машҳур бир шеърлари бор. Ундаги бедазорда бўлиб-бўлиб сайраган қуш бедана эмас, балки бир кампирга ошиқ бўлган чол. У бедана бўлиб сайраш орқали маъшуқасини чорлайди.

Энди Муҳаммад Юсуфнинг “Манзара” шеъри қандай бошланганига диққат қилайлик:

*Беданоя тўридаги жуфтин қидириб,
Сайрай-сайрай жимиб қолди бедана дилгир³.*

Ҳеч ким: “Бу мисолларда устоз-шоғирдлик йўқ”, – деб айта олмаса керак...

Аслида, бу ерда фикр далили учун шу биргина мисол билан чекланса бўлар эди. Аммо Муҳаммад Юсуфнинг “Тилак Жўра” деган махсус шеъри ҳам бор-да:

*У: “Хўн!” – дейди, демас: “Менга ҳам керак”,
Ишонмасанг, бориб ўзидан сўра.*

¹ Комилов Н. Эслатилган мақола, 15-бет.

² Комилов Н. Эслатилган мақола, ўша бет.

³ Юсуф М. Сайланма. –Т.: “Шарқ”, 2005. 95-бет. Бундан кейинги шу нашрдан олинган парчаларнинг саҳифаси қавсда бериб борилади.

*“Жонингни прокатга бер”, – десанг, Тилак
Икки қўллаб тутар: “Марҳамат, жўра!”
Мен уни тугилмай туриб билардим,
Мурзак чоғ жаннатда юзин кўрганман.
Тегирмончиликни орзу қилардим,
Унга ҳавас қилиб, шоир бўлганман (97).*

Охирги мисрада ифодаланган эътироф катта мардликдан ҳам далолат беради. Чунки лирик қахрамон Тилак Жўрага ҳавасни айнан шоир бўлишининг сабаби қилиб кўрсатяпти.

Муҳаммад Юсуф “Маъруф Жалил” деган шеър ҳам ёзган. У:

*Хокисорлигим ҳам кўролмастар бор,
Гоҳо раҳмим келар душманларимга, –*

мисралари билан бошланиб:

*Ўзим рақибимнинг уйига бориб,
Кечирим сўрагим келар, қийналса! (145) –*

деган сатрлар билан якунланади.

Эътибор қилган бўлсангиз, бу икки асарда шу икки шоиримиздаги хокисорлик ва раҳмдиллик улуғланияпти ҳам. Ана шундан Муҳаммад Юсуф Сергей Есенинга яқин бу икки шоирни бунчалар қадрлагани сирини топгандай ҳам бўламиз.

Муҳаммад Юсуф устози Тилак Жўра ҳақида “Хокисор юлдузлар туркуми бор”¹ сарлавҳали хотира ҳам ёзган.

Олимликлари шундан иборат эдики, устоз Ғайбулла ас-Салом раҳбарликларида 1986 йили “Нозим Ҳикмат ва ўзбек адабиёти” мавзусида номзодлик диссертацияси ёқладилар. Москвадан оппонентлик қилиш учун кимсан – атоқли шарқшунос, Жалолиддин Румий ҳақида илмий роман ёзган Радий Фиш келдилар. Бу кун ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида филологларнинг байрамига айланиб кетди. Диссертант ёқлаш маросимида ҳам шеър ўқидилар.

“Нозим Ҳикмат издошлари”, “Нозим Ҳикмат ва Ўзбекистон”, “Ҳозирги турк шеърляти”, “Нозим Ҳикмат ва ўзбек шеърляти” деган мақолалар ёздилар, Нозим Ҳикматнинг “Инсон манзаралари” деган маълум ва машҳур асари таҳлилига бағишланган “Аср овози” деган мақолалари босилди.

Нозим Ҳикматнинг “Бир севги афсонаси” деган драмаси бор. Устоз Ғайбулла ас-Салом: “Модомики, “Нозим Ҳикмат ва ўзбек адабиёти” масаласини ўрганар экансиз, шу асарни ҳам таҳлилга тортмасангиз, унинг ўзбек адабиёти билан алоқасини очиб бермасангиз, бўлмайди”, – деб туриб олибдилар. Тилак ака кучлари етмайдиган, ўзларини бирламчи даражада қизиқтирмаган масалага бош суқавермас, ўзларича қайсаргина одам эдилар. “Мен Нозим Ҳикмат ижодининг ўзбек адабиётига таъсирини ўрганмоқчиман, Нозим Ҳикмат ижодига ўзбек адабиётининг таъсирини ёритишига кучим етмайди”, – дебдилар. “Ёмон ҳам соддасиз-да, Тилакжон. Ахир, шундоққина қўшинингиз айнан Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”и бўйича диссер-

¹ Юсуф М. Хокисор юлдузлар туркуми бор // “Бухоро мавжлари”, 2016 йил, 2–3-сон. 19-бет.

тация ёзаётган бўлса, боринг, маслаҳатлашинг, ёрдам сўранг”, – дебдилар.

Ноилож, устознинг зуғумлари билан бир куни Тилак ака рус тилида Нозим Ҳикматнинг ана шу драмаси босилган китобни кўтариб кириб келдилар. Драмада Фарҳод тимсоли асосий ўринга кўтарилган. Шунга асосланиб, камина Тилак Жўрага бир ғоя айтдим: “*Нозим Ҳикмат бу асарини ёзишда Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин”идан эмас, айнан Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”идан таъсирланган, шуни кўтариб чиқиш керак!*”

Драма шундай талқин қилинди. Диссертация ҳимояси олдидан бир куни Тилак ака яна уйга чиқдилар: “*Ана, Радий Фиш оппонентлик тақризида айнан шу фикрга эътироз қилибди. Мен тайёрлаган жавобни ҳам кўриб берасиз энди*”. Ғайбулла ас-Салом, Нажмидин Комиловлар ҳамма шогирдларига оппонентга қандай тарзда силлик, иззат-хурматни жойига қўйган ҳолда жавоб қайтаришни яхши ўргатишар эди. Тилак ака ҳам шундай дипломатик бир жавоб тайёрлаб, амалда ўз фикрларида қатъий қолдилар. Радий Фиш ҳам бу нозикликни илғаб, қулиб қўйдилар.

Ҳимоядан кейин орадан беш йил ўтди. 1991 йили Ўзбекистонимизда “Навоий йили” бўлди. Бир куни кўнғироқ қилиб қолдилар: “*Нозим Ҳикматга Алишер Навоийнинг таъсири ғояси сиздан чиққан эди. Диссертациянинг ўша қисмини тайёрладим, бир устидан ишлаб, у-бу янгилик қўшиб берсангиз, иккаламизнинг номимиздан чиқса*”. Шу тариқа “Алишер Навоий ва Нозим Ҳикмат” деган мақоламиз чоп этилди.

1970 йили Ғайбулла ас-Салом ташаббуслари билан ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг Журналистика факультетида “Таржима назарияси ва амалиёти” кафедраси ташкил этилганда, дастлаб бор-йўғи уч киши ишлаган: кафедра мудири, яъни домланинг ўзлари, яқиндагина “Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати” мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақият билан ёклаган Нажмиддин Комилов ҳамда факультетда сиртдан таълим олаётган Тилак Жўра. Бу “уч оғайни ботирлар” шундай ўзига хос ҳамкорликни йўлга қўйишдики, матбуотда кўп-кўп мақола ва тақризлар айнан шу уч имзо билан чоп этиладиган ҳам бўлди. Кафедра Тилак акани таржимашуносга айлантирди.

Иккинчи илмий йўналишлари – адабий таъсир қонуниятларини ўрганиш эди. Ўзбек адабиётида сарбаст шеърнинг юзага келишини олимлар, бу фақат Владимир Маяковскийнинг таъсирида юз берган, деб ҳисоблаб келар эди. Тилак Жўра бу фикрнинг хато эканини айтиб, бунда Нозим Ҳикмат шеърятининг ҳам катта таъсири бўлганини исботлаб бердилар.

Таржимонликлари – алоҳида масала. Буни устоз Ғайбулла ас-Салом зўр қилиб айтиб қўйганлар: “*Ахир, Тилак Жўрасиз қандай дор ул-таржима бўлсин?!¹*”

Таржима – савобли ижод тури. Бироқ шўро даврининг сўнгги ўн йилликларида у адабиётда зимдан тарғиб этиб келинаётган миллий озодлик ҳаракатининг зўр бир тарғибот қуролига айланиб улгурган эди. Шоирлар очиқ-ошкор айтолмайдиган дардини ўзга тиллардаги шеърятдан излар, топса, ўшани таржима қилишга уриниб қолар эди. Таржимани чоп этиш – осонроқ. Қайсидир гап “қитмироқ” тарзда айтилган бўлса ҳам, ахир, буни бошқа халқ шоири, тамоман бошқа макон ва замонда туриб айтган-ку. Айнан таржима қилмасанг, яна бўлмайди. Лекин таржимоннинг дарди

¹ Ас-Салом Ф. Эслатилган мақола, 11-бет.

ўша фикрни ўз халқига етказиш, одамларнинг кўзини очиш бўлгани бугун ҳеч кимга сир эмас.

Маҳмуд Саъдий деган акамиз, ҳатто ўша пайтларда “пролетариат дохийлари” асарларидан доно-доно, лекин ўша пайтдаги ҳаётга солиштириганда, тамоман тескариси қилинаётган ғояларни топиб, таржима қилар ва газетада бостирар эди. Ўқиган киши, табиийки, бу тузумда сўз бошқа-ю, амал бошқа экан-да, деган хулоса чиқарар эди. Цензура “ғинг” дея олмас эди, таржима аслига тўғри бўлса, бас-да.

Тилак Жўра бирон-бир шеърни қалам ҳақи олиш учун таржима қилмаган. Турк шоири Ошиқ Вайсалнинг “Ҳаммамиз ҳам бир юртнинг авлодларимиз” шеъри амалда Туркия туркларига мўлжаллаб ёзилган. Лекин мустамлака исканжасида азоб чекаётган бир миллатнинг вакили бўлиб ўқиб кўрсангиз, унинг, лоақал:

*Бирлашайлик бир байроқнинг остида,
Биз туркларнинг иккилик йўқ зотида.
Ёниб ёндирайлик она Ватанда,
Ҳаммамиз бир халқнинг авлодларимиз, –*

деган сатрлари зимдан нимага чорлаётганини англаб оласиз.

Ёки Тавфиқ Фикратнинг “Миллат кўшиғи” шеърини олайлик.

*Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир биз бошлаган йўл,
Эй, ҳақ, яша, эй севишли миллат, яша, бор бўл! –*

сатрлари такрорланиб келган бу шеърнинг: “*Борлигимиз жабру жафодан бўлди минг пора, Санчилди муқаддас Ватаннинг бағрига бизиз*”, “*Ҳар онда гўзал сийнага ханжар санчарлар, Топмасак чорасин, юртни буткул янчарлар!*”, “*Кел, эй дўсти азиз, мушфиқ онанг мени чорлар, Қутқар, у шўрликни ночорлик, зўрлик зулмидан*”, “*Мангу мерос бўлса ҳам аждодлардан бу чаман, Оч-яланғоч яшайсан, чўчиб ҳатто қўлқандан*”, “*Не-не ҳақсизликни кўрдинг... Ҳайҳот, буми қонун! Беҳад қашшоқланиб қолдинг... Ҳайҳот, буми давлат?*” – каби сатрлари бомба каби портлаётганини тасаввур қилсак, бу ифодаларда акс этган таржимоннинг дарди шоирнинг дардидан кам эмаслигидан далолат эканига ҳеч қандай шубҳа қолмайди.

Бу сўз устаси турк, рус, қорақалпоқ, Лотин Америкаси шоирларидан таржималар қилди. Улар матбуот саҳифаларида сочилиб ётибди. Уларнинг ҳаммасини йиғса, бир ажиб тўплам бўлади, албатта.

Тилак Жўранинг **мураббийлигини** ҳам айтиб ўтмасак, бўлмас. Бу жиҳатдан у киши университет ёки институтларнинг биз билган рисоладагидек муаллимларига асло ўхшамас эди.

Мана, бу борада Ғайбулла ас-Саломнинг қарашлари: “*Тилакжон етмишинчи йилларнинг ўрталарида аспирантурага кирди. Бу салоҳиятли йигитнинг сиймосида бир-бирига зид икки оқим дучлашгандай бўлди. Шоирона ҳурфикрлик билан мирзақуруқ олимлик ақидапарастлиги. Қанчалик тиришмайлик, мажнунваши шоирга олимликнинг сипо фикрлаш йўригини юқтира олмадик. У шоир бўлиб қандай тафаккур қилса, дарсларда домла, маърузачи мақомида ҳам шундай “сайраб” юборарди...*”¹

¹ Ас-Салом. Эслатилган мақола, 9-бет.

Нажмиддин Комилов эса бундай деб ёзадилар: “*Оддий мулоқотда андак дудуқланиб, тез-тез гапирадиган Тилак маърузада яйраб гапирар, ажаб-товур бир энгиллик билан тингловчиларга мураккаб илмий муаммоларни тушунтириб берарди*”¹.

...Бир куни маҳаллада кўришиб қолдик.

– “Шақу” да шеърларим чиқди, ўқидизми? – дедилар.

– Шеърларингиз қаерда чиқди? – деб сўрадим.

– “Шақу” да!

– “Шақу” да? – деб қайтариб сўрадим.

– Ҳовва, “Шақу” да, “Шарқ юлдузи” да-да...

Тилак ака кўнгил одами эдилар. Бу кўнгил кўп эзгу нарсаларни истар эди. Шоирнинг Ғайбулла ас-Саломга бағишланган “Шеърийат” сарлавҳали шеърида:

Икки дунё етолмас кўнгилдаги тилакка, –

деган ажиб мисра бор. Бу соҳиби қалам ижоди билан тўлиқ танишган киши унинг кўнгилдаги бу тилак айнан нималардан иборат эканини билиб олади, албатта.

Умрининг сўнгги кунларида дўстлари Тошкентдан бориб, телевидение учун шеър ўқитишди. Шеър ўқий-ўқий, охири чарчадилар, чоғи, қутилмаганда: “Қолганини қирда айтаман”, – дедилар. Шу жойи ҳам эфирга узатилди.

Шоир туғилиб ўсган Саёт қишлоғида қабристонни “қир” дейишар экан. Чунки темир йўлнинг нариги томонидаги қирни мазор учун танлашган экан-да. Шунинг таъсирида 2009 йили “Тилак Жўранинг сўнгги тилаги” деган қуйидаги тўртлик қоғозга тушган эди:

*Қирда – мазор, отам ётибди,
Борсам, ортга қандай қайтаман?
Шеър бўғзимга тиқилди охир,
Қолганини қирда айтаман.*

2015 йили эса Тилак Жўранинг ўғиллари – Орифжонга бағишланган “Зурриёт” тўртлиги битилди:

*Тилак Жўра ўлган эмас, ўғли – Орифжон
Қўриқлайди китоблари – қўраларини.
Бухорода – жисми, руҳи доим – Тошкентда,
Зурриёти сўраб турар жўраларини.*

Камина ҳам Тилак ака ишлаган ана шу Журналистика факультетида ўқиганман. Шу кафедранинг шоғирдиман. Диссертациямга Нажмиддин Комилов илмий раҳбар, Ғайбулла ас-Салом эса илмий маслаҳатчи бўлганлар. Шоир деганда дастлаб кўз олдимга Тилак Жўра келадилар. Чунки шоирлардан бу кишидан яқинроқ танишим йўқ эди.

Кейинчалик Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида бу фоний дунё неъматларидан батамом воз кечган кўп дарвешлар ҳақида ўқидим. Ўқиш – бошқа, кўриш – бошқа. Ўша буюк шайхларнинг дунёдан воз кечиш даражаси бўлса, Тилак Жўрачалик бўлгандир, деб ўйлайман

¹ Комилов Н. Эслатилган мақола, 14-бет.

баъзан. Ахир, ижодда бир даражага эришиш учун нималардандир воз кечиш керак-да. Бусиз ҳеч имкони йўқ.

Тилак ака бу ҳаётнинг устидан кулиб яшадилар. Минг афсуски, баъзан ҳаёт ҳам у кишидан бинойигина ўч олди, чамамда. Ўзларининг 47 йиллик умрлари мобайнида у киши билганлар хотирасида абадий қолдилар. Кўплаб мухлислар орттирдилар. Ҳозир ҳам матбуотда у кишининг шеър, мақола ёки таржималари босилса, катта қизиқиш билан ўқилади.

Бир ижодкор бахти бўлса, шунча бўлар-да.

Султонмурод ОЛИМ,
адабиётшунос, “Нақшбандия”
журнали бош муҳаррири

Тилак ЖўРАнинг туркчадан қилган таржималаридан намуналар

Ошиқ ВЕЙСАЛ

(1894–1973)

ҲАММАМИЗ ҲАМ БИР ЮРТНИНГ АВЛОДЛАРИМИЗ

*Нега бу завголар, чиркин туюшлар,
Ҳаммамиз бир юртнинг авлодларимиз.
Йўлимизда тўғон бўлар бу ишлар,
Ҳаммамиз бир юртнинг авлодларимиз.*

*Бирлашайлик бир байроқнинг остида,
Биз туркларнинг иккилик йўқ зотида.
Ёниб ёндирайлик она-Ватанда,
Ҳаммамиз бир халқнинг авлодларимиз.*

*Нишон олиб ўз туғишган қардошинг,
Ўзингга тегмасин отган ул тошинг,
Бизга зарарлидир беҳуд уришинг,
Ҳаммамиз бир халқнинг авлодларимиз.*

*Ҳар ким илм дарёсида сузганда,
Боқиб ойга, чиқиб атроф кезганда,
Эҳ, бизнинг йўлларимиз озмиди,
Ҳаммамиз бир халқнинг авлодларимиз!*

*Илму шуур дарёсида толайлик,
Атрофга боқиб ибрат олайлик.
Бирликда дардларга дармон бўлайлик,
Ҳаммамиз бир халқнинг авлодларимиз!*

*Китоблар ёзилмиш насиҳат тўла,
Бирликда кучлидир ёшликнинг қўли.
Ёшларга омонат Отатурк йўли,
Ҳаммамиз бир халқнинг авлодларимиз!*

*Сўйлар Вейсал, айтганидан воз кечмас,
Ифлос чашмадан ҳеч ким сув ичмас,
Қаноти бўлмаса қушлар-да учмас,
Ҳаммамиз бир юртнинг авлодларимиз!*

Фозил Ҳусни ДОҒЛАРЖА

(1914–2008)

ТЎХТАГАН СОАТ

*Қадимдан хотинлар таширди
олтин кўзаларни бошларида.*

*Бу нақадар гўзалдир
У лаззат у шифо
У таъсир йўқ энди*

*Қадимдан кечалар жуда чарогон эди
Кундуз жуда ёруғ эди
Йўқ энди вақтнинг сўнгсизлиги
Чироқлар-ла хаёлни қочирдик*

*Қадимдан энг буюк одамлар
Игна учи билан безатарди тоғлардай мозорларни
Йўқ энди бизни паришон этар
Ўлмоқ сабри*

СЎНГГИ БОШОҚЛАР

*Сизларни эслашни истамам
Тепамиздан ўтаркан булутлар
Денгизлар узра бир ойдинлик
Тонглардан узоқ ва эрта*

*Сизларни тушунмоқ истамам
Далалардан оқаркан даралар
Ва чиркин тоғларки самолар
Сўнгсизликдан баҳс этар*

*Сизларни йўқотмоқ истамам
Туманлар босаркан уйларни
Надомат-ла ошкор бўлади
Вужуднинг мажхул уйқулари*

Ризо Тавфиқ ФИКРАТ

(1869–1915)

СЎЛГИН БАҲОР

*Баҳор бўлсин, баҳор бўлсин, бу кўнглим,
Бироз кулсин ва шодлансин дер эдим.
Бу дунё бир фараҳлансин дер эдим,
Баҳор бўлди, бутун лаззат-ла, кўрдим,
Жаҳон шондир, беҳиштан нишондир,
Фақат кўнглим яна сўлгин хазондир.*

*Барча жилоси-ла, оҳанги-ла гулишан
Кулар нашъа-ла, лекин менга гамгин,
Табиат-да кўзимда гамли, чиркин,
Совуқ бир ҳаво, даҳшатли кафан,
Қандай сармаст оқар ёнимдан анҳор,
Менинг кўнглим эрмас бундан хабардор.*

*Дарахтлар-ла безанмиш кенг уфқдан
Эсан еллар, совуқ гўё нафасдай,
Кўк кўринар менга бир тор қафасдай,
Изгирилар ҳамон келар уфқдан,
Кезар бир дард, мусибат бу ҳавода,
Билмам бу не, нима бордир фазода!..*

*Узоқдан бир ҳасратли нидо келар,
Гўдак йиғлар, англарсан бу бўғиқ сас,
Кўнглим тўлар, бошқа бир сас эшитмас,
На булбулни, на гўзал қўшиқ тинглар –
Келган саслар буткул гамдир, кадардир...
Чечаклар-ла очилмиш яралардир.*

*Бўғар экан руҳни совуқ изгирин,
Кеча эрмас, кундуз бўлсин дер эдим,
Баҳор бўлсин, баҳор бўлсин дер эдим,
Баҳор бўлмас бундан ортиқ нашъали,
Нима учун аримас дард, малолим,
Не учун шод бўлмас кўнглим, хаёлим.*

МИЛЛАТ ҚЎШИҒИ

*Борлигимиз жабру жафодан бўлди минг пора,
Санчилди муқаддас ватаннинг бағрига бигиз.
Бирликда топайлик дардга бирор-бир чора,
Жони бир, қони бир, шони бир биродарлар – биз!*

*Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир биз бошлаган йўл,
Эй, ҳақ, яша, эй севикли миллат, яша, бор бўл!*

*Кел, эй дўсти азиз, мушифиқ онанг мени чорлар,
Қутқар, у шўрликни ночорлик, зўрлик зулмидан,
Сенга боқиб, жисми қалқиб, эл-юрт зорланар,
Ўзни асраб четда турсак – оғир ўлимдан!*

*Ҳар онда гўзал сийнага ханжар санчарлар,
Топмасак чорасин юртни буткул янчарлар!*

*Зулмининг тўпи бўлса, ўқи-ю қалъаси бўлса,
Ҳақнинг-да букилмас қўли, сўлмас юзи бордир,
Кўз юмма қуёшдан нури қанча қора бўлса,
Сўнмас ҳар кечанинг-да ёруғ кундузи бордир.*

*Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир биз бошлаган йўл,
Эй, ҳақ, яша, эй севикли миллат, яша, бор бўл!*

*Мангу мерос бўлса ҳам аждодлардан бу чаман,
Оч-ялангоч яшайсан, чўчиб ҳатто кўлкангдан,
Энг буюк шарафдир миллат тугини тутсанг,
Силкин, эй, жаҳолат чанги учсин елкангдан.*

*Инсонлигин паймол этган олчоқларни йиғ ва ос,
Биллоҳ, ерда яшаш қуртдай судралмоқ эмас!*

*Не-не ҳақсизликни кўрдинг... Ҳайҳот, буми қонун!
Беҳад қашшоқланиб қолдинг... Ҳайҳот, буми давлат?
Давлат-да, қонун-да, йўқ, энди керак эрмас,
Ахир, етар энди бундайин зулми жаҳолат.*

*Миллат йўлидир, ҳақ йўлидир биз бошлаган йўл,
Эй, ҳақ, яша, эй севикли миллат, яша, бор бўл!*

Георгий ТОВСТОНОГОВ

(1915–1989)

САҲНА КЎЗГУСИ

*Рус тилидан
Жўра МАҲМУД
таржимаси*

Машҳур рус театр режиссёри ва назариётчиси Георгий Товстоногов номи-ни жаҳон маданий жамоатчилиги яхши билади. У Петербург Катта драматик театрига ўттиз йилдан кўпроқ раҳбарлик қилиб, “Эзоп” (Г.Фигейредо), “Генрих IV” (У.Шекспир), “От ҳақида қисса” (Л.Толстой), “Телба” (Ф.Достоевский), “Очилган кўриқ”, “Тинч Дон” (М.Шолохов), “Уч опа-сингиллар”, “Ваня тоға” (А.Чехов), “Ревизор” (Н.Гоголь), “Хонума” (А.А.Цагарелли), “Серғайрат киши-лар” (В.Шукшин) каби кўплаб спектакллари саҳналаштирган.

Гарчи Товстоногов узоқ йиллар бир театрда муқим ишлаган бўлса-да, унинг ижодий репертуаридан долзарблигини йўқотган, эскирган спектакллари топиш амримаҳол. Мавзу ва жанр ранг-баранглиги, янги актёр ва саҳна ижодкорларини кашф этиш – Товстоногов режиссурасининг асосий тамойилларидан биридир.

Георгий Товстоногов 1915 йил Тифлис шаҳрида туғилган. Отаси Александр Товстоногов рус дворянларидан бўлиб, темир йўллар муҳандиси, онаси Тамара Полташвили эса Тифлис опера театрида актриса бўлиб ишлайди. Георгий Тифлисте ўрта мактабни тамомлаб, Темир йўллар институтига ўқишга киради. Унинг амакиси санъаткор бўлиб, Тифлис рус театрида актёр бўлиб ишлар ва ёш Георгийни кўпинча ўзи билан репетиция ва спектаклларга олиб борарди. Георгий театр санъатига шу қадар муҳаббат кўядики, Темир йўллар институтидаги ўқишини ҳам ташлаб, 1931 йил Тифлистеги Рус ёш томошабинлар театрига актёр бўлиб ишга киради, асосий вазифасидан ташқари режиссёр ёрдамчиси бўлиб ҳам ишлайди. Ўша вақтлар мазкур театр директори машҳур болалар шоири Самуил Маршак эди. 1933 йили Георгий мустақил равишда А.Чеховнинг “Илтимос” асарини саҳналаштириб, театр жамоатчилигининг назарига тушади. Шу йили театр жамоасининг ташаббуси билан Москвадаги Давлат театр санъати институти (ГИТИС)нинг режиссёрлик бўлимига ўқишга киради. Бу ерда у Тошкент театр ва рассомлик санъати институти (ҳозирги Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти)да кўп йиллар режиссура фанидан сабоқ берган Иосиф Радун билан бирга ўқийди,

Андрей Лобанов, Алексей Попов каби тажрибали театр педагоглари қўлида таҳсил олади. Ўқишни муваффақиятли тамомлаган Георгий 1938–46 йиллари Тифлисдаги Рус драма театрида режиссёр, шу ердаги театр санъати институтида ўқитувчи бўлиб ишлайди. 1946 йили уни Москвадаги Болалар марказий театрига режиссёр сифатида ишга таклиф қилишади, орадан уч йил ўтиб, Петербургдаги Ёшлар театрининг бош режиссёри этиб тайинланади. Сўнг А.С.Пушкин номидаги театрда “Ҳаётбахш ўлим” (В.Вишневский) спектаклини саҳналаштириш орқали машҳур режиссёрлар қаторидан ўрин эгаллайди.

Георгий Товстоногов 1956 йили Петербургдаги Катта драматик театрининг бош режиссёрига айланади ва умрининг сўнгига қадар шу даргоҳда ижод қилади.

Товстоногов бутун ижодий йўли давомида улуғ театр ислохотчиси К.С.Станиславский таълимотига таяниб иш қўради ва у кашф этган система ҳамда назарий қўлланмаларни амалиётга татбиқ этади. Актёрлик санъатидаги “Система” деган тушунчани у “Метод” ва “Методология”, яъни “Усул” ва “Услугият” атамалари билан алмаштиради. Айниқса, у саҳналаштираётган спектаклларида Станиславскийнинг “Актёрнинг ўз устида ишлаши” китобидан унумли фойдаланишга ҳаракат қилади. “Ҳар бир актёр ёки режиссёр репетиция жараёнига киришар экан, “услугият” деган сўз ўз-ўзидан ҳеч нарса ни ўргатмайди, – дея таъкидлайди у. – Фақат уни чуқур англаб, ўзлаштириб олиш лозим, шундагина услубият актёрнинг ички сезгиларини уйғотиб, ижрода тўғри ечим топишига кўмак беради”. Яъни актёр репетиция чоғи ташқи кўриниши, хатти-ҳаракати, ички имкониятлари ва яратилаётган тимсолнинг руҳий ҳолатидан келиб чиқиб, мутлақо бошқа инсонга айланади ва бунда режиссёрнинг хизматлари беқиёс бўлади. Режиссёр айнан кўрсатиб бериш билан эмас (бу актёрни тақлидга ўргатади), фикрий ёрдами, тушунтириш орқали актёрни илҳомлантиради. Тасвирланаётган персонаж – шахснинг дунёқараши, феъл-атворини назарда тутиб, ташқи ифодалар қидириш, образ ҳолатига мос ҳаракатлар топиш, актёрнинг руҳий ва жисмоний имкониятларини узвийликда ривожлантириш Товстоногов режиссурасининг асосини ташкил этади. “Мен инсон руҳиятини безовта қилувчи психологик театр тарафдориман” – деган эди Товстоногов ва бу ибора унинг бир умрлик ижодий шиорига айланган эди.

1989 йил 23 май куни Петербург Катта драматик театрида Фридрих Дюрренмат асари асосида саҳналаштирилган “Кекса хонимнинг таширфи” спектаклининг премьераси бўлиши керак эди. Товстоногов кечки спектакль олдидан саҳнани яна бир карра кўздан кечириб, томошанинг айрим воқеаларига аниқлик киритади. Сўнгги спектаклда кўришгунча, деб ҳамма билан хайрлашади-да, бироз ҳордиқ чиқариш учун уйига йўл олади. Шаҳардаги Суворов номидаги хиёбонга етиб келганида машинаси туйқус тўхтаб қолади. Шу онда улуғ санъаткор Георгий Александрович Товстоноговнинг бедор юраги ҳам уришдан тўхтаган эди.

Товстоногов нафақат етук режиссёр, балки моҳир театр назариётчиси ҳам эди. Унинг икки жилдли “Саҳна кўзгуси” (“Зеркало сцены”) китоби бўлажак актёр ва режиссёрлар, саҳна педагоглари ва театршунослар учун зарур манбадир. Унда муаллиф театр билан боғлиқ шахсий кузатувлари, тажрибалари, шунингдек, репетиция ҳақидаги таассуротларини баён этади. Қуйида эътиборингизга мазкур китобдан айрим боблар ҳавола этилмоқда.

Таржимондан

“Учрашувлар табиати” тўғрисидаги мулоҳазалар

Мен учун театрнинг сирли томони шундаки, актёрнинг репетиция вақти бир қиёфадан бошқа бир қиёфага дўниши (“перевоплощение”), ички ва ташқи ҳолатининг ўзгариши натижасида сахнада янги, кутилмаган вазият ҳосил бўлади ва бу жараён актёр маҳоратининг мезони саналади. Ҳамма гап уни қандай амалга оширишга боғлиқ. Биз кўпинча дақиқа сайин ўзгарувчан шарт-шароит, тигиз фурсат, вазият ва ҳолатларга эътиборсиз бўламиз. Фақат ҳақиқий санъатгина асов вақтни жиловлаши, муайян муддатга тўхтатиб туриши мумкин.

Саҳна ижодкорларининг томошабинлар билан учрашуви – поэзияни моддийликка айлантирувчи учрашувдир. Шунинг назардан қочирмаслик керакки, учрашув хусусиятининг ўзгариши театр моҳияти ва унинг жамиятда тутган ўрнини белгилайди.

Театрга келувчи томошабин спектакль муаллифлари таклиф этаётган тасаввурдаги вақт бирлигида яшашга мажбур. Спектакль бошлангач, унинг кундалик икир-чикирлар билан боғлиқ шахсий соати тўхтади, энди у бутунлай бошқа ҳаётнинг бир парчасига айланади. Театрнинг вазифаси – томошабин шуури, онг остига таъсир кўрсатиш орқали, унинг ғайриихтиёрий сезги ва ҳиссиётларини уйғотишдан иборат.

“Актёрнинг сахнавий сезгиларидан ташқари, залда ўтирган томошабин сезгиларини ҳам ўрганиш керак”, – деган эди К.С.Станиславский. Театр – кўнгилочар томоша, шунингдек, фикрий кувватни бирлаштирувчи санъат ҳамдир. Аксарият томошабинлар одатда дам олиш ёки ҳордиқ чиқаришни мўлжаллаб театрға келади, аммо томоша қандай яқун топишини аниқ тасаввур қилолмайди. Чунки биз, санъаткорлар хатти-ҳаракатимиз, ижро маҳоратимизни аввалдан режалаштиришга қодир эмасмиз. Театрда ҳам шундай: ҳамма нарсани олдиндан белгилаб, сўнгра спектакль сахналаштириш мумкин эмас, барчаси тахминий режаларга таянган ҳолда рўй беради. Бироқ томошабиннинг театрға келишдан асл мақсади – кўнгилхушлик эканини унутмаслик лозим. Тўғри, вазиятга қараб томошабиндаги бу хоҳиш ортиши ёки камайиши мумкин, театр буни ҳисобга олиши зарур. Назаримда ҳозир биринчи ҳолат устувордек; муסיқий спектакллар, концерт-шоулар, кўнгилочар томошаларга қизиқиш ортиб бораётгани фикримни тасдиқлайди. Албатта, бу ўринда одамларнинг моддий шароити яхшиланиб бораётгани, ҳаётнинг тинч-осудалиги, бир сўз билан айтганда, ижтимоий муҳитнинг барқарорлиги муҳим роль ўйнамоқда. Шундай шароитда айрим театрлар томошабин эҳтиёжини қондириш учун кўнгилочар томошаларнинг турли-туман шакллариға мурожаат қилиши табиий. Лекин драматик театр зиммасидаги масъулиятни чуқур англаса, муסיқий, пластик услубдаги асарларда ҳам ўз ғояси, мақсаду маслагини ифода этиши мумкин. Мисол учун театримизда сахналаштирилган “Хонума” спектаклининг мавзуси юзакироқ бўлишиға қарамай, шўх қўшиқ, рақс, пластик ҳаракатлар ёрдамида асар қаҳрамонлари мураккаб қарама-қаршиликларни енгиб ўтадилар. Мазкур асар томошабин тасаввурини уйғотиб, фикрлашга, мушоҳадаға чорлайди деб ўйлайман.

Театр ўхшатиш, тақлид, қиёсийлик, ташбехлар замириға қурилган санъат бўлиб, у ижодкорлар тасаввурига асосланади. Театр чинакам

* Журнал варианты. Манба: Товстоногов Г. Зеркало сцены (в двух томах). 2 том. – Ленинград: Искусство (Ленинградское отделение), 1984.

хаётнинг ўзини эмас, томошабин ҳис-туйғуларига таъсир этиш орқали ҳақиқийга ўхшаш ҳаётни акс эттиради. Театр намоиш этаётган асарга томошабин ишониши учун саҳна билан зал ўртасида фикрий мулоқот ҳосил бўлиши лозим, шундагина икки ўртада ўзаро ишонч муҳити пайдо бўлади. Саҳнада томошабинга таниш вазият, ҳолат, мавзулар кўрсатилса, залда ўтирганлар кўз ўнгида рўй бераётган ҳодисаларга қизиқиш уйғонади, яъни саҳна билан томошабин ўртасида кўприк ўрнатилади. Буни “жонли фикрий мулоқот кўприги” дейиш ҳам мумкин.

Томошабин ҳам ўз навбатида шундай вазиятни кутади, кундалик турмуш исқанжасидан халос бўлиб, тўқима ҳаёт оғушига шўнғишни истайди. Сиз билан биз томошабинни ана шу сирли оламга олиб кироламузми-йўқми, асосий масала шунда. Томошабин “Отелло” ёки “Ҳамлет” спектакллари томоша қилар экан, хаёлан улар яшаётган замонга тушиб қолади. Албатта, томошабинларни ўз ҳаётидан узилиб, бошқа қисмат, тақдирларга ошно этиш учун, аввало, актёрни кундалик ташвишларидан халос этиш, муаллиф томонидан берилган шарт-шароитда яшашга ўргатиш лозим. Бунинг учун эса биз, режиссёрлар актёрнинг онг остида мудраб ётган ижодий кайфиятини уйғотишимиз, илҳомини кўзгашимиз зарур. Актёр ва режиссёрнинг вазифаси томошабин қалби, онгу шуурини қитиқловчи, безовта қилувчи ўйин – томошани ўйлаб топишдан иборат. Шунинг учун у ёки бу спектаклга қўл уришдан аввал томошабин қизиқишлари, хоҳиш-истаклари ҳақида ўйлашимиз шарт. Яъни шу мавзу, шу ғоя бугун улар учун қанчалик зарур?

Театр мухлиси ҳар бир спектакль ибтидосида асар оҳанги, овоз пардаларини илғаб олиши лозим. Акс ҳолда спектакль бошланса-да, томошабин ўй-хаёли бошқа нарсалар билан бандлигича қолаверади. Ҳар бир спектаклнинг узлуксиз хатти-ҳаракатини олий мақсадга бўйсундириш, барча компонентларини асарнинг ғоявий мақсадига йўналтириш – режиссёрнинг асосий вазифаси.

Шу ўринда Андрей Гончаровнинг сўзларини эслаш жоиз: “Томошабин спектаклдан қанчалик кўп маълумот олса, ундаги қизиқиш шунчалик ортади. Саҳна билан томоша зали ўртасида қизгин мулоқот ўрнатилиши учун режиссёр воқеаларнинг шартли ечими, муносабатларнинг муболаға, рамзийлик, бўрттириш, муқояса, мутойиба, ташбеҳ каби саҳнавий шакллари топиши шарт”.

1976 йил

“Касбдошлар билан учрашув”

Мен бир гуруҳ ёш режиссёрлар билан учрашув чоғи шундай саволни ўртага ташлайман: “Спектакль устидаги ишни нимадан бошлайсиз?” Табиийки, жавоблар турлича бўлади.

Биринчиси: “Мен асарда берилган шарт-шароитни ўрганишдан бошлайман”, – дейди. Иккинчиси: “Мен давр ва маконни ўрганаман”, – дейди. Учинчиси эса: “Шу спектакль орқали бугун томошабинга нима демоқчи эканимни аниқлаб олишим керак”, – деб жавоб қилади. Бошқа бир режиссёр: “Пьесанинг мавзусини аниқлашга киришаман ва “нима бўляпти”, “нима учун”, “нега шундай бўляпти” каби саволларга жавоб ахтараман”, – деган фикрни билдиради.

* Манба: Товстоногов Г. Беседы с коллегами. –М.: Союз театральных деятелей РСФСР, 1988.

Шунда мен ҳайратланиб, саволга ўзим жавоб бераман: “Биронтангиз Олий мақсад ҳақида оғиз очмадингиз. Спектаклда Олий мақсад мазкур асарни қандай эзгу ниятларни кўзлаб саҳналаштирмоқчиман деган масаланинг ечимидир”.

Хўш, режиссёр Олий мақсадга эришиш учун нималарга аҳамият қаратиши

лозим? Энди шу мавзу атрофида баҳоли қудрат фикр юритмоқчиман.

Ҳар қандай театр режиссёрининг янги асар саҳналаштиришдан асосий мақсади ўзи билан бир жамиятда яшаётган замондошлари қалбига йўл топишдан иборат. Замондош қалби ва тафаккурига қай тарзда осон кириб бориш мумкин? Саҳна санъатининг давр билан ҳамнафас бўлиши учун нима қилмоқ керак?

Театрнинг қандай санъат экани ва томошабин ундан нималар кутишини барчамиз яхши биламиз. Аммо ҳар сафар янги театр мавсуми бошланиши билан саҳна ижодкорлари олдида кўплаб саволу жумбоқлар пайдо бўлади. Зотан, театрнинг табиати шундай: кечаги муаммолар бугун эскирса, бугунги муаммолар эртага аҳамиятини йўқотади. Ҳар бир спектакль ўн, юз, минг марта ўйналиши мумкин, аммо такрорий спектакллар билан театр санъатини яратиб бўлмайди. Фақат жонли актёр ва томошабиннинг мулоқотигина жонли театрни вужудга келтиради.

Кейинги йилларда “театр эски қолиплардан кутулиб, янгича нафас олмоқда” каби гап-сўзлар бот-бот қулоққа чалинмоқда. Бу фикр тарафдорлари сўзларининг исботи ўлароқ айрим театрларда пардалардан воз кечилаётгани, декорация ва саҳна унсурларининг шартлиликка асосланаётгани, шунингдек, спектаклларга кинопроекциялар ва бошқа замонавий технологияларнинг кириб келаётганини рўқач қилишади.

Дарҳақиқат, ўтган йиллар мобайнида театрнинг жанр имкониятлари кенгайди, янги услубу йўналишлар пайдо бўлди. Бу бир жиҳатдан шакл устида изланишлар давом этаётганини англатса, иккинчи томони “ҳар қандай янгилик тақлидчиликни пайдо қилади” деган ақида тўғрилигини исботлайди. Айтайлик, пардасиз ўйналувчи янги спектакль дунёга келди. Устаси фаранг “хунарманд ҳамкасблар” дарҳол “ҳамма гап пардада экан” дея биров топган янгиликни ўзлаштириб, спектаклларни пардасиз саҳналаштиришга киришиб кетдилар. Аммо биз, профессионаллар янгиликнинг моҳиятига эътибор қаратиб, ўз-ўзимизга савол беришимиз керак эмасми? Савияси паст спектаклларда ғашимизни келтирувчи нарса – томошанинг пардаси эмас, мустақил бадиий фикр, фуқаролик масъулиятининг йўқлигида-ку, асли? Агар ҳамма масала пардага боғлиқ бўлганида, бунини осонгина ҳал қилиш мумкин эди.

Шартли декорациялар, мафтункор оқ қайинлар, айланадиган ёки қотиб қолган саҳна спектаклнинг янгича ёки эскича кўриниши, ёрқин ёки рангсизлигини белгиламайди. Қаердаки саёз фикрли, ғоявий бўш спектакль пайдо бўлса, ўша ерда театрнинг фожиаси бошланади.

Агар театр ҳақиқатдан йироқлашса, ҳаётнинг жўшқин поэтикасини изламаса, ижодкорда кузатувчанлик салоҳияти бўлмаса, борликни тафаккур чиғириғидан ўтказмаса, саҳна асари таназзулга учрайди.

Ҳар соҳада бўлгани каби театрнинг ҳам “душмани” бор. Исталган режиссёрни ярим тунда уйғотиб, “ўша душман ким?” деб сўрасангиз, ҳеч иккиланмай “драматургия”, дея жавоб беради.

Мана қарийб икки ярим минг йилдан бери, яъни театр пайдо бўлганидан то шу вақтгача драматургия юксак чўккиларни эгаллашда театрға халақит бериб келади. У ҳамиша “орқада қолиб кетади”, “ҳамиша қарздор”, “шиддатли замон билан бирга қадам ташламайди”...

Ҳозир ҳам худди шундай. Агар мен ёки касбдошларимга тўсатдан “Қорбобо” рўпара келиб қолса ва “сенга нима совға қилай?” – деб сўраса, ҳеч иккиланмай жўровоз бўлиб, “яхши пьеса” деган бўлардик. Шундай пьеса бўлсинки, унда сўзлар кам бўлиб, фикрлар тўлиб-тошсин. Шундай асар бўлсинки, инсониятни гўзаллик сари яна бир қадам яқинлаштирасин. Лекин мен мана шу асрий анъана, одатий фикрларга ақалли бир марта бўлсин қарши чиқмоқчиман. Албатта, замонавий театр тўғрисида сўз кетганда, бир ҳовуч таъна тошларини драматургларга қарата отишдан-да хузурлироқ ҳиссиёт бўлмаса керак: “Биз, театрлар кўпчиликмиз, яхши пьесалар эса оз”, “биз ёрқинмиз, пьесалар эса туссиз”, “биз турличамиз, пьесалар бир хил”.

Ғайритабиий бир манзарани тасаввур қилиб кўрайлик: ҳар бир адабий бўлимда бадиий қийматига кўра “Чайка” (А.Чехов) ёки “Ҳаётбахш ўлим” (В.Вишневский) билан бўйлаша олувчи учтадан асар саҳнага чиқиш учун навбат кутмоқда. Шунда ҳам театрлардаги бўш ўринлар учун айбни драматурглар гарданига юклаш адолатдан бўладими?

Ҳар сафар театр тўғрисида гап кетганида, рақамлар ва сийқаси чиққан иборалар такрор-такрор айтилаверади, худди саҳна санъатининг нуфузини шулар белгилаб берадигандек. Назаримда санъатда саҳналаштирилган спектакллар сони ва мавзуси билан керилмаслик керак, унинг ўрнига маҳорат билан илгари сурилган бадиий ғояга урғу бермоқ зарур. Суноқ тафаккурни фош қилувчи нарсалар – “тузсиз ғоя, ноаниқ ва сохта сўзлар” эмасмикан? “Сўз, – деган эди Максим Горький, – далиллар либосидир”. Бу ибора саҳна санъати тилига ҳам тааллуқли. Бошқа санъат турлари каби бу ерда ҳам “нима тўғрисида гапириш” эмас, “қандай гапириш” муҳим. Рамзийлик “шаклбозлик” сифатида баҳоланувчи замонлар ўтиб кетди. Эндиликда замонавий мавзу муаллиф учун “қутқарув белбоғи” бўлмай қолди. Таклидчилик ўрнини кўп қиррали, нафис ва гўзал, поэтик театр эгалламоқда. Лекин бу ишнинг акс томони ҳам мавжуд. Ҳар қандай оҳорли ва фавқулодда гўзал топилма асар ғоясига хизмат қилмаса, сариқ чақага қиммат. Саҳнанинг айланиши мураккаб руҳий эврилишлар ўрнини босолмайди, чирок ва пардалар муаллифнинг ёрқин фикрини томошабинга етказолмайди. Афсус, бугун бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Сўнгги вақтларда “новатор” дея ном чиқариш, чамамда, жуда осон бўлиб қолди. Айтайлик, ҳаммага маълум бирор пьеса танланади, сўнг унинг саҳналаштирилиш тарихи юзаки ўрганилади (бундай кезларда аксарият марҳум драматургларнинг асарлари олинади, чунки марҳум ҳеч кимга шикоят қилолмайди-да!) Сўнгра асар савияси қандай бўлишидан қатъий назар енг шимариб ишга киришилади. Бу ерда саҳналаштирувчи кўнглига келган барча воситалар, аслаҳа-ю анжомларни саҳнага олиб

чиқади, фақат театрнинг молиявий имкониятлари кўтарса бўлгани.

Бу тоифа асарлар кўпчиликка ёқмаслиги ҳам мумкин. Лекин “янгилик”, “ноёб топилма” қабилдаги иборалар кимнингдир оғзидан чиқиб кетса борми, асар теграсида баҳс-мунозара бошланади. Ана шундан кейин режиссёр шон-шараф гулчамбарига бурканиши турган гап.

Мени нотўғри тушунмасликлари учун сўзимни изохлаб айтмоқчиманки, санъат ва унинг атрофида бўлувчи мунозараларга мутлақо қарши эмасман, аксинча, бундай баҳсларда иштирок этишдан доимо манфаатдорман. Лекин мунозарадан кўзланган мақсад – “ном чиқариш” эмас, бирор масаланинг моҳиятини инкишоф этишдан иборат бўлмоғи лозим.

Режиссёр спектакль сиртини қанчалик безатмасин, бир кунмас-бир кун унинг ичи бўш экани фош бўлади. Улкан тафаккурсиз улкан бадиий рамзийлик бўлиши мумкин эмас. Сохта ғоядан кўра ғоясизлик яхшироқ.

Турли чақириқлар, қарорларга жавоб сифатида сахналаштирилган айрим асарлар эстетик диду қарашларга салбий таъсир кўрсатади. Бундай асарни, бир томондан, очикдан-очик қабул қилолмайсан, иккинчи жиҳати, қабул қилмасанг, “қолоқ” деган тамға босилишидан қўрқасан.

Ҳар қандай анъана ва ижодий тажрибалар мудом янгиланишда бўлмаса, шубҳасиз, таназзулга учрайди. Лекин бизнинг изланишларимиз, касбий маҳоратимиз ўтган авлодларимиз қолдирган ижодий меросга таяниши лозим. Зеро, тайёр комбайн турганида, ҳар сафар янгитдан ўроқ ихтиро қилиш – нодонликдан ўзга нарса эмас.

Агар режиссёр мустабид – якка ҳоким бўлса, у сахналаштирган спектаклдан кислород, яъни ҳаёт нафаси уфуриб турувчи қайнар булоқ йўқолиб қолади. Шу кунга қадар яшаб келаётган театр санъати ана шундай ҳаётбахш томчи сабаб ҳануз барҳаёт.

Режиссёрнинг таъсир воситалари излаш йўлидаги саъй-ҳаракати актёр ижросида аксини топмас экан, сахнавий талқин кутилган натижани бермайди. Нима учун бизнинг спектаклларимизни хорижлик томошабинлар диққат билан томоша қилиб, хаёлга чўмишади? Чунки бизнинг энг яхши томошаларимизда режиссёрнинг фикри, рамзий топилмалари қанчалик ёрқин ва бетакрор бўлмасин, ҳамиша актёрнинг безовта қалби, фуқаролик бурчи, руҳияти билан қоришиб кетади.

Ўз тажрибамдан мисоллар келтираман. М.Горький номидаги Ленинград Катта театрининг бугунги қиёфаси ва маданий ҳаётимизда тутган ўрни хусусида мулоҳаза юритиш мен учун қийин. Лекин ишончим комилки, “Телба” (Ф.Достоевский) ва “Ақллилик балоси” (А.Грибоедев) спектакллари томошабинларнинг олқишу эътирофидан бебаҳра қолиши ҳеч гап эмасди. Агар спектаклнинг тенг ҳуқуқли муаллифлари ҳисобланмиш – Кирилл Лавров, Евгений Лебедев, Иннокентий Смоктуновский, Сергей Юрсикий каби фикр кўлами кенг, актёрлик ва фуқаролик масъулиятини чуқур ҳис қилувчи ижрочилар бўлмаганида, мазкур спектакллар ҳақида бирор шингил хотира қолмоғи даргумон эди. Ҳозир айрим сахна ижодкорлари Станиславский системасидан узоқлашмоқда, бу эса пировардида яхши оқибатларга олиб келмайди (Кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, ҳозиргача жаҳон театрлари, шу жумладан, кинематография ҳам Станиславский очиб кетган булоқдан сув ичади).

Назария билан амалиётнинг номуносиблиги таълимот обрўсига салбий таъсир кўрсатади. Баъзан бундай муносабатлар кулгили ҳолатларга

ҳам сабаб бўлади. Яқинда ношуд директорлардан бири “10 февралдан бошлаб ҳамма артистлар Станиславский системаси бўйича роль ўйнасин!” – деган буйруқ чиқарибди. Бунда Станиславскийнинг айби бўлмаса керак. Бугун биз шуни тўлиқ тушунишимиз керакки, Станиславский ва у яратган системадан воз кечиш мумкин эмас, чунки у кашф қилган, “инсон руҳиятининг жонли ифодасини акс эттириш”дек қонуният абадийдир.

Бизни ҳамиша бир муаммо безовта қилади, бу ҳар бир давр ва замон ижодкорларига хос бўлган замонавийлик масаласидир. Тўғри, “замонавийлик” тушунчаси қуруқ сўз ёки чиройли иборалар билан исбот қилинмайди. Бу борада изланишлар давом этипти, унинг айрим қирралари театр ижодкорлари саҳналаштираётган спектаклларда намоён бўлаётир.

Саҳна асарининг таъсир воситалари майда-чуйда бачканалик ҳамда ортикча баёндан холи бўлиши, сўзловчи унсурлар, реалистик рамзийлик ва актёрнинг интеллектуал ижроси билан бойитилган бўлиши лозим. Аммо асар замонавий бўлмаса, муаллиф кундалик маиший ҳодисалар орасида

адашиб, ҳаваскорлик даражасидан нарига ўтолмаса, қилинган меҳнат ва ҳаракатлар зое кетади. Янги асар ғоявий жиҳатдан тўғри йўналтирилган, замондошлар ҳаёти билан суғорилган бўлса, замонавийлик худди шу ердан бошланиши (ёки бошланмаслиги) ҳам мумкин.

Театр ҳар қандай мураккаб даврни енгиб ўтишга қодир, у иқтисодий қийинчиликларга чидаши, бош режиссёрсиз кун кўриши, ёш қаҳрамон ролини ўйновчи актёр-актрисаларсиз ҳам яшаши мумкин. Бироқ деҳқон ерсиз, яхши уруғсиз яшолмагани каби, театр ҳам пьесасиз (манбасиз) яшолмайди. Балки театр чиндан ҳам, Станиславский айтганидек, кийимилгичдан бошланар, аммо шу қоиданинг амалга ошиши учун ҳам театрга биринчи навбатда драматик асар керак.

“Замонавий пьеса” ва “бадий жиҳатдан яхши пьеса” деган тушунчалар доимо бир маънони англатавермайди, барча санъатларда бўлгани каби театрда ҳам бадий маҳорат ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Асарнинг замонавий эмаслиги фақат ташқи кўриниши, шакли билангина ўлчанмайди. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида яшаётган инсонлар ҳар куни газета, журнал, китоб, радио, телевидение ва бошқа воситалардан исталганича ахборот олишлари табиий ҳол. Драматургия эса негадир томошабиннинг мана шу хабардорлиги, маданий савиясини ҳисобга олмайди. Шу боис уларнинг спектакллари баъзи ҳолларда бадий жиҳатдан анчайин суст бўлади.

Кўпгина асар қаҳрамонлари, ҳатто унвону мартабага кўмилиб юрган машҳур адибларнинг персонажлари ҳам аллақачон ўз ечимини топган му-

аммоларга жавоб излаш билан машғул бўладилар. Гарчанд бундай асарлар замонавий мавзуда ёзилган бўлса ҳам. Қачонки санъат кўздан яширинган муаммолар калитини топиш билан чуқурроқ шуғулланиш ўрнига томошабин ортидан эргашса, долзарблиги, таъсир кучини йўқотган воқеалар ортидан қувласа, халқ билан санъатни боғлаб турган ришталар узилади. Натижада бундай асар нари борса шиорга, панд-насихатга ўхшаб қолади.

Кўпинча санъатнинг жамият ҳаётида тутган ўрни хусусида айтилувчи нотўғри тушунчалар, янглиш хулосаларни эшитиб, ҳафсалам пир бўлади. Масалан, мендан “Торькийнинг асарини қўйиб яхши қилибсиз, аммо долзарб муаммоларни ечишда замондошларга ёрдам берувчи асарларни қачон саҳналаштирасиз?” – дея сўрашади.

Менимча, театрнинг фойдасини бу шаклда соддалаштириш, ундан манфаат кутиш нотўғридир. Бугунги томошабин мураккаб асарларни томоша қилиб, бемалол ўзи учун зарур хулосаларни чиқара олади. Аммо ҳар қандай дурдона асарнинг сюжети, тафсилотлари оддий ҳаётини воқеалардан иборат бўлиши ҳам мумкин.

Айтайлик, Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеясини фақат ватанпарварлик ҳақидаги асар десак, қанчалик тўғри бўлади? Агар асарга шу нуқтаи назардан баҳо берсак, Толстой адабий даҳосини камситган бўламиз.

Санъат – юксак маънодаги тарғибот. У фақат билиму тафаккурни бойитиш учунгина хизмат қилмайди (бунинг учун тарғиботнинг бошқа турлари мавжуд). Санъат асари инсон руҳияти, шуурига чуқурроқ кириб бормаса, санъат фалсафаси ақл ўргатишу насихатдан нарига ўтмаса, шунчаки йўриқнома беришдан иборат бўлиб қолса – унинг эстетик қадрқиммати қолмайди.

Нима учун ўтмишда яратилган адабиёт, санъат асарлари қаҳрамонлари ҳамон барҳаёт, ҳамон бизга йўлдош, маслақдош бўлиб маънавий оламимиз, дунёқарашимизни бойитишга хизмат қилмоқда? Чамамда уларнинг ботинида муайян давр руҳи ва муҳити акс этади. Фақат адабиёт ва санъат ўз даври ва келажак авлод вакиллари минглаб кўринмас ришталар ила боғлаб туради, айни хусусият бу икки воситанинг қудрати, умрбоқийлигини таъминлайди.

Баъзан шундай ҳоллар бўладики, бирор қаҳрамон ёки характерлар ноёб бадиияти, ҳаётининг боис онгимизга шу қадар сингиб кетадики, кундалик фаолиятимизда беихтиёр уларга эҳтиёж сезамиз ёки тақлид қила бошлаймиз. Бадиий ижод амалиётининг маълумки, санъаткор тафаккурининг ҳосиласи ўлароқ дунёга келган бундай образлар ўзи яшаган давр бағридан юлиб олинади. Қаҳрамонни ўз замони билан боғлаб турган тириклик иплари узилади, механик тарзда бошқа даврга тиқиштирилади.

Натижада давр ҳам, қаҳрамон ҳам яланғочланиб, нафас олмай кўяди. Бундай вазиятларда энг муҳими – қаҳрамон ҳаётининг мазмунини ташкил этувчи бадиий компонентлар сақлаб қолиниши шарт. Бугунги кун қаҳрамони кечаги кунга нисбатан илдамроқ ҳаракат қилиши давр талабидир. Чунки бизнинг жамиятимиз инсоннинг камол топиши, истеъдодини намоён этиш учун қулай шарт-шароитлар яратиб бермоқда. Инчунун, адабиёт, драматургияда бу жараёнлар ўз аксини топмоғи даркор. Умуминсоний ҳодисаларни назардан қочирмаган ҳолда замон қаҳрамони руҳиятида рўй бераётган ўзгаришларни тафаккур чиғириғидан ўтказма олсак, том маънода етук саҳна асарларини томошабинга тақдим этишимиз мумкин.

Шубҳасиз, замон қаҳрамони ва унинг тадрижий характерини яратиш – биз, саҳна ижодкорларининг энг асосий вазифаларимиздан. Кўпинча, режиссёр ва актёрларга замон шарт-шароитдан келиб чиқиб фикрлаш, давр руҳиятини ҳис қилиш қобилияти етишмайди. Бу ишда хато қилиш жуда осон. Ижод жараёнида тасодифий нарсаларни қонуният ўрнида қабул қилиш ёки аксинча, ҳаёт тарзимизга мустаҳкам кириб бораётган воқеликларни сезмай ўтиб кетишимиз ҳеч гап эмас. Хато ва камчиликлар тўғрисида гапириш керак, уларга баҳо беришда юракка қаттиқ тегадиган фикрлар ҳам бўлиши мумкин. Ижодкорни, санъатни сунъий равишда танқиддан ҳимоя қилиш ҳеч қачон яхши оқибатларга олиб келмайди. Эскиртдан қолган қолип мезонларни рўқач қилиб ҳукм чиқариш санъат ривожига тўсқинлик қилади.

Инсон фаолияти, руҳий эврилишлар жараёнини тадқиқ қилувчи соҳалар сон-саноксиз, турлича кўринишга эга. Бир ижодкор инсоннинг кундалик туриш-турмуш шароитидаги фаолиятини ўрганса, бошқа бири шу шароитда кўрсатган қаҳрамонлигига туртки бўлган сабабларни тадқиқ қилади. Ҳар бир ижодкор ўз салоҳиятига қараб инсон фаолиятининг бошқа-бошқа қирраларини кашф қилар экан, уларни бир-биридан устун қўйиб бўлмайди.

Бу ижодий фаолиятнинг алифбосидир. Шунга қарамай театр санъатида ҳали-ҳануз спектаклларни мавзусига қараб таснифлаш ҳолатлари учраб турибди: “ишчилар мавзуси”, “деҳқонлар мавзуси”, “маънавият ва маърифатга бағишланган асар” ва ҳоказо. Бундай мавзулар рўйхатига ўртамаён, бадиий жозибаси суст асарларни ҳам бемалол киритиб юборса бўлади. Лекин М.Горькийнинг “Мешчанлар” асарини “Оилавий”, “Душманлар” асарини “Ишчилар” туркумига киритиб, бирини “долзарб”, иккинчисини “долзарб эмас”ликда айблаш қанчалик тўғри? Асарнинг мавзуси, макон ва майдони чуқур, оламшумул аҳамиятга эга бўлсада, ижодкор салоҳияти юқори бўлмаса, бари бефойда.

Модомики, гап замонавий қаҳрамон тўғрисида борар экан, саёз фикр юритиш натижасида қаҳрамон босиб ўтадиган мураккаб илонизи йўлларни тўғрилашга, тўсиқ вағовларни камайтириш ёки бутунлай олиб ташлашга ҳаракат қилинади. Агар шундай қилмасак, танқидчиларнинг кескин эътирозларига учрашдан кўрқамиз. Биз чўчиётган ўша танқидлар тараққиётнинг диалектик хусусиятга эга эканидан беҳабар мунаққидларга тегишли.

Албатта, биз янги жамият қурмоқдамиз, янгича ҳаёт тарзини барпо қилмоқчимиз. Мақсадимиз аниқ, йўлимиз тўғри, бунга шак-шубҳа йўқ. Модомики шундай экан, наҳотки янги жамият қуриш йўлида қарама-

қаршиликлар, курашу муҳорабалар бўлмаса? Янгилик билан эскилик ўртасида нахот тўқнашувлар, қутилмаган вазиятлар юз бермаса? Бундай табиий ва сунъий тўсиқларни енгиб ўтишда барча масъулият олдинги сафда бораётганлар зиммасига тушади. Шу курашларда уларнинг характери тобланади, маънавий қиёфаси ўзгаради, ишонч-иродаси мустаҳкамланади. Бундай қисматни кимдан ва нимадан яширамыз? Ахир, драматургиянинг асосини қарама-қаршилик ташкил этади. Қарама-қаршилик драматик асарнинг қон-томири! Инсон характери ни намоён қиладиган, иродасини тоблайдиган омилларни зиддиятларсиз тасаввур қилиб бўлмайди-ку, ахир!

Театр санъатида муаллиф қаҳрамонига шундай имкониятларни яратиб бермаган бўлса, унинг инсоний характери очилмай қолади. Қаҳрамоннинг сўздагина бериладиган ижобий тавсифига томошабин ишонадиган бўлса, спектаклга зарурият қолмайди.

Санъат умумий ғоя ва қарашларни акс эттиради, инсон тақдири орқали умумбашарий жараёнларни қамраб олади. Санъат асарида муаллиф тақдирларнинг ранг-баранглигини инкор этишга ҳақи йўқ, масалан, бирор пьеса якунида бош қаҳрамон мағлубиятга учрайди. Аммо пьеса қаҳрамонининг мағлубият ёки ғалабаси унинг аҳволи руҳияти, йўналишини белгиламайди. Муҳими, томошабин спектаклдан ўзи учун зарур хулоса ва сабоқларни чиқариши лозим.

Театрни қандай қилиб юксак даражадаги замонавий маънавий масканига айлантириш мумкин? Буни амалга ошириш учун аввало театрда недир янгилик қилиш лозим. Мен “янгилик яратиш” деганда халқ ҳаёти, руҳиятига чуқур кириб бориш ва инсоний характер яратишни тушунаман. Ўзи яшаётган даврнинг юксак ғоялари, ўз халқига хизмат қилишдек олий мақсадларсиз санъатда янгилик яратиб бўлмайди. Улкан фикрларни улкан сўзлар дунёга келтиради.

Буюк ижодкорлар ҳамиша вақтдан олдинда юрадилар. Бироқ ўтган аср драматургларининг асарларига мурожаат қиладиганда, фақат ўша давр манзараларини кўрсатиш билан чекланиб қолмаслик керак. Айтайлик, биз яшаётган замонда Денис Фонвизин давридаги спектаклни жонлантириш мумкинми? Бунинг учун спектаклни юз йиллар мобайнида қўлга киритилган сахна санъати анъаналаридан воз кечиб, шам ёруғида, замонавий техникаларсиз ўйнаш керакми? Агар биз электр чироқлари, нур таратувчи воситалардан фойдалансак, бу Фонвизин бўлмай қоладими? Мумтоз асарларни ҳар бир янги авлод дунёқарашига мос ҳолда сахналаштириш – мураккаб ва нозик жараён. Боиси давр билан бирга кўпгина эстетик қарашлар ҳам ўзгаради.

Икки юз йил аввалми ёки кечагина ёзилган асар бўладими, унинг бугун яшаётган инсон ҳаёти билан боғлиқ нуқталарини тополмасанг, сахналаштираётган асарингда тириклик нафаси бўлмайди. Китоб, сахна ёки кинода акс этган ҳаёт парчаси томошабин тасаввурини уйғотиш учун режиссёрдан қиёсий фикрлаш ва катта ҳаётий тажриба талаб этилади. Қайси даврда яратилган асарларга мурожаат қилмайлик, бу вазифа ўз аҳамиятини йўқотмаслиги керак.

Мумтоз асарларнинг қиммати шундаки, у қай замонга мансублигидан

катгий назар, у ёки бу қирраси билан томошабинлар сари юз буради, барча даврларда ҳам долзарблиги, ғоявий кучини йўқотмайди.

Театр замонавий ёки мумтоз асарга мурожаат қилар экан, муаллиф асарида баён этилган воқеалардан мутлақо йироқлашишга ҳақли эмас, режиссёр ва актёрлар драматург асарининг ўзларига яқин жиҳатларини ифодалаш ва томошани шунинг асосига қуриши мақсадга мувофиқдир.

Белград шаҳрида ўтказилган халқаро театр фестивалида германиялик театр ижодкорлари У.Шекспирнинг “Аччиқни аччиқ кесади” (“Мера за имеру”) асарини намойиш этишди. Саҳнада сочлари елкасига тушган нусхалар, калта ва тор юбка кийган қизлар ўз-ўзини кўз-кўз қилар, жазавали рақсга тушиб, ҳамманинг фикру хаёлини бўларди. Мумтоз асарларни бундай бузиб талқин қилиш ҳоллари баъзан бизнинг саҳналаримизда ҳам учраб туради. Лекин бу – мумтоз асарларга мурожаат қилмаслик керак дегани эмас, аксинча, классик асарлар маҳобатидан чўчимаслик лозим. Шу муносабат билан М.Горькийнинг А.П.Чехов ҳақидаги пурмаъно сўзларини эслагим келади: “Россия уни узоқ вақтларгача унутмайди. Ҳаётни унинг битиклари орқали ўрганишга интилади”.

Ҳаётни ўрганиш... Бу ҳеч қачон эскирмайдиган тушунча. Биздан кейин келадиган авлодлар ҳам Грибоедов, Достоевский, Толстой, Чехов асарларини мутолаа қилишларига ишончим комил.

Театрнинг дўсти бор. Биз ҳаммамиз – драматург, режиссёр, актёр, рассом, композитор мураккаб саҳна санъатининг хизматкорлари ҳисобланамиз. Театрсиз, спектаклсиз биз ҳеч киммиз!

Театрнинг яна бир дўсти – томошабинлардир! Ўша одамлар, нозик дидли инсонлар билан бирга театр аталмиш сеҳрли санъатни барпо этамиз.

Саҳнада ҳаракатланаётган актёрлар билан залдаги томошабинлар ўртасида турлича муносабат ўрнатилади. Лекин “ҳар бир театр ўз томошабинига муносибдир” деган ақидани шиор қилиб олса арзийди. Томошабинга ишонмаслик – алам қиларли даражадаги адолатсизликдир. Бугунги кунда театр фақат ёрқин, юксак инсонийлик ғоялари ила суғорилган асарлар билан чекланиб қолмаслиги керак, чунки у замонамиз кишиларининг маънавий дунёсини шакллантиришга ҳам хизмат қилмоғи зарур. Томоша залида ақлли одамлар ўтирганини унутмаслик керак.

Бугун биз бадий ижоднинг турли йўлларини танлашимиз ва қарашларимиз, таъбимиздан келиб чиқиб санъат теграсида баҳс-мунозара қилишимиз мумкин. Аммо буюк ҳақиқат ҳам, буюк жумбоқ ҳам битта. Катта санъат қаршисида бадий дидимиз, муносабатларимизни ана шу буюк ҳақиқат ҳамиша бирлаштириб туради.

1966–1969 йил

(Охири келгуси сонда)

Дилдора УМАРОВА

ЎЗБЕКИСТОН САНЪАТИДА ПОСТМОДЕРНИЗМНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Ўзбекистонда contemporary art (замонавий концептуал санъат)нинг шаклланиши ва ривожланиши ўзига хос маданий ҳодиса бўлиб, тасвирий санъатнинг янги мавзу ва йўналишлар билан бойишини таъминлади. Шуниси эътиборлики, постмодернизм Ўзбекистон рангтасвирига модернизм эмас, соцреализмдан кейин кириб келди ва жадал суратларда ривожланди.

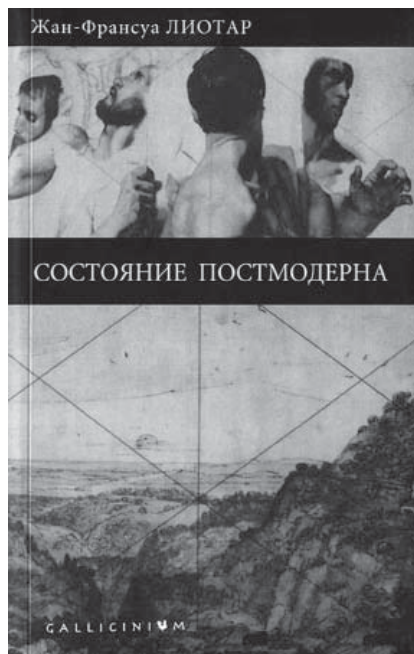
Концептуал санъатнинг техника ва бадиий образларга асосланган барча кўринишлари (перформанс, инсталляция, видеоарт, акциялар, фото арт) Ўзбекистон рангтасвирида ўзига хос тарихий-маданий мантиқ асосида ўзлаштирилди. Бу мантиқ замирида модернизмдан четлашиш ёки воз кечиш эмас, балки эстетик ва концептуал жиҳатдан ёндашиш масаласи ётар эди. Мазкур тамойил жамиятда содир бўлаётган воқеаларга ижодкорнинг эркин муносабати, янгича фикрлаш тарзини ифода этиб, республиканинг анъанавий морфологик санъатини ўзгартириб юборди. Агар XX аср мобайнида миллий маданият тараққиёти рангтасвир, графика, ҳайкалтарошликнинг ривожига боғлиқ бўлган бўлса, XXI асрга келиб contemporary artни ўзлаштириш бадиий жараённинг асосий муаммосига айланди. Морфологик ўзгаришлар мавжуд тизимга янги шакл ва жанрлар (инсталляция, перформанс, видео)нинг кириб келиши билан характерланади, бу эса замонавий санъатни турли тенденциялар, маданий анъаналар билан уйғунлаштирди.

Постмодернизм санъати ва дунёқарашини англаш, унинг турфа хусусиятлари ва мезонлари билан танишиш санъаткорлардан муайян тайёргарлик ва бадиий савия талаб қилади. Ўзбекистон рассомлари ушбу йўналишни ўзлаштиришда миллий ва замонавий санъат ютуқларидан бирдек фойдаланишга ҳаракат қилишди. Шу йўсинда бир томондан коммуникативлик, новаторлик, радикаллик, иккинчи томондан эса анъанавий маданият асосларига таяниш Ўзбекистон постмодернизмнинг ўзига хослигини вужудга келтирди.

Шу ўринда постмодернизмнинг жаҳон санъатида тутган ўрни хусусида тўхталиб ўтсак. Ушбу бадиий жараённинг Фарбдаги ривожини турли адабиётларда акс этган. Постмодернизм маданий ҳодиса сифатида илк бор меъмор-

* Дилдора Умарова – санъатшунос, Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети тадқиқотчиси.

чиликда пайдо бўлди, у ҳақидаги дастлабки илмий-таҳлилий мулоҳазалар француз файласуфи Ж.Ф.Лиотарнинг “Состояние постмодерна” (СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.), америкалик олим Ф. Жеймисоннинг “Теории постмодернизма” (Искусствознание 1/01. М., 2001.), испан файласуфи ва социологи Х. Ортега-и-Гассетнинг “Дегуманизация искусства” (М.: Радуга, 1991. – 638 с.) каби асарларида учрайди. Шунингдек, мазкур мавзу рус олимларидан В. Власов ва И. Лупинанинг “Авангардизм. Модернизм. Постмодернизм. Терминологический словарь” (СПб.: Азбука – классика. 2005. – 320 с.), И. Ильиннинг “Постмодернизм от истоков до конца столетия” (М., 1995 – 197 с.), Е.Андрееванинг “Постмодернизм: Искусство второй половины XX – начала XXI века” (СПб: Азбука-классика, 2007. – 488

с.), Т. Калугинанинг “Постмодернистская парадигма как защитный механизм культуры” (Вопросы искусствознания VIII. – М., 1996, № 1. – С. 192-202.) сингари асарларида атрофлича таҳлил қилинади.

Модернизмнинг ўрнини эгаллаган ва дунё эстетик тафаккурини янги босқичга кўтарган постмодерн санъат ва унинг типологик хусусиятлари ҳақида турли қарашлар мавжуд. Масалан, француз файласуфи ва назариётчиси Ж.Ф.Лиотар (1924–1998) постмодернни модернизмнинг ажралмас қисми ва шу оқимнинг бошланғич сифатларини давом эттириш деб ҳисоблайди. Постмодернизмнинг бу каби таърифлари кўп ва улар орасида бир-бирини инкор этувчи, баҳсли фикрлар ҳам етарлича топилади. Лекин уларнинг барчасини аниқ ёки ноаниқлигидан қатъи назар умумий тушунча бирлаштиради:

постмодернизм – бу модернизмга нисбатан кескин салбий муносабат, яъни маърифат даврига кириб келаётган янгича Европа рационаллиги, услуб ва маданиятидир. Шунинг учун постмодернизмни “янги маърифат” деб ҳам таърифлашади. Айрим санъатшунослар постмодернизмни модернизмнинг охирги босқичи ёки америкалик олим Ф.Жеймсон сингари “капитализм маданиятининг интиҳоси” деб ҳисоблайдилар. Буларнинг бирортасини инкор этмаган ҳолда айтиш керакки, постмодернизм – XX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган парадигмал қонунлар асосида оламни қабул қилиш ҳодисаси бўлиб, “постмодернистик ҳиссиёт” (В.Вельш, И.Хассан, Ж.Ф.Лиотар) аталмиш тушунчага асосланувчи ноёб даврдир. Постмодернизм бу – аввало ва асосан зиёлилар, идрокли қатлам, кейин эса кенг маданий омманинг қандайдир кайфияти, маънавий ҳолатидир. Немис файласуфи Ю.Хабермас бу йўналишни замонавий маънавий ҳаётнинг барча жиҳатларига кириб келган эмоционал оқим деб таърифлайди. Бошқа бир олим У.Д.Биннард эса постмодернизмни “замонавий маданий ҳаётнинг мақсадсиз, аморф, ҳар нарсани ҳазм қилиб юборувчи, горизонтал донатор, оммавий патологик ҳодиса” деб билади.

Ғарб рангтасвирида постмодернизм 70-80 йиллар оралиғида “янги тўлқин” ёки “грассавангард” дея номланган, услуб жиҳатидан бир-бирдан бутунлай фарқланувчи услубларни қамраб олди. Постмодернизмнинг эстетик хусусиятлари санъатнинг барча тур ва жанрларида авваламбор узоқ ва яқин ўтмиш мумтоз анъаналарининг номумтоз талқини сифатида намоён бўлди. Қамрови жиҳатидан қадимги Миср ва антик даврдан то XX аср модернизмгача таралган шакл ва услуб барокко ва рококо эстетик чизгиларини давом эттирган ҳолда постмодернизм моҳиятига қуйилиб келди.

Постмодернизмда макон ва замон чегараларининг йўқолиши узоқ йиллик анъаналарнинг тан олинмаслиги ёки бутунлай барҳам топишига сабаб бўлди. Турли тажрибалардан воз кечилди, дунё плуралистик борликка айланди. Вақт ўз модусларидан айрилиб, “ўтмишу ҳозир”га айланди. Шакл мазмунсиз қолди, антишакл ҳукмронлик қила бошлади; тарихда тасодифнинг аҳамияти кучайди, ҳар қандай қонуниятга ўрин қолмади; иерархияли тузилма бузилиб, ўрнини анархия эгаллади; ижодкорлик деконструкция билан, марказлашиш тарқоқлик билан ўрин алмашди.

Постмодернизм санъатининг Марказий Осиёга кириб келиш жараёнини илк бор санъатшунос олима Нигора Аҳмедова тадқиқ этган. Унинг Ўрта Осиё ҳудуди, хусусан, Ўзбекистонда постмодернизмнинг тарқалиши масалалари ёритилган “XX аср Марказий Осиё тасвирий санъати: анъаналар ва ўзига хослик” номли монографиясини келтириш ўринли.

Ўзбекистонда постмодернизм йўналишининг шаклланишига таъсир кўрсатган манбалар орасида инсталляция ва видеоартни алоҳида кўрсатиш мумкин. Табиий шакллар ва органик материалларга қизиқиш, замонавий постмодернистик фалсафани ўзлаштириш ҳам шулар жумласидан. Авваллари кўплаб рассомлар тор доирадаги санъат билан чекланиб, “темир парда” ортида дунё бадиий жараёнларидан узилган эдилар. Улар ўзида Европа концептуализмининг турли тармоқлари, ўзига хос қонуниятлари ва янги экспериментлар бўйича билимларнинг етишмаслигини сезишарди. Замонавий (актуал) санъатнинг буткул ўзга техника ва образларга асосланган барча кўринишлари Ўзбекистонда тезлик билан ва ўзига хос тарихий-маданий мантикка асосланган ҳолда ривожланди.

Маълумки, санъатдаги ҳар қандай оқим муайян ҳудудда тан олинishi ва тарихга кириши учун мазкур йўналишни рағбатлантирувчи улкан миқдордаги инвестиция зарур. Бу борада муваффақиятга эришганлардан бири машҳур олигарх Чарлз Саачи фаолиятини фойдали тижоратга айлантира олди. 2000 йилларда кўплаб рассомлар ўз шахсий йўналишларига асос солишни бошладилар (бунга мисол япониялик рассом Такаси Муракама ва “flat-art”).

Ўзбекистонда шаклланаётган йўналишга таъсир қилувчи омиллар сифатида “Флукусус” (“Ҳаёт оқими”) гуруҳи, шунингдек, Йозеф Бойснинг инсталляция ва перформанслари, табиий шакллар ва органик материалларни афзал деб билувчи “arte povera” йўналишига мансуб итальян рассомлари ҳамда санъатшунослар томонидан олға суриб келинаётган замонавий постмодернистик фалсафани айтиш мумкин.

Шулар таъсирида ижодий тажриба ва амалиётда аста-секин янги тафаккур кирралари намоён бўла бошлади. 80-йилларнинг охирида ушбу жараён янада кучайди, бу эса 90-йиллар бошида фаол ижод қилган В.Ахунов, С.Тичина, Ю.Усеинов, А.Николаев, Ф.Аҳмадалиев, Ж.Усмонов,

Е.Камбиналарнинг асарларида кўзга ташланди. Шу йўсинда замонавий умумдунёвий санъат жараёнларига аралашиб, постмодернизм тажрибасига боғлиқ янги технология ва шаклларни ўзлаштириш республикада актуал санъат ёки contemporary art номи билан машҳур санъатнинг туғилишига имкон берди.

Постмодернизмнинг кенг тарқалган постмодернизм-концептуализм йўналишига ўзимизнинг санъатда муҳим ўрин тутувчи футуризм ёки поп-арт асосида вужудга келган санъатни ҳам киритиш мумкин. Концептуалистлар ижоди соф бадиий фаолият билан чекланмайди, улар учун санъатнинг субъектив предмети ва тасвири эмас, аксинча моҳияти муҳим. Шунинг учун уларга баъзи асарларни номлаш ва тушунтириш асарнинг ўзиданда долзарб аҳамият касб этади. Бундан кўринадики, бадиий асар сифатида акс этган номнинг ўзидаёқ ижодкор мақсади, концепциясини тарғиб қилишга интилади. Бироқ баъзи ҳолларда матннинг мавжуд эмаслиги асар мазмунини тушунишга камлик қилади. Концептуализмнинг хусусиятларидан бири эса асар моҳиятини матнда исбот этишдир. Бу йўналишдаги бадиий асарларнинг ўзи гўё матн учун яратилгандек ё бўлмаса ундан олдин чизилган иллюстрациядек тасаввур уйғотади. Концептуалист рассом кўп ҳолларда ўз асарининг ҳам назариётчиси, ҳам танқидчиси сифатида намоён бўлади, ўз навбатида концептуал санъатнинг мазкур сифатлари унинг эстетик мезонларини белгилайди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, концептуализм зиёлилар доирасида машҳур бўлса-да, ҳозирча кенг омма уни деярли қабул қилмаган. Назаримизда буни концептуализм санъатининг томошабин онгига тўғридан-тўғри етиб бормаслиги билан изоҳлаш мумкин. Концептуалистик асар томошабинда нафақат ноодатий шакли, балки ҳис қилиш ва идрок этишнинг мураккаблиги билан ноқулайлик уйғотади. Концептуалист рассомлар бевосита идрок этишга таянишдан қатъиян бош тортади, кўпроқ ҳис-ҳаяжон ёки анъанавий эстетик омилларга эътибор қаратишади. Бу борада уларнинг асарлари бадиий ифоданинг ўзига хос белгиларидан маҳрум бўлгани боис ҳеч қандай маъно касб этмайди. Улар томошабиндан аниқ мулоҳаза юритиш, психологик куч ҳамда рефлексга мойилликни талаб қилади.

Ўзбекистонда contemporary art йўналишида ижод қилувчи рассомларни икки тоифага ажратиш мумкин: биринчи гуруҳ рассомлари анъавий-миллий услубда ижод қилса (Ж.Усмонов, Ф.Аҳмадалиев, М.Фозилий), иккинчи гуруҳ вакиллари замонавий мавзуларда изланишади (В.Ахунов, Ю.Усеинов, А.Николаев, С.Тичина, Е.Камбина).

Таниқли мусаввир Жамол Усмоновнинг “Йўл”, “Ташналик”, “Баҳор”, “Сароб”, “Шахмат доналари”, “Ҳаёт дарахти” “Қалб парвози” каби асарлари анъанавий тасвирий-пластик тафаккурдан идрокий-макон сари интилиш йўлидаги дадил қадамлардан ҳисобланади. Хусусан, “Рух ва хаёл” номли картинани яратишда рангтасвир, инсталляция, безакли панно, пластик ашёлар ҳамда объектдан унумли фойдаланилган. Жамол Усмонов инсталляцияни залда барпо этди, ундаги жонли, нозик ва ям-яшил майса, кузги барглар, сўнгра кўмир, кул қабилар рассом фикрига кўра, дунёнинг абадийлиги, инсон ва табиатнинг барҳаётлигини англатади.

2001 йили намоиш этилган “Рухни англаш йўли” (хаммуаллифликда) картинаси Ўзбекистон санъатида contemporary art йўналишига мансуб илк концептуал лойиҳа ҳисобланади. Унда анъанавий рангтасвир (дастгоҳли)

картиналардан янгича тафаккур тажрибасига ўтилди. Картинада анъанавий рангтасвир шаклларида чекиниб, тасаввуф фалсафасини турли рамзий шаклларда ифодалашга интилиш сезилади. Ушбу лойиҳани амалга оширишда рассомлар Ҳақиқат, Нур ва Севгини излаш билан боғлиқ азалий мавзуга мурожаат этдилар.

Жамол Усмоновнинг “Маърифат водийси” номли яна бир инсталляцияси улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг мураккаб диний ва поэтик рамзларга йўғрилган “Лисон ут-тайр” достони сюжетига асосланади. Лойиҳада рассом анъанавий рангтасвир шаклларида чекиниб, тўлалигича инсталляцияга урғу беради, асарда тасаввуф фалсафаси сирли ифода шакллари орқали акс эттирилади. Ушбу ғояларга чуқурроқ кириб боргани сайин мусаввир фақат объект яратиш етарли эмаслиги, пластик шакл, мусиқа, ёруғлик синтезига эришиш лозимлиги ва бу сирли рамзлар воқеликнинг энг яширин ҳадларини очиб беришини тушуниб етди. Кўргазма залида милтиллаган ёруғда кўриниб турган кичкина қора хонада кўзи ожизлар танаси антиқа тасвирланган, уларнинг ҳолатида ҳайрат, ҳаяжон, кўркув, умидсизлик ифодалари зоҳир. Мусаввир янги шакллар ёрдамида кўзи ожизларнинг кучли ҳиссиёти, сезимларинигина эмас, балки бу жараённинг сири, маконий ва даврий давомийлигини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилади. Дастгоҳли картинада бу туйғуларни бериш мураккаб вазифа, шу боис рассом уларни инсталляция ёрдамида ифодалайди. Кўзи ожизлар тафаккури билан ёритилган қоронғиликда қолган томошабин рассом билан бирга ўйга толади, дунёдаги барча мавжудлик нисбийлиги, кўзи ожизлар эса уни тан олиш воситаси эканини тушунади.

Мусаввир Ф.Аҳмадалиевнинг “Дарвеш қалби” (2005) инсталляциясида оламнинг чексизлиги, инсон эса унда бир зарра экани ҳақидаги азалий ғоя образли тарзда тасвирланади. Тасаввуф таълимотида инсон Оллоҳга эътиқод қилиб, ҳақиқатни таниш орқалигина бу дунёда ўз ўрнини топа олади дейилади. Дунё хою ҳаваслари, лаззатларига берилмасликка чақирадиган дарвешлар даъвати Ҳақиқатга элтади. Шу йўлдан борилганида инсонга софлик рамзи – фаришталар йўлдош бўлади ва уни сайроқи қушлар қўшиқлари билан кутиб олади. Бу йўлдан юрганларга албатта фаровон ҳаёт – абадий жаннат боғи насиб этади. Асарда ушбу ғоя мужассам бўлиб, уни яратишда ўзига хос ашёлардан фойдаланилган. Композиция марказидаги дарвешнинг қиёфаси лой чапланиб, буғдой поялари ёрдамида ишланган. Бу Худо яратган дунёда инсон ва табиат ажралмас эканининг рамзидир. Дарвеш кўксига ёнаётган шам унинг эътиқоди, ишқи, севги, руҳининг улуғворлиги ва беқиёс ишончига ишорадир. Шу боисдан бу шам диққатни жалб этади. Бу ўзига хос эркин руҳнинг манзили ҳақидаги ўзига хос фалсафий-тарихий йўл бўлиб, бу йўл ҳақиқий, қарама-қарши ва фожиали бўлиши мумкин. Лойиҳани ишлаш жараёнида рассом дарвешнинг “юррак уриши”ни ҳис этиш мумкин бўлган ўзига хос макон яратди.

Энди иккинчи гуруҳ рассомларининг ижоди хусусида тўхталсак. Бу гуруҳга мансуб В. Ахунов, Ю. Усеинов, А. Николаев, С. Тичина, Е. Камбина ижодида нафақат актуал санъат, балки замонавий универсал муаммолар – экологик офатлар, собиқ совет тузуми муаммолари, тарихий эврилишлар билан боғлиқ асарларни кўрамиз. В. Ахунов, С. Тичинанинг “Одам Ато, Момо Ҳаво ва... бошқалар” (“Адам, Ева и... Другие”), “Сиз эшитяпсизми?” (“Вы слышите?”), “Жаннат” (“Рай”), С. Тичинанинг “Библиография”,

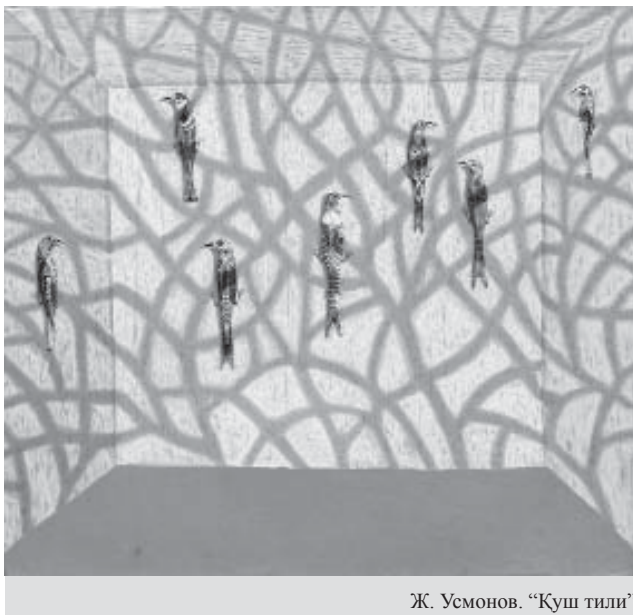
В. Усеиновнинг “Константа”, “Гастарбайтер рейси” (“Гастарбайтерский рейс”) ва бошқа асарлар ушбу туркумнинг ёрқин намуналарига киради.

Санъатшунослар рассом В.Ахуновни Ўзбекистон концептуал санъатининг асосчиси деб билишади. У ўз ишларида авангард рангтасвири меросини ишлаб чиқиб, объектлар, инсталляция ва видеоартларни ярата бошлади. Картиналарида янги технологияларни дадил ва изчиллик билан қўллаши, воқеликка новаторона ёндашуви замонавий санъат ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Рассомнинг “Ибодатхона”, “Унутилган кум” каби инсталляциялари бунга мисол бўлади.

Рассом Ю.Усеинов эса абсурд йўналишидаги натюрморт инсталляциялари билан машхур. Унинг асарларида оддий, тасодифий буюмлар: суяк, куритилган анор, леска ва бошқа унсурларнинг жозиб уйғунлигини кузатиш мумкин. Суяк – бу мавжудликнинг белгиси бўлиб, ўзгармас ўлим метафизикасининг рамзи ҳисобланади.

Яна бир мусаввир А.Николаевнинг “Кўчиш” (“Переселение”) лойиҳасига кирувчи “Орол суви”, “Икарнинг қаноти”, “Комиллик сари”, “Силикон водийси” каби инсталляциялари ҳам эътиборни тортади. Ушбу асарлар ўзгариб бораётган дунёнинг рангин манзарасини акс эттиради. Асар ифодаланган майдон лойдан иборат, лойга эса компьютер ўрнатилган. Чикиндига айланган микрочиплар эзгиланиб, суяк масса бўлаётганини мониторда кузатиб, ғалати таассурот туйиш мумкин.

М а м л а к а т и м и з д а
постмодернистик санъатнинг шаклланишига Ғарб ва Шарқ маданиятлари ўртасида эстетик мулоқотнинг кучаяётгани, либерал маданий ҳаёт ва ижод эркинлиги замонида ёш мусаввирларнинг турли экспериментлар ўтказаяётгани ва бошқа омиллар сабаб бўлмоқда. Шунингдек, бу жараёнда республика замонавий санъатида ривож топаётган ахборот оқими, реал ҳамда виртуал ахборот бирлашуви, ижтимоий шакл ва инсти-

Ж. Усмонов. “Куш тили”

тутлар алмашинувини очиб берувчи ўта янги контекстни ҳам эътиборга олиш зарур. Шу маънода постмодернизм постиндустриал олам ҳодисаси сифатида санъатда ўз ўрни ва нуфузига эга оқим бўлиб, ғайритабиий экспериментлари ва фавкулодда жозибаси билан инсониятни ҳайратга солиб келаётир.

ТАРЖИМОН ЭЪТИРОФИ

Жаҳон сўз хазинасида француз адабиётининг ўрни ғоятда катта. Эътиборли жихати шундаки, ўзбек ўқувчиси француз адибларининг ижоди билан яқиндан таниш. О. де Бальзак, В.Гюго, А.Сент-Экзюпери, Стендаль, Ф.Мориак, Ш.Перро, Э.Золя, П.Модиано каби ёзувчи ва шоирларнинг қатор асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Шу вақтга қадар аксар таржимонлар рус тилидан таржима қилишган бўлса, охириги йилларда бевосита аслиятдан – французчадан ўгирувчи мутаржимлар ҳам фаоллашди. Улар орасида таниқли таржимон, жамоат арбоби ва дипломат Шоазим Миноваров ҳам бор.

Шоазим Миноваров француз маданиятининг тарихи ва бугунги манзарасини чуқур билади. У Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигида турли лавозимларда, Гвинея ва Жазоирда таржимон, Мисрда элчи вазифасида ишлаганда бу борада катта тажриба орттирди. Ҳозирги кунда эса Тошкент-Француз альянсига раислик қилиб, ўзбек ва француз маданий алоқалари ривожига ҳисса қўшмоқда.

Йигирма йилдан зиёд вақтдан бери бадиий таржима билан шуғулланиб келаётган Шоазим Миноваров ўзбек ўқувчилари эътиборига француз адибларининг энг сара асарларини ҳавола қилди. Ўтган йили “Жаҳон адабиёти” журналининг бир неча сонисида эълон қилинган Патрик Модиазонинг “Тўй саёҳати” романи ҳам Шоазим Миноваровнинг таржимонлик қалами тобора чархланиб бораётганини кўрсатди.

Шоазим Миноваров ўзбекчадан француз тилига ўгиришда ҳам бошқаларга ибрат кўрсатмоқда. Хусусан, биринчи Президентимиз И.Каримовнинг “Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари” асари унинг таржимасида французчада чоп этилди. 2015 йили эса таниқли ёзувчимиз Эркин Аъзамнинг танланган асарлари ҳам Шоазим Миноваров таржимасида француз тилида китоб ҳолида эълон қилинди.

Қувонарлиси шундаки, устозимиз Шоазим Миноваровнинг бу жонқуярлиги француз жамоатчилиги томонидан

эътироф этилмоқда. Жорий йилнинг 8 май куни Франциянинг мамлакатимиздаги элчихонасида бўлиб ўтган адабий-маданий тадбирда Шоазим Миноваров Франциянинг “Хизматлари учун” миллий ордени билан тақдирланди. Тадбирда ўзбек ва француз халқлари ўртасидаги маданий алоқалар чуқур тарихга эгаллиги ва бу муносабатлар бугунги кунда янада кучаяётгани, ушбу жараёнда Шоазим Миноваров сингари зиёлиларнинг ҳам алоҳида ўрни борлиги таъкидлаб ўтилди.

Адабий-маданий тадбирда Франция Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор Элчиси Виолен де Вильмор хоним иштирок этди.

*Раҳима ШИРИНОВА,
ЎЗМУ доценти*

МАДАНИЙ МЕРОС – ХАЛҚЛАР ЎРТАСИДАГИ МУЛОҚОТГА ЙЎЛ

2017 йилнинг 15-16 май кунлари Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида “Ўзбекистоннинг маданий мероси – халқлар ва давлатлар ўртасидаги мулоқотга йўл” мавзусида халқаро илмий-маданий конгресс бўлиб ўтди.

Анжуманда Ўзбекистон маданий меросини асраб-авайлаш ва оммалаштириш масалалари муҳокама қилинди. Тадбирда дунёнинг 40 дан ортиқ мамлакати, жумладан, Россия, Канада, Италия, Буюк Британия,

Ҳиндистон, Бельгия, Нидерландия, Франция, Германия, Чехия, АҚШ, Туркия, Греция, Озарбайжон ва бошқа давлатлардан 140 дан ортиқ олимлар, экспертлар, дипломатлар, ЮНЕСКО ва ICOMOS (Ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни сақлаш

бўйича халқаро кенгаш) каби халқаро ташкилотлар вакиллари, музейлар ва илмий институтлар раҳбарлари, илмий журналлар муҳаррирлари иштирок этди. Анжуман ишини 50 га яқин маҳаллий ва чет эл ОАВ ходимлари ёритиб борди.

“Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида” эксклюзив маданий-маърифий медиа-лойиҳаси тақдимоти тадбирнинг асосий воқеаси бўлди. Анжуман иштирокчиларига уч тилда: ўзбек, рус ва инглиз тилларида чоп этилган “Ўзбекистон маданий мероси” туркумидан “Шарқ давлат музейи тўплами” (Россия, Москва), “Россия этнография музейи тўплами” (Россия, Санкт-Петербург), “Давлат Третьяков галереяси тўплами” (Россия, Москва), “Ўзбекистон гиламлари ва кашталари жаҳон тўпламларида” (Россия, АҚШ, Канада, Австралия), шунингдек, “Алишер Навоий асарлари Россия миллий

кутубхонаси тўпламларида” (Россия, Санкт-Петербург) китоб-альбомларининг дастлабки беш жилди тақдим этилди. Бундан ташқари, нашрга тайёрланаётган “Ўзбекистоннинг мусикий мероси”, “Давлат Эрмитажи тўплами”, “Тарих давлат музейи тўплами”, “Шарқ кўлёмалари институти тўплами”, “Ўзбекистон гиламчилиги: асрлар оша сақланган анъаналар” китоб-альбомлари ҳақида маълумотлар берилди.

Тадбирда Ўзбекистон ҳудудидан олиб чиқиб кетилган ва дунёнинг турли мамлакатлари музейларида сақланаётган моддий ва бадиий мадани-

ятнинг ноёб объектларига бағишланган, шунингдек, Ўзбекистон маданий меросининг жаҳон аҳли ҳаётидаги тарихий-маданий аҳамиятига доир маърузалар тингланди. Жаҳонга машҳур олимлар – академиклар Карл Байпаков (Қозоғистон), Шохин Мустафаев (Озарбайжон), фан докторлари Ирина Попова (Россия), Александр Наймарк (АҚШ), Цугэ Генити (Япония), Ладан Акбарнияз (Буюк Британия), Кетрин Пужоль (Франция) ва бошқа олимларнинг чиқишлари барчада катта таассурот қолдирди.

Лойиха доирасида Россия Федерацияси, Германия, Чехияда сақланаётган осориатикаларнинг йирик маълумотлар базаси шакллантирилди. Лувр (Франция), Британия ва Ашмолеан музейлари, Бодлеан кутубхонаси (Буюк Британия), Ҳиндистон Миллий музейи, Испания Миллий кутуб-

хонаси, Тўпқопи (Туркия), Михо (Япония) музейларидаги тўпламларга бағишланган китоб-альбомлар ва ҳужжатли фильмларни яратиш бўйича шартномалар имзоланди.

Анжуман доирасида Мирзо Улуғбек мадрасасида ўзбек хунармандларининг гиламдўзлик буюмлари ва сўзаналари кўрғазмаси бўлиб ўтди. Ўзбекистон маданий-тарихий меросини оммалаштириш ва туристик салоҳиятини ёритишга қаратилган “Караван-ТВ” йўлдош мультимедиа телеканали очилишининг тақдироти бўлди.

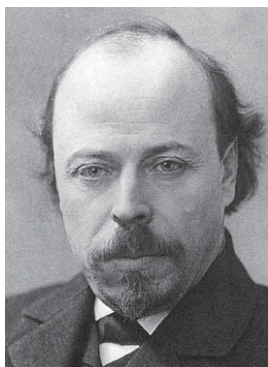

Соҳибқирон Амир Темури Самарқанд атрофида барпо эттирган етти боғдан бири – “Боғишамол”га қиёсан бунёд этилган масканда нуфузли меҳмонлар ўзбек мумтоз куй-кўшиқларидан баҳраманд бўлишди. “Ўзбекистон мусиқий мероси” китоб-альбоми тақдироти ҳам барчада катта қизиқиш уйғотди.

Анжуман якунида “Ўзбекистон маданий мероси – халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги мулоқотга йўл” халқаро конгресси резолюцияси қабул қилинди. Унда халқаро анжуманни йилда бир маротаба ўтказиш, шунингдек, конгресс давомида тингланган маърузаларни махсус илмий тўплам тарзида чоп этишга келишиб олинди.

Даврон РАЖАБОВ тайёрлади.

ҲАЁТ КИТОБИНИ ЎҚИЁТГАН ҚИЗ

Таниқли рус рангтасвирчи rassоми Михаил Нестеров 1862 йили Уфа шахрида туғилган. Дастлаб гимназияда, сўнг билим юртида ўқийди. 1879 йилдан Рассомлик билим юртида ташкил этиладиган ўқувчилар кўргазмасида иштирок эта бошлайди. 1881 йили Петербургга кўчиб ўтиб, Санъат академиясига ўқишга киради. Аммо бу маскан ёш rassомнинг ҳафсаласини пир қилади ва 1882 йилда қайтадан Рассомлик билим юртига ўқишга кириб, А.К.Саврасов қўлида таҳсил олади.

Михаил 1882 йил машҳур rassом Василий Перовдан таҳсил олиш учун Москвага келади, бироқ бу вақтда севимли ўқитувчиси ўлим тўшагида эди. Нестеров сўниб бораётган устозининг портретини чизишга улгуради, холос.

Ижодининг илк даврида (1879–1884) ишлаган суратлари: “Қорбўрон ўйини”, “Поезд кутиб”, “Ошналар курбони”, “Уй қамоғи”, “Билимдон”, “Қишлоқ мактабида имтиҳон” ва бошқалар асосан маиший мавзуда эди. 1884 йилдан бошлаб тарихий мавзулар акс этган – “Элчилар қабули” (1884), “Сохта Дмитрийнинг ўлими”, “Москвадаги ёниб кетган бутхона учун хайрия” (эскизлар, 1885), “Масхарабоз чакмони. Боярин Дружина Андреевич Морозов Иван Грозний олдида” (1885) сингари расмларни чизади.

80-йилларнинг охирига келиб, rassом Россия давлатининг ўтмишини акс эттирувчи тарихий асарлар яратиб, катта шуҳрат қозонди. “Шоҳ Алексей Михайловичнинг Мария Ильинична Милославская билан учрашуви”, “XVII асрда Москва ҳукмдорининг зиёратга пиёда сафари”, “XVII асрда Москвада тўй саёҳати” каби асарлари шулар жумласидан.

Михаил Нестеровнинг шахсий ҳаёти унчалик ҳам силлиқ кечмайди ва бу ҳодисалар суратларида акс этади. Масалан, 1886 йили қизи Ольга дунёга келади-ю, афсуски, аёли вафот этади. Бу йўқотиш rassомни чуқур қайғуга солади ва у кўплаб асарларида суюкли рафиқасининг сиймосини тасвирлайди. “Маликалар” картинасининг учта варианты, сўнг “Христов келини” ва бошқа картиналарда мусаввир марҳума аёлини тасвирлайди.

Мусаввирнинг машҳур асарларидан бири “Сехрли дамлама ортида” (1888) картинаси рус аёлининг қалб шаффофлиги ва чорасиз қайғусини очиб беради. Унда жавобсиз муҳаббат – севган инсонини “дамлама” билан “сехрлаб” берувчи азайимхон олдида умид билан келган ёш қиз тасвирланган.

Ижодининг кейинги босқичида Нестеров асосан портрет жанрига му-рожаат қилади. Ҳолбуки, 90-йиллар ва XX аср бошларида унинг ижодида портрет алоҳида жанр сифатида учрамайди, улар мусаввирнинг келажакда яратадиган асарлари этюди сифатида мавжуд эди.

Рассомнинг яна бир машҳур асари 1905 йил Киевдаги хонада чизилган Е.П.Нестерова (иккинчи рафикаси) портрети бўлди. Шундан кейин мусав-вир яна бир қатор аёллар портретларини чизди. Улардан баъзилари: қора амазонкада, қизил шапкачали ва кўлида гаврон тутган қизи Ольга тасвир-ланган “Қизим портрети” (1906, “Амазонка” номи билан машҳур), хитойча либос кийган аёлининг ҳаводаги портрети (1906), княгиня Н.Г.Яшвиль портрети, қизи В.Нестерова-Титова портрети (1928), Н.М.Нестерова тас-вирланган “Ҳовуз бўйидаги қиз” (1923) портрети ва бошқалар.

Журналнинг 1-бетида акс этган “Хиёбондаги мутолаа” (1914) портрети-да мусаввир ёшгина қизни кучли ҳаяжон ва муҳаббат туйғулари қуршовида, унинг ҳаётидаги гўзал лаҳзани ҳассос бир нигоҳда тасвирлайди. Картинага разм соламиз: Наташа китобга шўнғиган, ҳеч нарса хаёлини чалғитмайди. У севги ҳақида роман ўқимокда, китобдаги воқеалар уни шунчалик махлиё қилганки, охири саҳифагача, бошини кўтармай ўқишга тайёрлиги сезилиб туради. Мутолаага кучли муҳаббат боис қизнинг атрофида рўй бераётган воқеалар аҳамиятини йўқотган. Ажойиб ёз ҳавоси, кушлар чуғури, гуллар ва ўтларнинг муаттар ҳиди – буларнинг бари Наташага китоб ўқиши учун ёрдам беради, холос.

Дарвоқе, Наташа сайр вақти узган ва кейин унутган гуллар гўё қизнинг ёшлиги ва кўркамлигига ишорадек туюлади. Қиз томошабинга ярим ўгирилган ҳолда ўтирибди, итоатсиз зулфи юзидан, ёрқин кўк кўйлаги эса елкасидан сирғалиб тушган. Рассом бу кўринишлар орқали навнихол қизнинг болаларча соддалигини бўрттириб кўрсатади. Оёқлари шўхлик билан чалиштирилган. Қиз фикрлар оғушида ўтирибди. Фикримизча, рассомнинг ғояси қизнинг ички ва ташқи гўзаллигини ҳамоҳангликда кўрсатишдан иборат бўлган.

Шунингдек, журналимизнинг ички муқовасидаги суратлардан яна бири таниқли мусаввир, Ўзбекистон халқ рассоми Баҳодир Жалоловнинг “Меъмор ва илҳом париси” асари бўлиб, унда ижодкор кечмиши, изтироб-лари шоирона руҳда ифодаланади. Инглиз рассоми Томас Гейнсборонинг “Қишлоқ қизи” картинасида жажжи қизалоқнинг ўйчан нигоҳи ва шунга мос табиат манзараси маҳорат билан тасвирланади. Рус рассоми Алексей Саврасовнинг “Камалак” суратида ям-яшил адир бағридан чиқаётган ран-гин камалак нозик тасаввур ила чизилса, машҳур немис рассоми Альбрехт Дюрер мўйқаламига мансуб автопортретда реалистик санъатнинг чинакам жозибаси муҷассам.

*Шаҳноза ҚОСИМОВА,
Камолiddин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик
ва дизайн институти ўқитувчиси*

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

1 МАЙ

1869–1944 йиллар. Меҳмет ЭМИН ЮРДАҚУЛ, атоқли турк шоири, “Турк ўчоғи” жамияти асосчиларидан бири. “Фазилат ва адолат”, “Туркча шеърлар”, “Кўй, мен хайкирай”, “Тонг садолари”, “Кўшин достони”, “Хаста боқувчи хонимлар”, “Туронга қараб”, “Исён ва дуо”, “Ойдин қизлари”, “Анқара” каби шеърий тўпламлар муаллифи.

2 МАЙ

1859–1927 йиллар. Жером Клапка ЖЕРОМ, инглиз юморист ёзувчиси, драматург, 1892–1897 йиллари Англияда чиққан “Танбал” ва “Бугун” газеталарига муҳаррирлик қилган. “Ёзувчилар ҳақиқатни айтиши шартми?”, “Корнер хоним қарзидан кутулди”, “Янги утопия”, “Менинг бульдог кучук билан танишувим” ҳикоялари, “Бир зиёрат кундалиги”, “Пол Келвер”, “Биз романни қандай ёзамиз?” роман ва новеллалари, “Барбара”, “Робина эрини излайди”, “Катта қимор” пьесалари билан шуҳрат қозонган.

4 МАЙ

1929–1993 йиллар. Одри ХЕПБЁРН, машҳур инглиз актрисаси, 1954 йил “Рим таътиллари” фильмидаги Малика Анна образи учун “Оскар” ва “Олтин глобус” мукофотларига сазовор бўлган. “Сирли одамлар”, “Сабрина”, “Уруш ва тинчлик”, “Тушдан кейинги муҳаббат”, “Шарада”, “Миллион қандай ўғирланди?”, “Робин ва Мэриан” каби фильмлардаги турфа ижролари ҳам кино ихлосмандлари қалбидан жой олган.

7 МАЙ

1812–1889 йиллар. Роберт БРАУНИНГ, атоқли инглиз шоири ва драматурги. “Драматик шеърият”, “Эркақлар ва аёллар”, “Аристофан апологияси” шеърӣ тўпламлари, “Паулина”, “Парацельс”, “Сорделло” поэмалари, “Узук ва китоб”, “Қизил қалпоқлар мамлақати” сингари шеърӣ романлари жаҳон адабиёти хазинасидан ўрин олган.

9 МАЙ

1874–1939 йиллар. Говард КАРТЕР, инглиз археологи, мисршунос олим, 1922 йил Луксор шаҳри яқинидаги Шоҳлар водийсида илмий экспедиция олиб борган ва Миср фиръавни Тутанхамоннинг қабрини очган. Унинг бу тадқиқоти мисршунослик илмида энг машҳур ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга ҳодиса сифатида тан олинган.

10 МАЙ

1880–1945 йиллар. ХИСЛАТ (Ҳайбатуллаҳўжа ОРИФХЎЖА ўғли), шоир, таржимон, ўзбек мумтоз адабиётининг сўнгги намояндаларидан бири. У 1910–1914 йилларда мадрасадоши Сидкий Хондайликий билан ҳамкорликда “Армуғони Хислат”, “Ҳидояи Хислат”, “Савғоти Хислат” асарларини нашр эттирган. Хислат Низомийнинг “Лайли ва Мажнун”, Фирдавсийнинг “Шоҳнома” дostonларини насрга солиб, “Барзуи шер”, “Пахлавони Аҳмад” асарларини ёзган. Мутаржим сифатида Убайд Зақонийнинг “Мушук ва сичқон” асарини форс тилидан таржима қилган.

11 МАЙ

1720–1797 йиллар. Иероним МЮНХГАУЗЕН, машҳур немис барон эртақчиси, жаҳон адабиётида кувноқ ва хушчақчақ инсонларнинг типик тимсоли сифатида муҳрланган. Айрим адабиётшунослар Мюнхгаузенни ўйлаб топилган, тўқима қахрамон деб ҳисоблашади, бироқ асли тарихда шундай шахс яшаган ва моҳир эртақчи сифатида танилган. У узоқ йиллар Россияда ҳаёт кечиради ва она юртига қайтгач, сафар таассуротлари, овдаги саргузаштларини гоҳо бўрттириб, гоҳо ҳаққоний шаклда яқинларига ҳикоя қилиб беради.

1904–1989 йиллар. Сальвадор ДАЛИ, буюк испан рассоми, график, ҳайкалтарош, режиссёр, ёзувчи, сюрреализм тасвирий санъатининг атоқли вакили. “Фигерас байрами”, “Ортенсия портрети”, “Отам портрети”, “Льянэдаги боғ”, “Қайиқ”, “Икки лўли бола”, “Ўрдак”, “Автопортрет”, “Ёлғизлик”, “Анжелюс Гала”, “Желла Ллойд бюсти”, “Ўлим номли чавандоз”, “Эсанкираш” каби картиналари ноодатий услуби ва рамзларга бойлиги билан санъат аҳлини ҳануз ҳайратга солмоқда.

17 МАЙ

1873–1935 йиллар. Анри БАРБЮС, француз ёзувчиси, журналист ва жамоат арбоби. У ўзининг ижтимоий-маърифий асарларида капиталистик эксплуатация ва буржуа цивилизациясини аёвсиз танқид қилади. Адабий давраларда кўплаб мунозараларга сабаб бўлган “Олов” романи учун ўлимидан сўнг Франциянинг нуфузли Гонкур мукофоти билан тақдирланади (1916). “Софлик”, “Ўпқондан ёғду”, “Зиёлилар манифести”, “Ҳаққоний тарих” каби асарлари ҳам француз адабиётида ўз ўрнига эга.

1947 йил. Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА, таниқли ўзбек шоираси, публицист, таржимон, Ўзбекистон халқ шоири (1992). “Илк муҳаббат”, “Оқ олмалар”, “Чаман”, “Суянч тоғларим”, “Бобо куёш”, “Садоқат”, “Юрагимнинг оғриқ нуқталари”, “Хурлик ўти”, “Тўмариснинг айтгани”, “Йўлдадирман”, “Буюк қушлар” ва бошқа шеърый, насрий тўпламлари адабиёт муҳиблари қалбини забт этган.

1900–1970 йиллар. Георгий КАРАХАН, атоқли мусаввир, Ўзбекистон халқ рассоми (1950). “Ўроқчиларнинг ишдан қайтиши”, “Сирдарё

сохилидаги бозор”, “Ғалла ўрими”, “Бухорода қурилиш”, “Ғалла элаётган аёл”, “Нанай йўли”, “Олтин куз” каби асарларида Ўзбекистон табиати, тарихий обидалари ва аҳоли турмуш тарзи маҳорат билан тасвирланади.

20 МАЙ

1799–1850 йиллар. Оноре де БАЛЬЗАК, буюк француз ёзувчиси, жаҳон адабиётининг мумтоз намоёндаларидан бири. Адиб ўз асарларида француз жамияти, инсонлари қисматини ҳаққоний, ёрқин бўёқларда тасвирлайди, реалистик адабиётни бор жозибаси билан намоён этади. Адибнинг “Гобсек”, “Евгения Гранде”, “Горио ота”, “Йўқотилган орзулар”, “Сағри тери тилсими” ва бошқа асарлари “Инсон камедияси” дея умумий ном олган туркумни ташкил этиб, улар дунё адабиётининг классик намуналаридан саналади. Қатор романлари ўзбек тилига таржима қилинган.

22 МАЙ

1907–1989 йиллар. Лоуренс ОЛИВЬЕ, атоқли инглиз театр ва кино актёри, режиссёр, продюсер, XX аср актёрлик санъатининг етук вакиллари билан бири. Унинг ижодий репертуарида антик драматургия ва Шекспир асарлари алоҳида ўрин тутади. 1949 йили “Ҳамлет” фильмидаги бош қаҳрамон ижроси учун “Оскар” мукофоти билан тақдирланган. Шунингдек, актёр фаолияти давомида 40 га яқин турли даражадаги киномукофотларни қўлга киритган. “Қора минора”, “Помпейнинг сўнгги кунлари”, “Қирол Лир”, “Титанлар жанги”, “Ромео ва Жульетта”, “Отелло”, “Ричард III”, “Генрих V”, “Андиша ва ғурур”, “Англия устида аланга” каби фильмларида ижролари билан шухрат қозонган.

23 МАЙ

1913–1964 йиллар. Мукаррама АЗИЗОВА, ўзбек театрининг атоқли намоёндаси, Ўзбекистон халқ артисти (1955). Ширин (“Фарход ва Ширин”), Жамила (“Бой ила хизматчи”), Нурхон (“Нурхон”), Гулсара (“Гулсара”), Ҳафиза (“Шоҳи сўзана”), Санобар (“Юрак сирлари”) сингари роллари орқали ўзбек актёрлик санъати ривожига ҳисса қўшган.

28 МАЙ

1779–1852 йиллар. Томас МУР, ирланд романтизм адабиётининг ёрқин намоёндаси, шоир, кўплаб балладалар муаллифи. У Жорж Байроннинг яқин дўсти ва маслакдоши эди. “Ёзнинг сўнгги атиргули”, “Ирланд оҳанглари”, “Тунгги жаранг”, “Марҳум Кичкина Томаснинг поэмалари”, “Анакреон қасидалари” ва бошқа лирик асарлари машҳур.

*Шоҳрух АБДУРАСУЛОВ
тайёрлади.*

РЕЗЮМЕ

●● Автор знаменитого “Дневника Анны Франк” Аннализ Мари Франк – еврейская девочка, уроженка Германии, скрывавшаяся с семьей от нацистского террора в Нидерландах после прихода к власти Гитлера. Во время Второй мировой войны семья находит убежище в заднем дворе одного из домов Амстердама. Выживая в тесной каморке, Анна в период с 1942 по 1944 годы вела дневник в письмах на нидерландском языке. Свой дневник Анна назвала *Het Achterhuis* (“В заднем доме”), в русской версии – “Убежище”. Юная писательница в мельчайших подробностях описывает жизнь в заточении. Эти, на первый взгляд, мелочи обличают сущность фашизма, показывают без преувеличения ужасы войны. В судьбе одной девочки, лишенной не только детских радостей, но и детства как такового, книга объединяет миллионы человеческих трагедий, связанных с холокостом. Данное документальное произведение представлено в рубрике “Дневники”.

●● Поклонники поэтического жанра могут насладиться образцами творчества известного польского поэта Юлиана Тувима, персидским газелями представительницы узбекской классической литературы Макнуны (Нодирабегим). Поэма-посвящение народной поэтессы Узбекистана Энахон Сиддиковой “Ода матери” – это преклонение перед матерью, пережившей войну, потери, и достойно преодолевшей все трудности, нужду и невзгоды.

●● Личность и творчество популярного ирландского писателя Джеймса Джойса вызывают разные, порой самые противоречивые отклики. Исследования профессора МГУ Валентины Ивашевой, посвященные жизни писателя и анализу его творчества, в том числе, романа “Улисс”, читайте в рубрике “Эссе”. “Его прежде всего заботит “подполье” человеческой психики, глубины того подсознания, которое якобы определяет импульсы, влечения и в конечном итоге поступки каждого человека, – подсознания”, размышляет автор.

●● В мае месяце исполнилось 70 лет со дня рождения известного поэта и переводчика Тилака Джуры. Он является автором переводов ряда произведений турецких, русских, каракалпакских, латиноамериканских поэтов. Даже в годы, далекие от независимости, переводы Тилака Джуры воспевали идеи свободы и независимости. Переводчик делал акцент на том, что разрозненность, отсутствие сплоченности в обществе ведут к деградации нации. Статья, посвященная творчеству Тилака Джуры, а также образцы переводческой деятельности представлены в рубрике “Сокровищница художественного перевода”.

RESUME

●● A German-born Annelies Marie Frank's family escaped from fascists to Netherlands before the World War II. They had to hide themselves in a basement of a house in Amsterdam. Anne Frank lived in very small room in 1942-1944 and she wrote her diary named "A Basement Stories" there. She described every detail of her life in this diary. These details seem no important at first look, but they show all troubles of refugees' everyday life. They had to live as quiet as possible in a little basement never appearing in someone's presence. It was so harsh to a teen girl who wanted to enjoy life in her youth. In this diary readers can observe the real horrible face of fascism in World War II. This documentary work presented in "Diaries" rubric.

●● The poems written by well-known Polish poet Julian Tuwim and ghazals by Uzbek classic author Makhnuna (Nodirabegim) are presented in this issue. The poem about the Mother by Uzbek People's poet Enakhon Siddiqova is also published here. Author describes the Mother who suffered from poverty and wrench in war, but bravely got over all hardship.

●● The life and works of Irish writer James Joyce cause different opinions. A research work named "James Joyce" by Valentina Ivasheva (presented in "Essay" rubric), professor of MSU, is also about this well-known author and his novel "Ulysses". "Joyce's important and only aim was to describe unacknowledged and half-acknowledged influence... That is a secret of Joyce's method. Ways of conscience stream expression were given in different forms in the novel", wrote the author.

●● May is marked by the 70th anniversary of well-known poet and translator Tilak Jura. He translated from Turkish, Russian, Karakalpak, also Latin American authors' works. These works were translated when our country was invaded and freedom idea was praised in them. Poets accent that isolation and hostility are causes of nation crisis. A creativity of Tilak Jura is analyzed and some of his translations are presented in "Master Translators' Works" rubric.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2017 йил май сони

Навбатчи муҳаррир: Н.ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусаххих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Маtbуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган кўлёмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда тахририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Тахририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 8.06.2017 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3440 нусха. 4842 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2017 й.**